

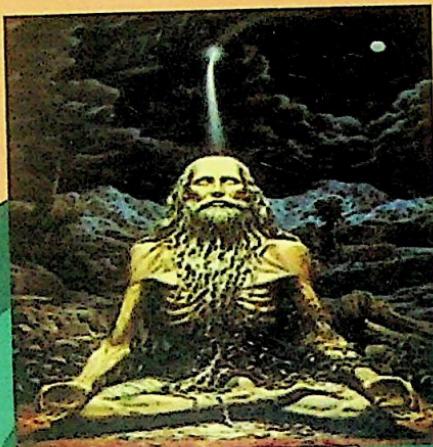
॥ ॐ श्री परमात्मने नमः ॥

આત્મપૂજા ઉપનિષદ

આત્મતીર્થ

આત્મજ્ઞાન - આત્મપૂજા

આત્મ મંત્ર

ॐ

ॐ
શંક્રાં
શંક્રાં

॥
એવોદયા

॥ ક્રાંતિકારીણં ધર્મો દેવસ્ય ધીમહિ ॥ શિશ્યો જી

-: લેખક અને સંશોધક :-
શરદચંદ્ર દીક્ષાતાલ પુરોહિત (શરદવિસ્િષ્ટ)

-: પ્રસ્તુતિ અને પ્રકાશન સહકાર :-
કનેચાલાલ ભાઈશંકર જોધી

॥ ॐ श्री परमात्मने नमः ॥

આત્મપૂજા ઉપનિષદ

આત્મતીર્થ
આત્મજ્ઞાન - આત્મપૂજા
આત્મમંત્ર

-: લેખક અને સંશોધક :-

શ્રી શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત
(શરદવસિષ્ઠ)
સુરત.

-: પ્રસ્તુતિ અને પ્રકાશન સંદર્ભ :-

શ્રી કનેચાલાલ ભાઈશંકર જોધી
ગોડલ.

૧૬-૪૦/૧

॥ ॐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

-: પ્રાપ્તિ સ્થાન :-

શ્રી કનેચાલાલ ભા. જેધી

(નિવૃત્ત કંદ્રોલર ઓફ એકાઉન્ટસ-ગુજરાત વિધુત બોર્ડ)

“સિદ્ધિયા”

સરયેચા શેરી, નાના દરબારગઢ પાસે,

ગોંડલ-૩૬૦૩૧૧.

ફોન : (૦૨૮૨૫) ૨૨૩૫૩૪.

શ્રી શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત

(શરદ વસ્તિષ્ઠ)

બ્લોક નં. ૫૫/૪૨૦, ગુજરાત હાઉસિંગ બોર્ડ,
પાલનપુર પાટીયા, રોટેરી રોડ, સુરત-૩૬૫૦૦૫.

મો. : ૦૯૯૦૪૮ ૭૩૦૭૨

પ્રતા : ૧,૦૦૦

જુન-૨૦૧૬

આ પુસ્તકના સર્વ દંડક શ્રી શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત પાસે સુરક્ષિત છે.
પુનઃમુદ્રણ માટે તેમની સંમતિ લેવી જરૂરી છે. તેમની લેખિત સંમતિ સિવાય
કોઈપણ લેખ-વિગતનો ઉપયોગ કરવો નાહિં.

R.S. ૪૦/-

મૂલ્ય : સેવા-ભક્તિ-જ્ઞાન પ્રસાર

-: કોમ્પ્યુ. એન્ડ પ્રિન્ટિંગ :-

સૂર્ય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

કેલાસબાગ રોડ, ગોંડલ. ફોન : (૦૨૮૨૫) ૨૨૨૫૮૭

॥ ઉંં શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

યોગ, સંયોગ, વિયોગ, વિપ્રયોગ અને યોગાનુયોગ (વિધિયોગ) ની વિશેષ અજ્ઞાત રહ્યાંથી ચાવી પરથ ચોગીખર (પરમાત્મા) ના હાથમાં છે, રાખના રમકડાંને સંસાર ચાત્રાંમાં રમતાં મુકનારો રામ, કહોને જીવન નારકના રંગમંચ ઉપર લાવી, અલિનથ કરાવી, પાત્રોનો મેળાપ કરાવી, રંગમંચ પરથી વિદાચ કરાવનાર કેશવ (કિરતાર) કનૈયો અનંત કળાશ્રીને ધારણ કરનાર છે. જેણો પોતાના અંશરૂપ નામ ધન્ય એવા શ્રી કલેખાલાલ બી. જોખી - ગોંડલનો મેળાપ કરાવ્યો. તેઓ મારી કલમના કદરદાન, પ્રેરક, પ્રોત્સાહક અને પરમર્શદાતા બન્યા. તેમનું ચોગદાન મારી પ્રવૃત્તિનું કાથનિવયન કરનારું છે. જેનો હું હંદ્યથી સાભાર સ્વીકાર કરું છું. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેમને વધુ શ્રીયોમાર્ગમાં પ્રેરે એવી અભ્યર્થના સહ વિરાભ.

સહદ્યી-શરદ્યંદ્ર ઈ. પુરોહિત
(શરદ્યપણિષદ)

॥ ઉંં શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

પાશ્રી પદમ્બને કદમ્બ શિખરે રાજગૃહે કુંજરે ।
શ્વેતાશ્વ યુતેવૃષેચ યજે ચ ઉપસ્થિતે ॥
શંખે દેવકુલે, નરેન્દ્ર ભવને ગંગા તટે ગોકુલે ।
પાશ્રી તવગૃહે ભૂય તત્સદા નિશ્ચલા ॥

કમળ વને, કદમ્બ વૃક્ષની ટોચે, હાથી બંધાતો એવા રાજદ્ધારે,
શૈત અશ્વ અને સુંદર બળદીની જોડ જ્યાં હાજર હોય એવા ગૃહે,
શ્રી યજ્ઞ અને પૂજન પ્રાંગણમાં, દેવ મંદિરમાં કે રાજભવને,
ગંગાના કિનારે અને ગોકુળ ધામમાં વિરાજતી લક્ષ્મી,
આપના સામાજિક આર્થિક જીવનમાં સ્થાયી યેભવ બની રહો.

॥ ઊં શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

—ા આભાર :—

આ મહામુલ્ય જ્ઞાનગ્રંથ પ્રકાશિત કરવા તથા
વિનામુલ્યે વિતરણ કરવા અમારા
અમદાવાદનાં ખાસ સ્નેહી તરફથી
આર્થિક સહકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે.

તેમણે તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ ન કરવાનું
જણાવતાં વિગત દર્શાવિલ નથી.
તેમની શ્રદ્ધા તથા જનહિતાર્થે જ્ઞાનસેવા માટે
હાર્દિક અભિનંદન અને આભાર...

તા. : ૩-જુન-૨૦૧૬
ગોડલ.

કૃત્તા. નીધી

(ક. બા. જોધી)

॥ તું શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ હરિ: તું ॥

નિવેદન :-

સ્નેહી ભાઈ શ્રી શરદચંદ્ર પુરોહિતનો પરિચય અને ભારા સ્નેહી શ્રી અવનિશભાઈ પંજ્યા દ્વારા થયો. શ્રી પુરોહિતજીનો વિગતવાર પરિચય ટાઈટલ પેઇજ ઉપર આપેલ છે.

થોડા સમયના પરિચયમાં તેમનાં અગાધ જ્ઞાન અને વિજ્ઞતાનો અનુભવ થયો. તેમનાં ૧૯ (સોળ) જેટલાં વિવિધ વિષય ઉપરનાં જ્ઞાનસલર પુસ્તકો પ્રકાશિત થયેલ છે; અને લગભગ ૧૭ (સતતર) જેટલા પુસ્તકોનું કાર્ય પૂર્ણ કરીને તૈયાર રાખેલ છે. તર્યક્યાન અને વેદ ઉપનિષદ્દોને લગતાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવા જ્ઞાનારણ રીતે પ્રકાશકો તૈયાર થતાં નથી, કારણ કે તેમાં આર્થિક વળતર, તેનું વેચાણ નહિવત થતું હોવાથી રહેતું નથી. ભાઈશ્રી શરદચંદ્રની આ વ્યથા સારી છે. તેથી ભારા અંતરવર્તુળમાં આ ચર્ચા થતાં, એક સ્નેહીએ બે પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા માટે સહકાર આપવાની દરખાસ્ત આપી, અને ફણસ્વરૂપે આ પુસ્તક પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે, જેનું વિતરણ વિનામૂલ્યે થોગ્ય વિજ્ઞાનોને થશે.

પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય આત્મપૂજા ઉપનિષદ્દ છે. તેને અનુલક્ષીને પ્રથમ ૧૮ જેટલા વિવિધ ખાસ લેખો આપેલ છે. જેનાથી પ્રાથમિક ભૂમિકાનું વિષે જ્ઞાન ફિલિત થાય, જે ખૂબ જ જરૂરી છે. ત્યાર પછી “શ્રી આત્મપૂજા ઉપનિષદ્દ” ની વિશિષ્ટ પ્રસ્તુતિ છે. માત્ર ૧૭ (સતતર) ચૂંગોનાં ઉપનિષદ્દમાં જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તેનું રહસ્યોદ્ઘાટન અને વિસ્તૃત છાણાવટથી સમજણ ભાઈશ્રી શરદચંદ્રજીએ આપેલ છે. જેની પ્રશસ્તિ કોઈ શબ્દ દ્વારા થઈ જ ન શકે. સમગ્ર જ્ઞાનનું રહસ્ય તેમણે સમજી લીધું છે. જ્ઞાન-પિપાસુઓને માટે તો તે અદ્ભુત પ્રસ્તુતિ છે જ, પણ વિજ્ઞાનોને પણ તે માર્ગદર્શક રૂપ છે.

જોઓને તેમના અન્ય અપ્રકાશિત પુસ્તકોને પ્રગટ કરવાની ઈરછા હોય તેઓ જરૂરથી તેમનો સંપર્ક કરે અને જ્ઞાન-પ્રસારના કાર્યમાં સહભાગી થવાનું સોભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે.

હું પોતે વિજ્ઞાન કે જ્ઞાની કે સાધક નથી. સામાન્ય અભ્યાસુ-જ્ઞાન પીપાસુ છું, અને ભાઈશ્રી શરદચંદ્રજીને સહકાર આપવાની તક શ્રી પરમાત્માએ આપી તેથી તેમનો આભાર માનું છું.

આ જ્ઞાન-શ્રંથનો અભ્યાસ મનન ખૂબ જ દીરજથી કરવો જરૂરી છે. દરરોજ એક ચૂંગ વિષેનો અભ્યાસ-મનન કરવાથી તેનાં રહસ્યને સમજી શકાશે અને જીવનમાં ઉતારી શકાશે.

કોઈપણ વધુ સ્પષ્ટીકરણ - માર્ગદર્શન માટે શ્રી શરદચંદ્રજીનો સંપર્ક કરવો.

તા.: ૩-જુન -૨૦૧૯

“સિદ્ધિ”, સરયેચા શેરી, નાના દરબારગઢ પાસે,
ગોડલ-૩૬૦૩૧૧. ફોન : (૦૨૮૨૫) ૨૨૪૫૩૪.

ક. બા. જોધી
(ક. બા. જોધી)

॥ તેં શ્રી પરમાત્મને નમઃ ॥

- : અનુક્તમાણિકા :-

ક્રમ	વિષય	પાના નં.
૧	કલમનાં કિનારે - સ્વસંયેદન	૧
૨	આત્મ-પદ પ્રશસ્તિ	૩
૩	તર્યા શું છે ?	૪
૪	જ્ઞાત-અજ્ઞાત	૮
૫	સારદૃપ છે સર્વોશ્વર	૯
૬	શરીરાટિથી વિલક્ષણ આત્મતર્ય	૧૦
૭	આત્મા અણુ નથી વિલુ છે	૧૩
૮	અપારિણામી છે આત્મા... અવયવરહિત તે	૧૫
૯	જ્ઞાનસ્વરૂપ છે આત્મા, જ્ઞાનાશ્રય નથી તે	૧૮
૧૦	આત્મા ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્તકારણ	૨૦
૧૧	જગતનું કારણ જ આત્મા છે	૨૩
૧૨	જીવ અને આત્મતર્યમાં લેદ નથી	૨૫
૧૩	આત્મપૂજા પ્રવેશ	૨૮
૧૪	આત્મદેવનું બાદ્ય પૂજન	૩૧
૧૫	આત્મદેવનું આંતર પૂજન	૩૩
૧૬	દેવતા તર્ય વિચાર	૩૬
૧૭	નિર્ગુણ માનસપૂજા	૩૭
૧૮	આત્મપૂજા ઉપનિષદ - વિશેષ નોંધ	૪૨
૧૯	આત્મપૂજા ઉપનિષદ સૂત્ર : ૧ - ૧૭	૪૩ થી ૧૧૭
૨૦	આત્મ મંત્ર	૧૧૮
૨૧	અજ્પાજ્પ સર્વાર્પણ	૧૨૫
૨૨	શ્રી જાબાલ-દર્શનોપનિષદ : નાડી પરિચય - આત્મતિર્થ	૧૨૮

કલમના કિનારે... સ્વસંવેદન (!)

જગત્સ્થાતિલયોદ	મુત્રિહેતવે	નિહિતિલાત્મને	૨
સચ્ચદાનન્દરૂપાય	પરસ્તૈ	બ્રહ્મણે	નમઃ

-સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ તથા સર્વના આત્મા સાચિયાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને નમસ્કાર કરું છું.

ભારતીય સંસ્કૃતની એ વિશેષતા છે કે આ વિશાળ ટેશની બહુમુખી સાધના અને સભ્યતા તે ઋષિ ચેતના - લઘ્ય તત્ત્વાનુભૂતિના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. ભારતનું સાહિત્ય અને શિલ્પ, વિજ્ઞાન અને દર્શન, કુલ-ધર્મ, જાતિ-ધર્મ અને સમાજ ધર્મ, રાષ્ટ્રનીતિ, અર્થનીતિ, સ્વાસ્થ્ય નીતિ અને વ્યવહાર નીતિ આ સર્વનું નિર્માણ અને પ્રસાર ઉપનિષદ્ જ્ઞાનને માનવ જીવનના પરમ આદર્શ રૂપમાં માનીને જ થયો છે. ઉપનિષદ્ જ ભારતીય “આર્ય-સંસ્કૃતિ” કહેવામાં આવે છે. સમસ્ત વેદોનું અર્થાત્ સમસ્ત જ્ઞાનનું જે ચરમ - પરમ સત્ય છે, તે ઉપનિષદોમાં સમુજ્જ્વલ રૂપમાં પ્રગટ છે. આથી ઉપનિષદ્બનું પ્રસિદ્ધ નામ ‘વેદાંત’ (વેદજ્ઞાન) નો અંતિમ ભાગ અથવા શિરોભાગ છે, અને વેદાંત જ સર્વ પ્રકારની ભારતીય સાધનાનો આધાર છે. આથી ભારતીય જાતિ જગતમાં ‘વેદાંતી’ નામથી વિખ્યાત છે.

ઋષિઓની અતીનિદ્રિય અને અતિમાનસ વિશુદ્ધ ચેતનાને જોવા મળ્યું છે કે આ વિશ્વ જગત મૂલતઃ યા તત્ત્વતઃ એક જ છે, એક જ અંખં સત્તા વિભિન્ન સત્તાઓના રૂપમાં દીનિક્ષય મનની સન્ભૂત પ્રતીત થાય છે. - મનોગોચર જેટલા પણ વિભિન્ન પદાર્થ છે, સર્વ એક અદ્વિતીય નિત્ય સત્ય નિર્વિકાર તત્ત્વના જ વિભિન્ન રૂપો અને વિભિન્ન નામોમાં આત્મ પ્રકાશ છે, એકથી જ સર્વનું પ્રાગણ્ય છે, એકના જ આશ્રયની સર્વની સ્થિતિ છે, એકની જ સત્તાથી સર્વ નિયંત્રિત છે અને પરિણામમાં સર્વ એકમાં જ વિલીન થઈ જાય છે, એકથી અતિરિક્ત બીજો કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે જ નહિ.

ઋષિ-ચેતના પોતાના આત્મામાં અને અન્ય સમસ્ત મનુષ્ય તથા પ્રાણિમાત્રના આત્મામાં અને સમગ્ર વિશ્વ-જગતના આત્મામાં પારમાર્થિક એકત્વની ઉપલબ્ધિ કરે છે. તે પોતાને સર્વ મનુષ્ય, સર્વ પ્રાણિ અને સમસ્ત વિશ્વ પ્રાણ્યમાં અને સર્વ મનુષ્યો, સર્વ પ્રાણિઓ અને સંપૂર્ણ વિશ્વ પ્રાણ્યને પોતાનામાં જુઓ છે. આ એક આત્મા જ વિભિન્ન સ્થાવર જંગમ શરીરોમાં, વિભિન્ન નામ રૂપોમાં, વિભિન્ન આકૃતિ-પ્રકૃતિમાં પ્રતિભાત થઈ રહ્યો છે. પ્રબુદ્ધ ઋષિ ચેતના આ સત્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. એટલે જ તો આ ચેતનમાં અભિમાન અને ભૂતા, રાગ અને દ્રોષ, શત્રુ અને ભિત્રનો લેદબોધ, પારકા-પોતાનાનો ભેદભાવ, હિંસા-ધૂણા-ભય અને વિષય વિશેષ પ્રતિ કામના પ્રભૂતિ કંઈપણ રહી શકતા નથી. આ અનુભૂતિના ફળ સ્વરૂપ સર્વના પરત્યે સહેતુક પ્રેમ અને સર્વના પ્રતિ આત્મબોધ સ્વભાવ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનના સમસ્ત મળુષ્ય, જીવ અને પ્રાણી-પદાર્થોના સમબિલૂપ
 વિશ્વ-જગતના યથાર્થ તાત્ત્વિક સ્વરૂપને ઉપનિષદ્દોચે જેમ 'સત્ત્ય જ્ઞાનમનત્તમ' (સત્ત્ય,
 જ્ઞાન, અને અનંત) બતાવેલ છે, તેમ જ તેને રસમય માની આસ્વાદન કર્યું છે.-
 'રસો વૈ સ?' બ્રહ્મ રસ સ્વરૂપ છે, પરમ સોદર્ય-માધુર્ય-નિકેતન છે, પરમ પ્રેમારપદ
 છે. આ રસસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ યૈથિત્યમય જગતમાં વિભિન્ન રૂપોમાં પ્રગટ થઈને અનાદિ-
 અનંત કાળ આત્મ રમણ, આત્મ વિલાસ, આત્મ રસા સ્વાદન કરી રહેલ છે. વિશ્વ
 જગતમાં સર્વત્ર જ રસનો વિલાસ છે, સર્વત્ર આનંદની કીઢા છે, આનંદ-રસકેલી છે.
 વિશ્વમાં જેટલા પણ સંધર્ષ, જીવન સંચાબ, ધાત-પ્રતિધાત અને આપાત-બીભત્સતામય
 ચુદ્ધ-વિશ્વ પ્રભૂતિ થાય છે, તેઓ સર્વમાં પણ ચોક અનંત ચેતન્ય-ધાન રસ સ્વરૂપ
 બ્રહ્મનો જ વિનિગ્ર રસવિલાસ ચાલે છે - તેનો રસ પ્રવાહ વહે છે. ઉપનિષદની દર્શિમાં
 બધું રસમય છે, સર્વ સુંદર છે, સર્વ આસ્વાધ છે. આનંદ રૂપમાં, વિજ્ઞાન રૂપમાં, મન
 રૂપમાં, પ્રાણ રૂપમાં, અનન્યા બોગ્ય જડ પદાર્થ રૂપમાં પણ રસમૂતસિંધુ બ્રહ્મની જ
 આત્માભિ વ્યક્તિ અને આત્માસ્વાદન થઈ રહ્યું છે. સંબુદ્ધ માનવ ચેતનાની
 અનુભૂતિમાં સમસ્ત વિશ્વ જગત જ પ્રેમ અને આનંદ સહિત આસ્વાધ છે. આ જ
 આત્મજ્ઞાન, આત્મતીર્થ, આત્મભંત્ર, આત્મપૂજાની ફળજ્ઞતિ ઉપનિષદ દર્શાવે છે.
 અંતમાં ક્ષતિ માટે ક્ષમાપ્રાર્થી છું. 'ॐ સોહં હંસ:' અસ્તુ.

દે. કણબીવાડ,

મું. પો. : કુમસ, જી. : સુરત.

વિદ્રોહજન ચરણાચંચરિક
 શારદચંદ્ર ઈ. પુરોહિત
 (શારદવિશિષ્ટ)

आत्म-पद-प्रशिद्धि

सन्मूलाः सोम्यमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः ।

सत्यतिष्ठाः एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ग

(छन्दोम्यः)

जेभ प्रजपतित आगथी तेना सभान उपवाणी हजारो यिनगारीओ निकण्ठी रहे छे, ते प्रकारे हे सोम्य ! अविनाशी ब्रह्मथी नाना प्रकारना भाव (ज्ञव) उत्पन्न थाय अने तेमां लीन थाय छे. “हे सोम्य ! आ सर्व प्रजा ‘सत्’ उपी डारणाथी ज उत्पन्न” थाइ छे. ‘सत्’ मां ज निवास करे छे अने अंतमां पाणा ‘सत्’ मां ज प्रतिष्ठित थाय छे.” आ बद्युं ब्रह्मउप ज छे. ते ब्रह्म ज सत्य छे. ते ज आत्मा छे. ते ब्रह्म तुं छे.

पूषने कर्वे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योडसावसौ पुरुषः सोडहमस्मि ग १६ ग
(ईशावास्योपनिषद्)

हे भक्तोना पोषणा करनारा, हे भुज्य ज्ञान स्वउप, हे सर्वना नियंता, हे भक्तो या ज्ञानिओ (सुरिओ) ना परम लक्ष्यउप, हे प्रजापतिना प्रिय ! आ रश्मिओने ओकन्त करो या हटावी लो. आ तेजने समेटी लो या पोताना तेजमां गेणवी दो, जे आपनुं अतिशय कल्याणाभय दिव्य स्वउप छे, ते आपना दिव्य स्वउपने, हुं आपनी हृपाथी ध्यान द्वारा जोई रख्नो छुं, ते सूर्यनो आत्मा छे. ते परम पुरुष आपनुं ज स्वउप छे. हु पाणा ते ज छुं. - ‘सोडहमस्मि’

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विष्वस्यायतनं महत् ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत् ॥

(कैवल्य. ४/१६)

जे परब्रह्म सर्वना आत्मा, विश्वना भहान आयतन, सूक्ष्मथी पाणा सूक्ष्मतर अने नित्य छे, ते तमे ज छो, ते तमे ज छो, तमे ज ते छो.

यस्मिन् पम्ब पम्बजना आकाशस्व प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥

जेमां पांच पंचजन (गांधर्व, पितुओ, देवता, असुर अने राक्षस अथवा ब्राह्मणादि वर्ण अने निधाद) तथा अव्याहृत प्रकाश प्रतिष्ठित छे, ते आत्माने जे हुं अभृत ब्रह्म मानुं छुं. ते ब्रह्मने जाणावाणो हुं अभृत ज छुं.

सर्वे तेदा यत्पदमानन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिछन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योभितत् ॥

(कठ. १२/२०१५)

संपूर्ण वेद जे पदनुं प्रतिपादन करे छे, बधी तपश्चर्याओने जेनी प्राप्तिनुं साधन बतावापामां आये छे, जेनी ईरचा करता भुमुक्षुजन ब्रह्मचर्यनुं आयरणा करे छे, ते पदने हुं तमने संक्षेपमां कहुं छुं, ॐ तेज पद छे.

તત્ત્વ કિન્ન - તત્ત્વ શું છે ?

આહાર-વિહાર પર્યાત જ પોતાની જીવનચર્યાને સીમિત ન રાખીને, ભવિષ્યની તરફ અગ્રસર રહેવું, તેના માટે સતત પ્રયત્ન કરવો, માનવ જીવનની એક વિશેષતા છે. એ તેની જન્મજાત કણ છે. વાર્ષિક્યમાં આ કળાનું સંકલન રહે છે. વાર્ષિક માનવની વિશેષતાઓનો (આદર્શ) પુંજ છે. જેનું આકલન કરીને અન્ય માનવ પોતાને માટે ગતિપથ પ્રાપ્ત કરે છે. તે કળા સાહિત્યની હોય, આલંકારિક હોય, લોતિક હોય અથવા આધ્યાત્મિક હોય, માનવના જીવનમાં કોઈપણ પર્યાયના રૂપમાં આપશ્યક છે. પ્રત્યેક કળાનું પોતાનું વાર્ષિક પોતાના વિષયમાં આપશ્યક સરાહનીય છે, તથાપિ અધ્યાત્મ-વિવેક કળાપૂર્ણ વાર્ષિક સ્થાન સર્વોચ્ચ છે. કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુ કે જે વિશ્વની રંગભૂમિ પર પ્રસ્તુત થઈ હોય અથવા થનારી હોય, દીપ જ્યોતિ સમાન આ અધ્યાત્મથી જ આત્મ સત્ત્વ અથવા આત્મ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વાત સ્પષ્ટ જ છે કે જગતના કોઈપણ વ્યવહારમાં ‘હું’ એવા આત્મ તત્ત્વના વિના ચાલી શકૃતું નથી. જગતના કોઈપણ દેશ અને કાળનો ઉચ્ચય કોઈનો દાર્શનિક હોય, યાણે ‘આત્મને સતત રક્ષતે’ કહેવાવાનો કોઈ મહાસ્વાર્થી વ્યવહારી પુરુષ હોય. બંને આત્મ સાપેક્ષ છે. એટલે જ તો આધ્યાત્મ - વાર્ષિક કોઈપણ દેશ કાળનું હોય, પ્રશંસનીય છે, બધાને માટે આદરણીય છે, સંગ્રહી છે, જીવ છે. ઉપનિષદ્ વાર્ષિક એ એક ઓંસું અદ્ભૂત વાર્ષિક છે જે આધ્યાત્મનો પ્રકાશ દેવાવાનું છે. આ દિશામાં વિશ્વની અદ્વિતીય વસ્તુ છે. આ વાતનો સર્વ વિદ્વાનો સ્વીકાર કરે છે. ‘ષટ્લૂ વિશરણગત્યવસાદનેષુ’ ધાતુના પહેલા ‘તૃપ’ અને ‘નિ’ આ બે ઉપસર્ગ અને અંતમાં ‘કિવ્પ’ પ્રત્યે લગાડવાર્થી ઉપનિષદ્ શર્દુ બને છે.

‘ઉપનિષદ્યતે - પ્રાપ્તા બ્રહ્માત્મમાવોઢનયા ઇતિ ઉપનિષદ્ ।’

આનો અર્થ એ છે કે જેનાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય, તે ઉપનિષદ્ કહેવાય છે. ઉપનિષદ્યોમાં બ્રહ્મજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મવિધાનું જ પ્રધાનતાથી વિવેચન તથા વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી ઉપનિષદ્ આધ્યાત્મ વિદ્યા પણ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મનો પ્રતિપાદક વેદનો શિરોભાગ અથવા અંતમાં હોવાથી યે વેદાંત ચા ઉત્તર મીમાંસા પણ કહેવાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, અને બ્રહ્મવિધા એ સર્વ પર્યાયવાર્થી શર્દુ છે. વેદના અંગભૂત સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યકોમાંથી જ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રતિપાદક ભાગોને પૃથક કરીને તેને ‘ઉપનિષદ્’ નામ આપવામાં આવેલ છે. કેવળ અથવ્યેદમાં પર ઉપનિષદ્ છે. મુક્તિકોપનિષદ્માં ૧૦૮ ઉપનિષદ્દોની ગણાના કરવામાં આવી છે. ઉપલબ્ધ ઉપનિષદ્દોની સંખ્યા ૨૨૦ છે.

અમરકોષકાર ઉપનિષદ્નો અર્થ લખે છે - ‘ઘર્મે રહસ્યુપનિષત્’ આ પ્રમાણે ‘ઉપનિષત્’ શર્દુ ગૂઢ ધર્મ અને રહસ્યના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

ઉપનિષદ્દોનો શું વિષય છે ચા હોવો જોઈએ, એમાં કોઈ વિવાદ નથી; કારણ કે એ વાતને બધા જાણે છે તેથી માને છે કે ઉપનિષદ્દો મુજબ વિષય ‘બ્રહ્મ’ છે અને મુજબ પ્રયોજન ‘બ્રહ્મજ્ઞાન’ છે. કે જેનાથી મોક્ષ મળે છે. નિર્ણયતાયા આત્મતત્ત્વની સમીપ પહોંચાડી દેનારી વિદ્યા આ અર્થમાં ઉપનિષદ્ શર્દુ યથાર્થ છે.

‘બ્રહ્મ’ શબ્દ નિભનલિભિત અર્થોમાં વપરાય છે - પરમાત્મા, જીવ, જગતકારણ, જક્ષપ્રકૃતિ, પરમાણુ, શબ્દ અને વિદ્યા.

‘અથતો બ્રહ્મજિજાસા’, ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ’ ‘તસૈ જ્યેષ્ઠાય બ્રહ્મણે નમઃ ।’ - અહીં બ્રહ્મ શબ્દ પરમેશ્વર વાચક છે.

‘મમ યોનિમર્હદ્ર બ્રહ્મ તસ્મિન् ગર્મ દવાય્યહમ्’ (ગીતા ૧૪/૩)

અહીં આગળ જડ-પ્રકૃતિ તથા પરમાણુ અર્થમાં બ્રહ્મ શબ્દ ભતલેદથી ભાનવામાં આવે છે.

‘બ્રહ્મ એવેદમગ્ર આસીત्’ - અહીં જગતકારણ (ઉપાદાન) બ્રહ્મ-શબ્દાર્થ છે.

‘સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાને વિશિષ્ટતે ।’

અહીં બ્રહ્મદાન શબ્દ - બ્રહ્મવિધાનું દાન, શબ્દ (વેદ) આદિનું દાન એવો અર્થ સમજવાનો છે. ‘જગતકારણ’ એ અર્થમાં બ્રહ્મ શબ્દ લેવા ખૂબ જ ઉચિત છે. (આ વાક્ય શેષ આદિ પ્રમાણ પ્રમાણથી સંગત છે.)

આના ઉપર શંકા પણ આવશ્યક છે કે ‘જગતકારણ’ જડ પ્રકૃતિ આદિ ભાટે લેવામાં આવે અથવા ચેતન આત્મા ? આનું સમાધાન પણ અતિ સરળ છે. તે બ્રહ્મના સંબંધમાં ત્યાં જ મળે છે. ‘તદૈક્ષત બહુ સ્વાં પ્રજાયેય’ અર્થાત્ બ્રહ્મએ ઈચ્છા કરી કે ‘હું સૂચિ કરું’ આ પ્રકાર ઈચ્છા કિંવા મનન જડ પ્રકૃતિમાં સંભવ નથી. એટલે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી ચેતન આત્મા લેવા જ ઉચિત છે. ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ આ સમાનાધિકરણ શબ્દોનું પણ આ જ સ્વાસ્થ્ય છે.

‘તત્ત્વ કિમ्’ - તત્ત્વ શું છે - આ જિજાસાથી જો ઉપનિષદોનું આલોકન યા શ્રવણ - મનન કરવામાં આવે તો ‘અહીં બ્રહ્મથી અતિરિક્ત બીજું કર્દું જ નથી’ ‘યથાર્થતઃ તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે’ અને ‘એક માત્ર તે જ છે’ એ જ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય છે. ‘ઈશાવાસ્યમિદ્દ્ સર્વ યત્કિગ્ન્ જગત્યાં જગત् ।’

‘તત્ત્વ કિમ्’ - તત્ત્વ શું છે - આ જિજાસાથી જો ઉપનિષદોનું આલોકન યા શ્રવણ - મનન કરવામાં આવે તો ‘અહીં બ્રહ્મથી અતિરિક્ત બીજું કર્દું જ નથી’ ‘યથાર્થતઃ તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે’ અને ‘એક માત્ર તે જ છે’ એ જ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય છે.

‘ઈશાવાસ્યમિદ્દ્ સર્વ યત્કિગ્ન્ જગત્યાં જગત् ।’

‘યસ્મિન્સર્વાણિ મૂત્રાન્તસ્ત્રી વા મૂદ્રિજાનતઃ ।’

‘તત્ત્વ કો મોહ: કી શોક એકત્વમનુ પશ્યતઃ ॥’

‘ઓમિત્યેતદ ક્ષરમિદ્દ્ સર્વ તસ્યોપ વ્યારૂચ્યાનમ् ॥’

‘સર્વ ક્ષેત્રદ્ બ્રહ્માયમાત્મા બ્રહ્મ ॥’

‘સર્વ ખલિદ્ બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિર્ચન ॥’

‘મૃત્યો સ મૃત્યુમાનોતિ ય ઇહ નાનેચ પશ્યતિ ॥’

‘એકો દેવ: સર્વમૂર્તેષુ ગૂઢ:’ ‘દ્વિતીયાદૈ મયંમવતિ ॥’

અહીં શ્રુતિઓ આ તત્ત્વને સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે. આ ચેતન આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે. એને જ બ્રહ્મ ઓપનિષદ્ પુરુષ અથવા ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદ આત્મ તત્ત્વ કહે છે. આ ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદ આત્મ તત્ત્વ કહે છે. આ ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદ આત્મ તત્ત્વના સ્વરૂપના વિષયમાં ઉપનિષટોના આધાર પર જ વાદીઓના અનેક મત છે. તેના ઉપર સપ્રમાણ સમાલોચના કરવા હું કંઈક લખવાનું ઉચ્ચિત સમજું છું. જેનાથી ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદ આત્મતત્ત્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ શકે.

ॐ ત્વं હિ ન: પિતા વસો ત્વં માતા શતકતો વભૂવિષ ।

અધા તે સુમ્ન મીમહે ગ (જી. ૮-૯૮-૧૧)

હે સર્વશક્તિમાન ! આપ સર્વની અંદર વાસ કરનારા અમારા પિતા તથા સેંકડો ઉપકાર કરનારા માતા છો, એટલે હું પવિત્ર અને વિનાશ મનથી આપને નભર્સકાર કરું છું. હે પતિત-પાવન, અંતર્યામિનું જગત્પતે ! હું અદ્યાત્મ વિજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ ભુભુસ્થુજનોની કલ્યાણ કામનાના હેતુથી આ લેખની ઉઠાવી રહ્યો છું. જેનાથી મળુધ્ય માત્ર આત્મા સાક્ષાત્કાર ક્રારા હૃતકૃત્ય થઈ શકે. આશિર્વાદ આપો અને કે હું એવું કરવામાં સમર્થ થઈ શકું.

‘બૃહદ્યારણ્યક ઉપનિષદ્’ માં ચાચાવલદ્ય નાનિ મૈત્રેયીને ઉપદેશ દેતા કહે છે -
 ન વા અરે પસ્યુઃ કામાય પતિ: પ્રિયો જવતિ । આત્મનસ્તુ કામાય પતિ: પ્રિયો જવતિ ।
 ન વા અરે જ્ઞાયાયૈ કામાય જવા પ્રિયા જવતિ । આત્મનસ્તુ કામાય જવા પ્રિતાજવતિ ।
 - અરે મૈત્રેય ! પતિને માટે પતિ ખ્યારો નથી હોતો, આત્માને માટે પતિ ખ્યારો હોય છે.
 અનીને માટે શ્રી ખ્યારી નથી હોતી, આત્માને શ્રી ખ્યારી હોય છે.

ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિયં જવતિ । આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં જવતિ ।
 આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્ય: શ્રોતવ્યો મન્ત્રવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યો મૈત્રેયિ આત્મનિ ખલુ અરે દૃઢે
 શુંતે મને વિજ્ઞાતે હદ્દે સર્વ વિદિતમ્ ॥

બધાને માટે બધા ખ્યારા નથી હોતા, આત્માને માટે બધા ખ્યારા હોય છે. એટલે હે
 મૈત્રેય ! આત્માને જોવા, સાંભળવા, વિચારવા અને જાણવાથી સર્વ કંઈ સમજણામાં
 આવે છે.

મળુધ્યને પોતાના જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા રહી આત્માને જ ધ્યેય
 બનાવી રાજ્યાં જોઈએ.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં નારદજીએ પ્રશ્ન કર્યો - ‘ભૂમા કોના સહારે છે’ ?

સનત્કુમારજી કહે છે - ભૂમા પોતાના જ મહિમામાં જ સ્થિત છે. ભૂમા પોતાનામાં
 જ પ્રતિષ્ઠિત છે. ભૂમા જ અમૃત છે. ભૂમા સ્વયં પોતાનો આધાર છે. તે જ નીચે છે,
 તે જ ઉપર છે, તે જ આગળ છે, તે જ ડાબે જમણે છે. તે જ સર્વ કંઈ છે. જો આપ એ
 ભૂમાને ‘હું’ કહીને પોકાર કરો તો એવું કહેશે કે - હું નીચે છું, હું જ ઉપર છું, હું જ
 પાછળ, હું જ આગળ, હું જ ડાબે, હું જ જમણે, હું જ સર્વ કંઈ છું. અર્થાત્.

अर्थात् आत्मादेश एवात्मैवा धस्तादात्मोवरिष्टारत्मा षष्ठ्वादात्मा पुरस्तादात्मा
दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मेवेदं सर्वमिति स वा एवं एवं पश्यन्नेवं मन्वान् एवं
विजानात्म रतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराद् भवति तस्य सवेषु
लोकेषु कामचारो भवति । अथ योन्यथातो विदुरन्य राजानस्तो क्षम्यलोका भवन्ति
तेषां सवेषु लोकेष्व कामचारो भवति । (छान्दोव्य. ७/२५/२)

हવे जो तेने 'आत्मा' कहीने पोकारो तो कठेशो के - आत्मा नीचे ज छे, आत्मा
उपर ज छे, आत्मा ज पाइल छे, आत्मा ज आगल छे, आत्मा ज जमाई छे, आत्मा
ज डाबे छे. आत्मा ज सर्व कांध छे. जे आ रीते जाई छे, ते पोतानामां ज अमाई करे छे,
पोतानामां ज जेले छे. पोतानी साथे ज पोते रहे छे. पोतानामां ज आनंद ले छे. ते ज
स्वराद् छे. बधा लोकोमां तेनी कामना पूरी थाय छे, परंतु लोक ओनाथी विपरीत
भावना राखे छे, तेमनुं करेलुं-कारवेलुं नाशने प्राप्त थाय छे. तेओनी भावनाओ क्यारे
पूरी नथी थती. तेमने क्यांच सुभ प्राप्त थतुं नथी.

अहीं भूमा, श्रेय, आत्मा, शब्दोथी एक ज तात्पर्य छे. प्राकृतिक जगतने पोताना
कार्यनुं द्येय बनावलुं 'अल्पता' छे, प्रेय छे अने आत्माने द्येय बनावलुं भूमापन छे.
ऐ बंगेनो समन्वय करता रही आत्मोन्नति करवानुं उदाहरणा विटेहराज भद्राराज
जगकनुं श्रवन छे.

॥ ॐ श्री परमात्मने नमः ॥

ज्ञाति - अज्ञाति

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांच्च प्रहिणोति तस्मै ।

तैँ ह देवमात्म बुधिं प्रकाशं मुमुक्षुर्ये शरणमहं प्रपद्ये ॥ (ज्वेताम्बतर ६/१८)

जे परमेश्वरे ब्रह्माने सर्वं प्रथम उत्पन्न कर्या, जेमहो तेमने अभित ज्ञानना आकारं पोताना वेद आप्या. आत्मशुद्धिना विमल विकासक अजिल विश्वमां विशाल रहेला ऐवा परम देव (परमेश्वर) हुं मुमुक्षु आजे हुं आपनुं शरण ग्रहण करूं छुं.

एको देवः सर्वं पूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वमूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वमूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणच्च ॥ (ज्वेताम्बतर ६/११)

समस्ता प्राणिओमां एक ज देव स्थित छे ते सर्वं व्यापक, समस्तं भूतोनो अंतरात्मा, कर्मोनो अधिष्ठाता, समस्त प्राणिओमां वसी रहेलो, सर्वनो साक्षी, सर्वने चेतनत्प्रदान करनार, शुद्ध अने निर्गुणा छे.

ज्ञानमेकं सदा भाति सर्वावस्थासु निर्मलम् ।

मन्द भाग्या न ज्ञानन्ति स्वरूपं केवलं बृहत् ॥ (सदाचारानु सन्धानम्-३१)

जगदादि सर्वं अवस्थाओमां एक अद्वितीय निर्भण ज्ञान (सत्ता) ज सदा भासी रहेल छे, परंतु ते सर्वव्यापक निरवधिक, केवल शुद्ध विज्ञानघन स्वरूपने मंदभाग्यवाणा जाणी शक्ता नथी.

स्वप्रकाशस्वरूपत्वात् सिद्धत्वाच्च चिदात्मनः ।

वृत्तिव्याप्त्वमेवास्तु फलव्याप्तिः कर्यं भवेत् ॥ (सदाचारा. ५)

आत्मा स्वप्रकाश स्वरूप स्वयं सिद्ध छे. एटले ते आपरणा भंगरूप वृत्ति व्याप्तिनो विधय छे, तेमां इन व्याप्ति केवी रीते थई शके ? अर्थात् तेमां इन नथी थई शक्ती.

जगत्स्थिति लयोद्भूति हेतवे निखिलात्मने ।

सच्चिदानन्दरूपाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥

संसारनी उत्पत्ति, स्थिति अने लयनुं कारण सर्वना आत्मा सर्विदानं द्वयरूप परब्रह्मने नमस्कार करूं छुं.

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

સારદૃપ છે સર્વેશ્વર...

જે સાર છે સર્વ ઉપનિષદોનો, વેદ-સંવેદ જીવનાધાર;
સારદૃપ કેવળ સર્વેશ્વર, છે આ સંસાર અસાર.

ક્ષણાલંગુર દુર્લભ માનવતન, વિષય સર્વ નિર્ણસાર;
લાયાર મનને વશ કરીને, કરો આત્મ ઉદ્ઘાર.

ભૂમંડળને ચોદ બ્રહ્માંડના, કણકણામાં વિલુનો વિસ્તાર;
સર્વમાં જીવ સમાન જાણીને, કરો આત્મ-તુલ્ય વ્યવહાર;

અનાસકત થઈને કરવો છે, નિજ આહાર-વિહાર;
અહંકારનો પરિહાર ન જ્યાં સુધી, નહિ કર્મ-નિર્ણય.

સત્ય શોધ જ એકમાત્ર છે, ભવરોગનો ઉપચાર.
આત્મબોધ જ પહોંચાડે છે, જીવન્મુક્તિને દ્રાર.

દેહી અજર-અભર-અક્ષર છે, દેહ તો વિકારાગાર;
આ દેહ-દેહીનો વિવેક, ઉતારે ભવસાગર પાર.

જે સ્વરૂપ વિરમૃતિ છે માયા, અને બ્રહ્મ એક ઊંકાર
નિર્ગુણ પણ એ સગુણ પણ એ, છે સાકાર એ જ નિરાકાર.

નથી નામ, રૂપ, આકાર મારો, રહું સદ્ય હું નિર્બ્યાપાર,
હું પણ તેજ બ્રહ્મ છું, સત-ચિત-સુખ-આનંદ અપાર.

-શરદચંદ્ર પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ)

શરીરાદિથી વિલક્ષણ આત્મતંત્ર્ય

‘કુર્વનેવહ કર્માણ જિજીવિષેચ્છત સમાઃ ॥’ (ઇશ. ૨)

કર્મ કરતા રહીને સેંકડો વર્ષ જીવનેરછાનો આદેશ આપતાં આ શ્રુતિ બતાવે છે કે ‘જીવન જ સર્વ કાંઈ છે અને મૃત્યુ બાદ કંઈ જ નથી.’ એટલા માટે એ પ્રકારના કર્મ કરો જેનાથી તમારું જીવન, કે જે પૃથિવ આદિ જડ તત્ત્વોના સમુદ્દરાયમાં ‘કિર્ણવિદ્યો ચદશક્તિવત્’ છે, બહુ લાંબા સમય સુધી રહે. જો શરીરાદિથી વિલક્ષણ આત્મા હોય અને મૃત્યુ પછી પણ તે વિધમાન હોય તો પછી સેંકડો વર્ષ જીવિત રહેવાની ઈરછાનું શું ભણત્ય ? કે જ્યારે વૃદ્ધયવસ્થા પણ સાથે જોડાયેલી રહે છે. શરીરમાં કષ્ટ થવાથી તેનાથી જયવા માટે ઉપાય શા માટે કરવા, જો આત્માનું કંઈ જ બગડતું નહિ હોય ?

‘યદેદ્રેતસ્તદેતત્ત્વેચ્યો ડઙ્ગેધ્યસોજઃ સમુદ્ધુતમ् ।

સ્ત્ર્યા સિંચતિ સાસ્ત્રેતમાત્માન् મત્રગતં ભાવયતિ ગા’ (એતરેય.)

વીર્ય સ્વરૂપ આત્મા ઝીભાં સિંચિત થાય છે, અને ઝી તેને (પતિનો) આત્મા સમજુને પાલન કરે છે.

‘સસ્યમિંબ મર્ત્ય પચ્યતે’ (કઠોપનિષદ)

‘અથ ચૈન નિત્ય જાતમ्’ (ગીતા ૨/૨૬)

‘જાતસ્ય હિ મૃત્યુ મૃત્યુર્ધૂર્વ જન્મ મૃત્યુચ’ (ગીતા ૨/૨૫)

ઉપરોક્ત વચ્ચનોથી પણ એ જણાય છે કે આત્મા લોતિક તત્ત્વ છે.

‘કુર્વનેવેહ’ આ શ્રુતિનું પૂર્વોક્ત તાત્પર્ય નથી. આત્મ તત્ત્વને સમજુને પુત્રેષણાદિને છોડીને સંસારથી પર જે નિરતિશાય સુખ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા, તે અનાત્મજા પુરુષ યજાદિ શુભ કર્મ કરતા રહીને પણ પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરે. એવું તાત્પર્ય છે.

રેતઃ સિંચનને પ્રથમ જન્મ અને ઉત્પત્તિને દ્રિતીય જન્મ જે કહેવામાં આવેલ છે, તે આત્માના પ્રાગાયના અવચ્છેક શરીર, શરીરના સંબંધમાં છે, આત્મામાં ઓપચારિક કથન છે. આ શરીરાત્માનું નિરાકરણ યભરાંજે નિયિકેતાના પ્રશ્નોત્તરમાં કર્યું છે.

‘યેય પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યડસ્તીત્યે કે નાયમસ્તીતિ નાયમસ્તીતિ ચૈકે ॥’ (કઠોપનિષદ ૧/૧/૨૦)

મનુષ્ય મૃત્યુ પછી રહે છે યા નહિ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યભરાંજે આપ્યો છે કે -

‘તત્તે પદ્મ સંગ્રહેણ બ્રદીસ્યોમિત્યેતત् ॥

ન જાયતે પ્રિયતે વા વિપર્િચ્ચનાય કુતચિન બમૂલ કર્મચત् ।

અજો નિત્યઃ શાસ્વતોય પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ગા (કઠોપનિષદ ૧/૨/૧૫, ૧૮)

અહીં તે આત્માનું લક્ષણ બતાવતાં સિદ્ધ કરવામાં આવેલ કે શરીરાદિ લોતિક તત્ત્વ સર્વ વિનાશી છે. તે આત્મા નથી કારણ કે આત્મા અજર અભર છે અર્થાત્ તે ‘જાયતે’ આદિ ખડ્બાંવોથી રહિત છે.

ઇન્દ્રિયેષ્ય: પરાહૃત્ય અર્થાયાચ પરં મન: ૧
 મનસસ્તુ પરા બુધ્બિજ્ઞબ્રેરાત્મા યાહાન પર: ૨
 (કઠોપનિષદ् ૨/૩/૧૦)

તે આત્મા ઇન્દ્રિય, પુણિય આદિ વિષય, અતઃ કરણાદિ સર્વથી લિભન છે. ખરેખર શરીરથી આત્મા વિલક્ષણ છે.

અસ્તિ સ્વયમભિત્યસ્મનંશે કસ્યાસ્તિ સંશય ચુંસ: ૧
 તથાપિ સંશાક્ષવેત્તસશયિતા ય: સ એવ પવસિ ત્વદ્ ૨

‘હું છું’ એ પ્રતીતિને વિષે ક્યાં પુસ્થને (સ્વાત્મનિરૂપણ) સંશય હોય ? છતાં તેને વિષે જો સંશય હોય તો, જે સંશય કરનાર છે તે જ તું છે એમ સિદ્ધ થાય છે - આ છે આત્મ પ્રતીતિ.

આત્મ શક્તિ કેટલી બધી છે અને કેવી જબરી છે તેનો આપણે નથી કરતા વિચાર. જીવપણું આની લેનારા માણસો પોતાને તુચ્છ માને છે, અતિ દુર્લભ મનુષ્ય ટેણ નકાઓ ગુમાયે છે અને વિષય ભોગની ઇચ્છા રાખી તેમાં મશાગૂલ રહે છે. વિષય સુખથી મળતી શાંતિ કણિક હોવાથી ખરી શાંતિ નથી જ. તેનાથી તરસ છીપતી નથી, તુછાં ટિન-પ્રતિટિન વધો છે, પરંતુ આત્મ શાંતિ એ વિરંતર શાંતિ છે તેબે પિલાગતા નથી એ માયાનું પરિબળ છે. એ સધાનું દુઃખ નિર્જણતામાં નથી, પણ ગીણિતપણામાં છે. ટેણ વગેરે સાથે પોતાને (આત્માને) મળેલો માને છે, તેથી પોતે જીવઙુંપે થઈ ‘હું પણાને’ પ્રાપ્ત થાય છે.

આરસામાં આગળ થઈને જબારી વસ્તુ આરસામાં દેખાય છે, ટી.વી. કાર્યક્રમમાં ટી.વી.ના પડદા પર કેવી ઘટનાઓ આકાર પામતી દેખાય છે. પરંતુ તે ટક્કી નથી. છેવટે ટી.વી.ને પડદો અને આરસો ફેઝફાર વગરના જેમના તેમ જ રહે છે. તેમ ચૈતન્યમાં જગતની છબી (ચલયિત્ર) પડે તેટલી ઘડી દેખાય પરંતુ ચૈતન્યરૂપી આરસો કહો કે ટી.વી. સ્ક્રીન (પડદો) તેવોને તેવો જ નિર્મણ રહે છે.

ઇન્દ્રિયોના વ્યવહાર જે ભાસ કરાવે છે તે કેવી રીતે થાય છે ? પ્રથમ તો આંખ ઉધાડીએ એટલે બહારની વસ્તુઓ આંખની કીકીમાં ભાસે છે, તેની છબી ત્યાંથી ઉઠી મન પર પડે છે, તેનું પછી આપણાને જ્ઞાન થાય છે કે ફિલાણી વસ્તુ છે. સમુક્ષમાં હજારો તોફાન થતાં દેખાય છે, પણ સમુક્ષ પાછો જેવો ને તેવો ગંભીર શાંત નજરમાં આવે છે. ચૈતન્યની અપેક્ષાએ આકાશ જેતાં જડ છે, એવા આકાશમાંથી જેવો વરસાદ વરસે છે તેવો પોતે કંઈ બીનું થતું નથી, આકાશ અસંગ અને અવિકારી રહે છે. વાચ્યમાં ગમે તેવી ગંધ આવે વાચ્ય પાછો તેવો ને તેવો જ રહે છે. પરાત્મા તો સર્વથી સૂક્ષ્મ છે તે અસંગ અને અવિકારી છે તેથી તે તેવોને તેવો રહે તેમાં નવાઈ નથી. ભલેને એ પરાત્મામાં અસંખ્ય જગતો પ્રતીત થાય.

એ જ પ્રમાણમાં અવાજ આવે, જીબને અસ્વાટે, નાક ગંધ-સુગંધ-દુર્ગંધનો અનુભવ, ચામડી રૂપર્ણનો અનુભવ કરે છે. આભ રૂપાળું, કદરૂપું, મધુર, કઠોર, મીરું, કડવું, સુગંધીયુક્ત, ગંધાતુ, ઉનું અને ટાહું એ સધાનું ઇન્દ્રિયો દ્વારા મન જાણી શકે છે. એ

સધાળા અનુભવોની છાપો અને ચિત્રો મન ઉપર ભલે પડે, અંતર્જાન એટલે જાણવાપણું તો અવિકારી કાચભ જ રહે.

સોનું કાદવમાં પડવાથી બગડી જતું નથી, પાછું ધોયું એટલે સાફ થાય છે. હીરો નરકમાં પડ્યો હોય તો બગડતો નથી. ઉઠાવી લઈને ધોવાથી હતો તેવો સ્વચ્છ થઈ જાય છે. તેવું આત્માનું પણ છે. આત્મા કંઈ દેહ સાથે મળવાથી બગડી જતો નથી, એટલે કે આત્મા દેહ વગેરે સાથે મળ્યો જ નથી. દૂધમાં સાકર એકરૂપ થઈ જાય છે તે પ્રમાણે સોનામાં કાદવ એક રૂપ થઈ શકે નહિ, તેમ આત્મા દેહ જોડે મળેલો દેખાય છે, બાકી તો જળમાં કમળની જેમ અસંગ રહે છે અને તે પણ દેછને ખરો માનનારાને સમજાવવા માટે કહેવું પડે છે, બાકી દેહ નથી, માત્ર બાસે છે અને જીવ પણું છે ત્યાં સુધી ભાસશે જ.

આત્મા જાગ્રતમાં ભાસતા દેહ સાથે મળેલો હોય તો, નિક્ષ્ણ સ્વર્ણ, વગેરેાં આનો આ દેહ શું કામ કરે છે ? એકનો એક આત્મા જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદા જુદા દેહેને જુઓ છે. આપણો એમ કહીએ કે, 'મારો આત્મા ! જો આત્માને દેહ સાથે નિશ્ચિત માનીએ તો એવું બોલીએ નહિ, એ બોલવું જ જોતું છે, કેમ કે તે નિશ્ચિત તો નથી, પણ હું આત્મસ્વરૂપ જ છું, અને આત્મા મારાથી જુદી વસ્તુ નથી, મેં પોતે કીધું એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે 'હું પણું' (આત્મ પ્રતીતિ). વધારે નિશ્ચયથી સમજાય, તે પ્રમાણે આત્મા એક જ છે, પણ દેછપણું જુદુ બતાવી તેનો ત્યાગ કરવાનો છે.

દેહ નથી અને જગત નથી, એમ કહેવું એ પણ સંકલ્પ છે. સંકલ્પ મનની અવસ્થા છે. મનમાં સંકલ્પ તો ઉઠાવા દેવો જોઈએ નહિ. સહજ ભાવે જેમ થાય તેમ થવા દેવાનું છે, આગ્રહ કરવાનો નથી. કેમ કે તમે પુરુષ છો અને અન્ય સ્ત્રી છે અથવા તમે સ્ત્રી છો અને અન્ય પુરુષ (મરદ) છે એમ ગોખાવાની કે આગ્રહ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. કોઈ સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરવાથી સ્ત્રી બની જતી નથી ને સ્ત્રી પુરુષ કપડા પહેરવાથી પુરુષ બની જતી નથી. આમ સ્ત્રીપણું કે પુરુષપણું જેમ કુદરતી છે. તેથી આત્મા સિવાય નીજું કંઈ નથી એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ અને તેનું નિઃશંકપણું થયું, પછી તેનું વિસ્મરણ થવાનું નથી. માત્ર જેમ બાળકની સરળ ચોઢા થાય છે તેમ ત્રણો સ્થિતિ બની રહે છે. વૃત્તિ - આવૃત્તિ કરવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિ - આવૃત્તિનો સંકલ્પ ઉઠતો જ નથી. બાળકના હાથ પગ આપમેને હાલે છે, આંખ જ્યાં પડે ત્યાં જુઓ છે, જે પરજું હોય તે ખાય છે. નાના પ્રકારની દર્શા તેને થતી નથી. અમૃક વ્યક્તિ જ્ઞાની છે, અમૃક અજ્ઞાની છે. ફિલાએ સારો છે, ફિલાએ લુચ્યો છે, હું બંધનવાન છું અથવા હું મુક્તા છું. એવા એવા સંકલ્પ વિકલ્પો તેને થતા નથી. એટલે બાળકને આપણે ભગવાનનું સ્વરૂપ માનીએ છીએ.

નાહો રાતે યથા સ્થૂર્યે પ્રભારૂપા વિશેષતઃ ૧

બોધરૂપા વિશેષાન્ બોધોબોધી તથાત્પનિ ગ (ઉપટેશ સંચાલી)

સર્વથા પ્રભારૂપ એવા સ્થૂર્યમાં દિવસ નથી કે રાત્રિ નથી, તેમ સર્વથા બોધરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન નથી કે અજ્ઞાન નથી.

પ્રકાશ અંધકારનો નાશ કરે છે, પણ ચૈતન્યનો (આત્માનો) પ્રકાશ તો અજ્ઞાના અંધારા સર્વને પ્રકાશો છે. જો તેમ ન હોય તો અંધારાં દેખાય કેવી રીતે ?

આત્મા અણુ નથી વિલુ છે... ?

શરીરાદિ વિલક્ષણ આત્મા અણુ છે, એવું સંપ્રદાયના આચારો વગેરે માને છે, તેમનો આશય છે કે :-

‘અણોરણીયાન्’ (કઠોપનિષદ् ૧/૨/૨૦)

આ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

અજ્ઞાન્યમાત્ર: પુરુષોડનન્તરાત્મા સદા જનાનાં હદયે સન્નિવિષ્ટ: ૨ (કઠોપનિષદ् ૨/૨/૧૨)

આ શ્રુતિઓથી આત્માનું પરિમાણ અંગુઠાના પ્રમાણામાં માતુમ પડે છે.

‘વાતળગ્રશતમાગસ્ય’ (શ્વેતાસ્વતર ૫/૧)

આ મંત્રમાં આત્માનું અણુ પરિમાણ સ્પર્ષ જ બતાવ્યું છે અને અણુ પરિમાણ આત્માનું તતાલ્લોકગમન પણ સંભવ છે. એટલે આત્માનું પરિમાણ અણુ છે.

‘અણોરણી યાન्’ આ મંત્રવર્ણથી જે અણુથી પણ અણુ જેવો આત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, આ તેની સ્તુતિ માત્ર છે, પરિમાણ નિર્ણય નથી.

અધિમા મહિમા ચૈવ ગેરિમા લખિમા વચા

પ્રાપ્તિ: પ્રાકાસ્યમીશિત્વ વશિત્વ ચાષસિષ્વબ: ૩

આ આઠ સિદ્ધિઓ આત્મામાં બતાવવામાં આવેલ છે, એટલા માંટે આગંઠ ‘મહતો મહિયાન्’ (મોટાથી મોટો) આ વાક્ય - શોષ પણ સંગત હશે, અન્યથા પરસ્પર વ્યાધાત ઉપસ્થિત થાત. જે અણુ છે તે મહાન કેવી રીતે ? જે માની શકાય તો પરિણામ લેદથી આત્મામાં પણ લેણ માનવામાં આવશે, જેનાથી આત્માને અનિત્ય માનવાનું થઈ જશે. અસ્તુ, અંગુઠાદિ માત્ર સ્વરૂપનું જે કથન છે તે લિંગ શરીરાદિના તાત્પર્યથી છે. આત્મામાં ઓપચારિક છે. આ રીતે વિપક્ષના વિરોધખું નિવારણ કરીબે સ્વપ્નસ (વિલુત્વ) સાધાનાર્થ શ્રુતિઓને પ્રમાણિત્વથી આપે છે.

‘એ: સર્વેષુ પૂતેષુ ગુરૂત્વા’ (કઠોપનિષદ् ૧/૩/૧૨)

અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રચળન તથા (ગુપ્ત રૂપે) સર્વ ભૂતોમાં આત્મા સ્થિત છે. થા વાત આત્માને વિલુ માન્ય વશર ધાર્ટિત થઈ શક્તિ નથી. એટલે આત્મા વિલુ છે.

ઇસાવાસ્યમિદ ૪ સર્વ યત્કિગ્ર જગત્યા જગત્ ૪ (ઇશોપનિષદ् ૧)

સમગ્ર જગત પરમેશ્વર (ઇશ) થી વ્યાપ્ત છે. આચારાદિત છે. (વાસ્યમ)

‘એત સ્માદાત્મન: આકાશ: સમ્ભૂત: ૫’

આત્માથી વિલુ આકાશ પ્રગટ થથું, અણુ આત્માથી વિલુ આકાશનું થવું સંભવ નથી.

‘अयमात्मा ब्रह्म’ ‘एकमेवाद्वितीयम्’

ब्रह्म शब्दनो अर्थ ज व्यापक छे. ब्रह्मपदाभिधेय (ब्रह्म पद्मप आत्मा) अणुं
केवी रीते ? अद्वितीयता तथा एकताना विना विभुता संभवित नथी.

‘तमाहुरग्रं पुरुषं महान्तम्’ (अवेताम्बतरोपनिषद्)

ते पुरुषने अनादि अने भहान कहेवामां आव्यो छे.

‘अस्थूलमनपवहस्वम्’ (बृहदारण्यक.)

अहीं अयुतानो शब्दशः प्रतिषेध पणा भगे छे. एटले ओपनिषद् आत्मा
अणु नथी, प्रत्युत विभु छे, सर्वान्तरयामी छे.

आत्म स्वप्न एक बेथी रहित छे - ते ज सर्वज्ञपे भासे छे. आनंदप तमे ज
छो, कदी दुःख नथी, तमे सर्वना प्रकाशक छो. नेत्र उघाडो तो जगत आभुं छो. दिव्य
यक्षु उघाडो तो अर्भयक्षु बंध थाय अथवा भले उघाडां रहे तो पणा जगतनो नाश छे,
बलके अत्यंताभाव छे. घडो तेयार थयो के आकाशाथी भराईने नीकणे, अमां कोई
आकाश भरतुं नथी के अने भाटे कांद्य नवुं आकाश पेदा थयुं नथी. आकाश तो छे ते
पणा घडा साथे फ्रे छे. घडो फूटे तो पणा आकाश छे. घडाना जब्ज साथे आकाश जब्ज
पाभयुं नथी. तमे अजर अभर छो. टेह पडेथी स्वभावानभां घडो भले फूटे पणा जुपन
शक्तिनुं जुपन तमे छो, तेनुं भरणा के लय क्यां छे ?

सूर्यमां पोतानां उगवुं - आथभवुं होय नहि, तेने तो सदा भद्राह्म ज छे अने
ते ज्यां छे त्यां ज छे. तेवुं आत्मानुं पणा छे. एटले ज तो श्रुति प्रभाणा छे के - ‘सूर्य
आत्मा जगत्त्रक्षुषस्यः । सूर्य जगतनो आत्मा छे अने जगतनो भित्र छे. ‘मित्रस्य -
वक्षु - षा समीक्षाहें’ भित्र (सूर्य) नी अांख एटले के ज्ञान यक्षु वडे दरेक वस्तुनी
सभीक्षा कहीअ. आपणी पूँछ फ्रे छे एटले आपणे सूर्यनो अस्त थयो कहीअ छीअ,
तेथी सूर्यमां कंद्य फेर पडतो नथी. आपणी पृथिव फरती फरती तेना तरफ आवे छे त्यारे
आपणे सूर्य उग्यो कहीअ छीअ. आपणे तारा टेजीअ नहि, तेथी तारा छे नहि अम
कहेवाय नहि. तेम आत्मा टेखाय नहि, एटला कारणाथी नथी अम कहेवुं ढीक नथी.
हाथीनी पाइल फूतरा भसे तो हाथीना स्वप्नमां फेर पडतो नथी. तेम आत्माने गमे ते
लक्षण आपो तो पणा जे छे ते छे.

અપરિણામી છે આત્મા... અવયવરહિત તે !

કાચાકાર પરિણામી આત્મા છે. આ સાવયવ હોવા છતાં પણ નિત્ય કથવામાં આવેલ છે. એવું માનવારનું કહેવું કે જે પદાર્થોના ગુણ જ્યાં ઉપલબ્ધ હોય, તે પરિણિમાં જ તે પદાર્થ માનવો ઉચ્ચિત છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોની ઉપલબ્ધિ શરીરના અવયવેનામાં જ છે તો શરીરવ્યાપી જ આત્મા માનવો જોઈએ. ન અણુ ડે ન વિલુ. અવયવોમાં સંકોચ વિકાસ થાય છે અને હાથીનો આત્મા કીડીમાં પણ. ઉપનિષદ્દોને પ્રમાણા ન માનવારા કુતાર્કીકોમાંથી છે.

આ સિદ્ધાંત ચુક્કિતથી અને શુદ્ધિથી બંનેની વિરન્ધદી છે. સંકોચ વિકાસના એ પરિણામ લેણ એક વસ્તુમાં સંભવ નથી. જો માનવામાં આવે તો આત્માને ઉત્પાદક અને વિનાશ કરનાર માનવો પડશે. જેનાથી કૃતહાનિ અને અકૃતાલ્યાગમનું દોષ આવી શકશે.

અવસ્થાંતર આપત્તિને પરિણામ કહેવાય છે. નિત્ય આત્માનું અવસ્થાંતર પ્રાપ્ત કરવું પણ સંગત નથી. ઉપનિષદ્દોમાં કૂટસ્થતા બતાવી છે.

‘ઘૂબં તત્’ તે ધ્યાવ છે. (કઠોપનિષદ)

‘ન જાયતે પ્રિયતે વા.’ જે જ્ઞાનો નથી તે મરતો નથી. (કઠોપનિષદ ૧/૨/૧૮)

‘અવિકાર્યોંડયમુચ્યતે’ આત્મામાં વિકાર નથી. (ગીતા ૨/૨૫)

આ રીતે ઓપનિષદ આત્મતત્ત્વ આત્મા પરિણામી અથવા સાવયવ પણ નથી, એ ઠીક છે.

આપણું આ સ્થૂળ શરીર એ દર્શય પદાર્થ છે અને તે વિષે બીજા પદાર્થ કરતાં આપણે વિશેષ જાહીએ છીએ. આથી ત્યાંથી આપણી શોધ શરૂ કરીએ. આમ કરતાં આપણને પ્રથમ પ્રશ્ન એ ખડો થાય છે કે, આ શરીર સત્ત છે ? સત્ત એટલે શું ? ‘કાલત્રયેડપિ તિષ્ઠતિ ઇતિ સત્ત’ - ત્રણો કાળ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં એકસરખું રહી શકે તે સત્ત્ય કહેવાય છે. આપણે સતતી વ્યાખ્યા સમજ્યા પછી તે શરીર સત્ત નથી એમ કહેવું પડે, કારણ કે તે ત્રણો કાળમાં એકસરખું રહેતું નથી. શરીરનું પહેલાં અસ્તિત્વ ન હતું, હાલ તે છે અને હવે પછી તે રહેવાનું નથી. શરીરની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી તપાકીએ તો પણ લાગશે કે શરીર પ્રથમ નાનું હતું, હાલ આવું છે અને હવે પછી બદલાશે. ‘શીર્યતે ઇતિ શરીરમ્’ આ શરીરની વ્યાખ્યા છે - સદા સરી રહ્યું છે. બદલાઈ રહ્યું છે તે શરીર. આથી શરીર સત્ત નથી. એટલે ઈન્જિન્યો પણ સત્ત નથી.

શરીર સાથે મનનો સંબંધ છે, આથી બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવ્યે છે કે, શરીર સત્ત નથી તો ‘મન સત્ત’ છે ? વિચાર કરતાં જણાશો કે મન પણ ત્રણો કાળમાં એકસરખું રહેતું નથી. તેમાં વખતો વખત પરિવર્તન આવે છે અને આવશે. એ જ પ્રમાણો બુદ્ધિ પણ સત્ત નથી કારણ કે તે પણ એકસરખી રહેતી નથી. વખતો વખત બદલાયા કરે છે. સારી રીતે સમજાય તે માટે ઉપર કથિત ત્રણા - શરીર, મન અને બુદ્ધિ મુખ્ય પ્રતીત થતાં લીધાં છે. અને તેથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ‘સત્ત’ શરીર મન અને બુદ્ધિથી પર જુદું છે. શરીર, મન અને બુદ્ધિ તેને પહોંચી શકતા નથી.

આના આધારે હવે આપણે સત્તનાં લક્ષણો બાંધીએ :-

‘સત્ત’ શરીરથી પર છે. શરીર આકારવાળું છે, આથી ‘સત્ત’ નિરાકાર.

‘સત્ત’ મન, બુદ્ધિ અને ઇન્ડ્રિયોથી જાણી શકાય નહિ તેવું છે; એટલે સત્ત નિરંજન.

શરીર, મન વગેરેને વિકાર થાય છે, પણ ‘સત્ત’ એથી પર છે એટલે ‘સત્ત’ નિર્વિકાર.

સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરે મનના-બુદ્ધિના છે, પણ ‘સત્ત’ એથી પર છે, માટે ‘સત્ત’ નિર્વિકલ્પ.

મન, બુદ્ધિ, વગેરે ગેતિક એક તક કાળમાં રહે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ‘સત્ત’ જ્ઞાન સ્વરૂપ અગર ચિત્તા.

તેણે કાળમાં એકસરખું રહે છે અને પોતે જ છે તેથી ‘સત્ત’ સત્ય.

શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેને સુખ-દુઃખ થાય છે. ‘સત્ત’ એ બધાંથી એટલે સુખ, દુઃખથી પર છે, એટલે ‘સત્ત’ આનંદ.

શરીરને ભય, મનને ભય, પણ ‘સત્ત’ બંનેથી પર છે, એટલે ‘સત્ત’ ભય રહિત - નિર્ભય.

શરીર, મન વગેરેને જન્મ મરણ થાય છે. પણ ‘સત્ત’ એ બંનેથી પર છે, એટલે ‘સત્ત’ અજર - અમર.

આ બધા પરથી ફલિત થાય છે કે સત્ત નિરાકાર, નિરંજન, નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ, સત્ત, ચિત્ત, આનંદ, નિર્ભય, અજર - અમર વગેરે છે.

જ્યારે ‘સત્ત’ ની શોધ શરીર વગેરેથી કરી ત્યારે ‘હું’ કોણા ? હું તે આ શરીર, મન કે બુદ્ધિ ? આપણે જાગ્રત અવસ્થાનો અનુભવ તપાસીશું તો સમજાશે કે જાગ્રત અવસ્થામાં જે વ્યવહાર થાય છે તે શરીરને હું માનીને થાય છે, જેમ આપણે કોઈને પૂછીએ કે ભાઈ તમે આવ્યા ? તો તે કહેશે કે હા, ‘હું’ આવ્યો. એ વાક્યમાં ‘હું’ નો શું અર્થ થયો ? ત્યાં ‘હું’ એટલે આ સ્થુળ શરીર એવું નક્કી થયું. આ મારો ભાઈ, આ મારી પતિનિ, આ મારો પતિ, આ મારો પુત્ર એટલે આ બધા શરીરના સગા-સંબંધી થયાં, આત્માના નહિ. જાગ્રત અવસ્થાના હસ્તોજના અનુભવથી સમજાયું કે ‘હું શરીર છું’.

હવે બીજો અનુભવ સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર પડ્યું છે, આંખો બંધ છે, પણ સ્વપ્ન આવે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે આજે સ્વપ્નમાં મારી પ્રિય પાત્ર સાથે બગીચામાં મુલાકાત થઈ વગેરે. એમાં હુંનો અર્થ શરીર નથી. પણ ‘મન’ હું છું, એમ થયું. શરીર હું નથી પણ મન હું છું. એમ સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ કહે છે.

હવે થોડા આગળ જઈએ. આપણાને ગાઢ નિક્ષા આવે છે. અર્થાત્ આપણી સુધુપિતા-અવસ્થા થાય છે. ત્યારે શરીરનું ભાન નથી, નથી મનનું ભાન, નથી બુદ્ધિનું ભાન જ્તાં આપણે મરી જયા નથી. જો શરીર અને મનનું ભાન ન હોય ત્યારે આપણે મરી જ્યું

જોઈએ. પરંતુ આપણે નિક્રમાંથી જાગીએ છીએ કે તરત જ આપણે કાંઈ ખબર પડી નહિ. હું સુખેથી ઉંઘ્યો એનો અર્થ એ થચો કે, શરીર અંન મન સુખથી સૂટેલાં હતાં અને મન કાંઈ ખબર પડી નહિ, એટલે મન અને બુદ્ધિને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

‘આજે હું સુખપૂર્વક એવો ઉંઘ્યો કે મને કાંઈ ખબર પડી નહિ.’ એનો અર્થ પણ એ થચો કે કોઈ જાણાનાર સાક્ષી - શરીર, મન, બુદ્ધિ પર જાણાનાર ન હોત તો સવારે ઉઠી કોણ કહેત કે શરીર, મન વગેરે સૂટેલા હતા. એટલે શરીર, મન, બુદ્ધિને કાંઈ ખબર પડી નહિ. ‘હું’ (સાચો હું એટલે કે સાક્ષી આત્મા) શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેથી પર છું. બીજું એ સિદ્ધ થયું કે નિક્રાવસ્થા એ અજ્ઞાન અવસ્થા છે. વિશેખ એ પણ સમજાય છે કે ‘હું’ શરીર, મન અને બુદ્ધિથી જુદો છું અને શરીર, મન વગેરે જ્યાં જાય જે તરફ ગતિ કરે ત્યાં પ્રથમ ‘હું’ (સાચો ‘હું’ આત્મા) હાજર છું. મારી હાજરી વગર કોઈથી કાંઈ ધારિત થતું નથી, બનતું નથી.

‘સત્ત’ શરીર, મન બુદ્ધિ વગેરેથી પર છે અને બુદ્ધિથી પર એટલે સત્ત તે હું પોતે (આત્મા). સત્તના જે લક્ષણો તે મારાં લક્ષણો. ત્યારે હું કેવો ? ‘હું’ નિરંજન, નિરાકાર, નિર્વિકાર, સત્ત, ચિત્ત, આનંદ (સચિયાનંદ), નિર્ભય, અજ, અજર, અભર વગેરે છું.

મારું શરીર, મારું મન, મારી બુદ્ધિ, મારા પ્રાણ વગેરે એટલે શરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો વગેરેને હું જાણું એ બધાં મને (આત્માને) જાણાતા નથી. તેમજ એ બધાંના નાશથી મારો (હું-આત્માનો) નાશ થતો નથી. એ બધા નોકર મારાં અને હું બધાનો માલિક (શેઠ) એ બધાને મારે કદ્યામાં રાખવા જોઈએ. શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરે આપમેળે સ્વચ્છં રીતે વર્તે તેમ ન થવું જોઈએ, પણ બરાબર આપણા કદ્યા પ્રમાણો વર્તન કરે તેમ હોવું ધટે. આખા દિવસમાં માણસ આટલો વિચાર આચદસ વખત કરે તો શું ખરેખર સુખી ન થાય ? આમાં કોઈ ત્યાગ કરવાનો નથી, જંગલમાં જવાનું નથી, પણ બેઠો હોય ત્યાં એકાંત થઈ શકે છે.

જ્ઞાન સ્વરૂપ છે આત્મા, જ્ઞાનાશ્રય નથી તે !

ન્યાયાદિ દર્શનોમાં આત્મા આત્માનું આજ મુખ્ય લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે કે આત્મા તે છે કે જે જ્ઞાનનો આધાર છે. આત્મા સ્વતંત્ર દ્વારા છે, તેમાં સમવાયથી જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, ઈર્થા આદિ ચોદ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. અને કાર્ય કારણાભાવ પોવાપર્ય નિયમના (Theory of Causation) અનુસાર મુક્તિ પણ સંગત છે, પ્રમાણ, પ્રમિતિ, પ્રમેય, પ્રમાતા - એમાં લેદ આપશ્યક છે, આ રીતે જો જ્ઞાન જ આત્મા છે તો ઘટવિષયક જ્ઞાન, આત્મા છે યા પટવિષયક ? આ પ્રશ્ન નિરૂત્તર રહેશે.

‘ય: સર્વજ્ઞ: સર્વચ્છિત’ આ શ્રુતિમાં સર્વજ્ઞ શબ્દનો અર્થ છે કે ‘સર્વપદાર્થ વિષયક જ્ઞાનવાનું’ અહીં આધારનો બોધ અગિવાર્ય છે. આ રીતે ‘અસુખમું’ એ શ્રુતિનો પણ ‘આત્મા સુખ ભિન્ન’ અર્થ માનવો જોઈએ.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. જ્ઞાન ભિન્ન સર્વપદાર્થ જક હોય છે અને આત્માને જક માનવું મહાભૂર્તાનું લક્ષણ છે. ઉપનિષદ્ધોમાં કહેવામાં આવ્યું છે :-

‘અત્ત્રાયે પુરુષ: સ્વયંજ્યોતિઃ’ (વૃહદારાયક:)

‘સત્ત્વે જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ (તૈત્તિરીય.)

‘અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂઃ’ (વૃહદારપયક.)

‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’ (વૃહદારપયક.)

આ વાક્યોમાં આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપ કહ્યો છે. ‘વિજ્ઞાનમું’ આ વાક્યમાં વિશેષતાથી જ્ઞાન જેનું છે, ઈત્યાદિ રીતે વ્યાપ્ત્યાન સ્વર શાસ્ત્રથી વિપરીત હોવાને કારણ નથી માનવામાં આવતું. એટલે ઓપનિષદ આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એ માનવું ઉચ્ચિત છે. ઘટવિષયક વિજ્ઞાન આત્મા છે કે વિષયક ? આ પ્રશ્નનો એ ઉત્તર હોઈ શકે કે ‘સત્ત્વ જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ (તૈત્તિરીય.) અહીં આ સર્વ પદલક્ષણ વૃત્તિથી સ્વાર્થેતર વ્યાપૃત વસ્તુ સ્વરૂપના બોધક છે.

જ્ઞાન શબ્દ જ્ઞાનેતર વ્યાપૃત પ્રભનો બોધક છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ અજ્ઞાન રૂપ નથી. અથવા સર્વવિષયક જ્ઞાનને આત્મા કહેવામાં આવે તો કોઈ આપણિ નથી, કારણ કે પ્રત્યેક સર્વજ્ઞ એટલા માટે નથી થઈ શકતો કે તે ઉપાધિ પરિચિન્ન છે, અને જ્ઞાનના સાધન કે જે અંતઃકરણપૂર્તિ આદિ છે, તે સંનિહિત નથી હોતા, જે વિષયને માટે સામગ્રી હોય છે તે વિષયમાં જ્ઞાન અવશ્ય જ થાય છે.

આપણે શુદ્ધ સ્વરૂપ, વિશુદ્ધાનંદ, સાક્ષી ચૈતન્ય છીએ, ન માનીએ તો પણ આ વાત સત્ત્વ છે. આપણું આત્મ સ્વરૂપ દેહ, મન વગેરે ભાવોથી પર છે. જે લદી ગરબદ છે તે મનની છે અને તે મન પણ કયારે થાય કે જયારે આપણા એક જ દેહને સત્ત્વ માની તેના સંબંધીઓને સત્ત્વ માનીએ ત્યારે. એ આપણો સુષુપ્તિ અવસ્થાનો દરરોજનો અનુભવ છે. જે અવસ્થા આપણો સંખુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનતાથી

અનુભવીએ છીએ, તે જ જાગૃત અવસ્થામાં અનુભવીએ છીએ. ત્યારે જ ખરી આનંદની ઝડી જામે છે. એટલે જગતમાં શરીર અને મનમાં અહું ભૂકીએ જ નહિ, પણ એ શરીર અને મનના વ્યવહારને જાણાનાર હું માં જ ભૂક્યા કરવાનું છે. આપણાં એ શરીર અને મનના વ્યવહારને જાણાનાર 'હું' છું, એ સનાતન સત્ય છે, એ અનુભવે સમજાય છે. આપણી જેટલી જેટલી કિયા દરરોજ બદલાતી જાય, તે દરેક વખતે એટલું જ પૂર્ણા કરીએ કે, એ કિયા કરનાર કોણા ? એ કિયા કરાવનાર કોણા ? અને હું કોણા ? એ ગણ પ્રશ્નો ભૂક્યા જ કરીએ બહાર બોલીએ કાંઈ નહિ. આથી તરત જ સમજશે કે, એ કિયા શરીર કરે છે અને બધાને અન તથા પ્રાણ કિયા કરાવવામાં કારણાભૂત છે. હું તો બધાને (બધી કિયાને) સાક્ષી ભાફક જોયા જ કરું છું. એ કિયાઓ થાય કે બંધ રહે ત્યારે પણ હું તો છું જ. તે વખતે સાક્ષીભાવ રહેતો નથી. આ સાચી અનુભવની વાત છે. એ જ ખરી સ્થિતિ છે. એ અનુભવ જ દફ્તાને પામવો જોઈએ. એ એટલે સુધી દફ થવો જોઈએ કે જેમ આપણે શરીર છીએ અને બ્રાહ્મણા કે ક્ષત્રિય આટિ છીએ એ જેટલું દફ્તાને પામવા છીએ તેવું થવું જોઈએ. એવી દફ્તા ન આવે ત્યાં સુધી વખતો વખત ઉપર પ્રમાણે ગોઠવતા રહેવું આવશ્યક છે.

કોઈ એને યોગ કહે, કોઈ આત્માની ભક્તિ, કોઈ જ્ઞાન કહેશે તો કોઈ વળી વિચાર કહી ઓળખાવશે. એ ઝડામાં આપણે શા માટે પડવું ? કારણ કે આપણે તો એ બધાથી પર છીએ. એમાં ભક્તિ નથી, યોગ નથી, કર્મ નથી, જ્ઞાન નથી, છતાં બધું જ છે. કંઈ એનાથી અલગ નથી. જેવું આપણું સ્વરૂપ છે તેવું જ જ્ઞાની, અજ્ઞાની, યોગી, ભક્તો અને જેને લોકો પતિત ગણે છે તે સર્વનું એ સ્વરૂપ છે. માત્ર તેના અનુભવવા ન અનુભવવામાં ફરક છે. કોઈ એ પ્રમાણે કહે છે કે નહિ અથવા કેમ કરતા નથી એ વિચાર પણ છોડીએ, એટલી આશક્તિ પણ શા માટે જોઈએ ? આમ કરતાં કરતાં બધી વાસનાઓ આછી-પાતળી થઈ જશે અને કોઈક વાર તો એવું પણ થઈ આવશો કે મારે જોઈએ શું ? મારે કોનો વિચાર કરવો ? હું ચાદ કરનાર કોણા ? સો સોના સ્થાનમાં બેઠાં છે, તેમાંથી આપણે તેમના આનંદનો ભંગ કેમ કરીએ ?

વ્યવહારમાં જે જે કામો આવી પડે તે શરીર પાસે કરાવીએ અને તે પણ પ્રસન્ન ચિત્તથી. કદાચ, કોઈ સમયે કામ બગડી જાય, નિષ્ફળતા મળે તો બીજી વાર સાવધાન રહીએ. પણ કંટાળો લાવી મનને નિર્બન્ધ ન બનાવીએ. આપણે કર્મ કરતા જ જઈએ પણ આસક્તિ વિના 'હું' અને મારાપણાની ભાવના વિના.

આત્મા ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્તકારણ

‘યતો વા ઇમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ,
જીવન્તિ યત્યન્ત્યમિસંવિશન્તિ તદ બ્રહ્મ ।’

ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જગતનું કારણ ‘બ્રહ્માત્મતત્ત્વ’ છે, એ અવગત થયું. અહીં શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે ઘડાની માટી સમાન ઉત્પાદન કારણ છે કે ઘડાને બનાવનાર કુંભારની સમાન ‘નિમિત કારણ’ માનવામાં આવે. કારણ કે તે બ્રહ્માના વિષયમાં ઉપનિષદ્ધમાં કથન છે કે :- ‘સ ઐક્ષત ઈક્ષાચક્રે’ (પ્રાણોપનિષદ) (સૃષ્ટિની તેણે ઈચ્છા કરી). ઈચ્છા તથા મનનપૂર્વક કાર્ય કરવું આ નિમિત કારણનું જ લક્ષ્ણા છે. આદાન-કારણ કારણના ગુણધર્મોના કાર્યમાં અનુવૃત્તિ જોવા મળે છે. જે ચેતન આત્માને જગતનું ઉપદાન કરવામાં આવે તો જગતમાં કંઈ પણ જડ ન હોઈ સર્વ ચેતન સ્વરૂપ જ હોવું જોઈએ.

એ ઉચિત છે કે ઈક્ષણ કરનાર બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, કિંતુ ઉપાદાન પણ માનવું જોઈએ, જે ગુણધર્મના અનુપર્તનનો પશ્ચ છે તે વિવર્ત માનવાથી સમાહિત થઈ શકે છે. જગત અવિધાનું પરિણામ છે અને બ્રહ્માત્મ તત્ત્વનો વિવર્ત છે. કોઈ નિશ્ચયાત્મક વસ્તુનું જે અન્ય રૂપથી ભાન થવા માંડે તો તેને ‘વિવર્ત’ કહેવાય છે. જે રીતે દોરકીમાં સર્પાકારનું ભાન અનુભવાય છે. ઉપાદાનના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન પણ સરળ થાય છે, આ વિષય આત્માના સંબંધમાં ઉત્પન્ન છે.

ઉપનિષદ્ધમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે :-

‘કस્મિનું ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાતે ભવતિ ।’

‘કોના જ્ઞાનથી આ સર્વનું જ્ઞાન થઈ શકે છે ?’

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે :-

‘આત્મનિ ખલવરે દૃષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાતે ઇદું સર્વ વિદિતં ભવતીતિ ।’

આત્મ તત્ત્વના શ્રવણ-મનનાદિથી આ સર્વ જગત જ્ઞાત થઈ શકે છે. આ ભાન વિના આત્માનુવૃત્તિ (આત્મા વ્યાતિરેકિતા) નથી થઈ શકતું અને અવ્યતિરેકતા આત્માને ઉપાદાન માન્યા વિના નથી આવી શકતી. એટલે આત્માને ઉપાદાન માનવું પણ આવશ્યક બની જાય છે.

સહુ કહે છે કે, પ્રારબ્ધ છે અને તે સંકલ્પ તથા સુખ-દુઃખ લાવી આપે છે. જેનું મન સાધ્ય નથી તેને એમ જ જણાય છે. બાકી પ્રારબ્ધ છે જ કયાં ? પ્રારબ્ધ લાવે તે તમારું પ્રારબ્ધ તે તમારું પ્રારબ્ધ કોઈ બીજાનું ? તે પણ તમોએ કર્મથી ર્યેલુ પ્રારબ્ધ લાવે તો તમે કેમ નહિ લાવો ? પ્રારબ્ધને બદલો. બદલવું તમારા હાથમાં છે. તમારું મન દઢ હોય તો પ્રારબ્ધ શું કરે ? સધણું તમે જ કરી શકો છો. સર્વે મનની કરામત છે. માટે મનને સ્વાધિન રાખો અને પછી કરી જુઓ. શું નથી બની શકતું ? નહિ. બને ત્યાં સુધી મન નિર્બળ છે. મારે તેને હજુ પણ ફરી પ્રથતન સબળ કરો.

ઇશ્વરનું લક્ષણ શું છે કે - 'કર્તુ અકર્તુ અન્યથા કર્તુનું સમર્થું' શક્ય છે તેને અશક્ય બનાવવા અને અશક્ય છે તેને શક્ય બનાવવા સમર્થ છે તે ઈશ્વર. એ ઈશ્વરની શક્તિં તમારામાં જ છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ રચવામાં તમને કોઈની સહાયતા જોઈતી નથી. તમારું મન કોઈ કોઈ સંકલ્પ કરે છે અને લૂંસી નાજે છે અને વળી નવા કરે છે. કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નના સ્વાંગ ખડા કરે છે. તે જ મને આ જાગ્રત ઇન્દ્ર જાળ રચી છે. દેહાલિભાનનો પદ્થર પડેલો છે તેની કુંચીઓ ભૂલાઈ ગઈ છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે મન શોદી લેતું નથી. યોગાલ્યાસે મન સ્થિર થાય તો ભૂલમાંથી છૂટકારો થાય અને કુંચી જડવાથી સાદ્યા થયેલું મન તરત જ જે જોઈએ તે શોદી આપે. સ્વપ્નનામાં રાજ થવાય, જાગ્રતમાં રાજ્ય બોગવાય, એ શું કાંઈ બહારથી આવે છે ? એ પણ મનના લંડારમાંથી જ આવે છે. 'મન ચંગા તો કથોરટમાં ગંગા' આ કહેવતમાં સાતત્ય છે.

મનની પેટીનો લંડાર અખૂટ ભરેલો છે. મન ચંગળ અને અવ્યવસ્થિત હોય તેથી હાત્યા કરે છે અને લંડારમાંથી જોઈતી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય નહિ પરંતુ સ્વપ્નનામાં ચમકારા થાય, ઉપર આવે ને સમાઈ જાય. સ્વપ્ન ગમે તેટલું સારું હોય પણ તેને પોતાનું કરી રખાતું નથી, મનની વ્યવસ્થા સ્થિર હોય તો ભાંજગડ પડતી નથી માટે મનને સાદ્ય કરો. જે સંકલ્પ કરીએ તે જ ઉલો રહે, બીજાને પગપેસારો કરવા દેવો નહિ, તો પછી જે જોઈએ તે તૈયાર છે જ. પડ ખસેડો અને જ્યાં હોય ત્યાંથી હસ્તગત કરો. ચાલતા સંકલ્પને ત્યાગવા અને ધારેલા બીજાને ઉદ્દિત કરવા એ બંને કુંચીઓ હાથ આવે તો ઈશ્વર થવાય.

આત્મામાંથી સધળું પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનરૂપી લંડારમાંથી પુસ્ત્રાર્થનું ફળ મળે છે. બુદ્ધિ જહાજથી આ ભવસાગર પાર જવાય છે. શું સમજણ ઉંધી છે ? તમે મહાસમુક્ત આત્મારૂપ છો અને સંસાર તમારા વિષે એક રાઈના દાણા જેવો બિંદુ માત્ર છે, તે છતાં તમે કહો છો કે આ મોટા સંસાર સમુદ્રમાં હું તો એક બિંદુરૂપ જીવ હું ! તણાખલા તુલ્ય છું. આ કથન ઉચિત નથી. તમે સમુદ્રરૂપ છો, તમારા એક બિંદુમાં આજો સંસાર છે. 'બું મે સમુંદર જીપાયા હૈ' અધિકાન તો આપણો કરીએ છીએ. આપણા ઉપર આ જગતની રચના છે, જે બ્રહ્માંડમાં છે તે બધું પિંડ-શરીરમાં છે. આપણી એક પલકમાં જગત છે, નથી તે. એક સંકલ્પમાં એક વૃત્તિમાં, સંસાર ખડો થાય છે. જીવરૂપ માનીએ તેથી તરણું કઠણ છે. સ્વપ્નનામાં વિશાળ સમુક્ત પર્વત અરણ્ય દેખાય છે. તેમાં જે દેહ ધારણા કર્યા છે તે રૂપ બનીએ છીએ કરીએ છીએ. પણ તે સંકલ્પમાં છે, જાગીએ તો તેમાંનું કાંઈ નથી. ભય પણ નથી. નહિ તો જાગ્યા વિના સ્વપ્નના હજારો ઉપાયોથી ભયનું નિવારણ થવું શક્ય ન હોતું. સ્વપ્નનામાં આખી સૃષ્ટિ પોતે ખડી કરે છે, તો પણ તેનામાં અલ્પકાળમાં સહભાવ કરી સ્વપ્ન પુરુષ માની બાકીનું બધું ખોટું છે એમ સમજે છે. અને પોતાની અલગ પારહું છે એમ પરભાવ માને છે. જો કે પોતાનામાં પોતે આખી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ ખડી કરે છે એ મનની કરામત છે. એને સ્વપ્નનામાં ભયોનો લેશ માત્ર સ્પર્શ નથી. સ્વપ્ન પુરુષ તરીકે પણ નથી અને પથારીના દેહ પુરુષ તરીકે પણ નથી, છતાં સ્વપ્નનામાં પોતે કેવો ભયલીત થઈ જાય છે ? શું ચમત્કાર ? શું બાંતિ ? કેવો અદ્ભુત ખેલ ? કેટલી દીનતા ? આખી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ થાય છે તેનો પથારીવશ પુરુષને જરા પણ

બોજો છે ? પરિશ્રમ પણ છે ? તેમ જાગ્રત્તમાં પણ જીવ સ્વરૂપ છે થયું જ નથી, માત્ર ખાંતિ છે: માત્ર ભાવના બદલતાં બદ્ધું બદલાશો, બીજો ઉપાય નથી. શરીર છે એમ શું કામ માનો છો ? શરીર છે કયાં ?

કર્મથી ઉત્પત્તિ - નાશ - ઉત્પત્તિ થાય છે પણ જ્ઞાનની નથી જ, તબે આત્મા છો. આત્મા જન્મતો નથી, વૃદ્ધિ થતો નથી, મરતો નથી, તેનો આરંભ નથી, અંત નથી. એ તો શાશ્વત પ્રભુ છે.

ઉપાદાનं પ્રપદ્યસ્ય બ્રહ્મણોન્યત્ર વિદ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રપાચોડ્યં બ્રહ્મૈવાસ્તિ ન ચેતરત્ ।

વ્યાપ્યવ્યાપકતા મિથ્યા સર્વમાત્મેતિ શાસનાત् ।

ઇતિ જ્ઞાતે પેર તત્ત્વે ભેદસ્યાવસરઃ કૃત: ॥

પ્રપદ્યનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી. માટે સર્વપ્રપદ્ય બ્રહ્મ જ છે, અન્ય નથી. વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધ માત્ર મિથ્યા છે, કેમ કે 'સર્વ આત્મા છે' એવી શ્રુતિ છે આ પ્રકારે પરતત્ત્વ જાણ્યા પછી ભેદનો અવકાશ જ કયાં છે ? (અપરોક્ષાનુભૂતિ)

જગતનું કારણ જ આત્મા છે...!

જે પણ આ કાર્યજાળ જોવામાં આવે છે, એ સર્વનું કારણ તે એક આત્મા જ છે, અને કોઈ અન્ય તેને અપેક્ષિત નથી. એતરેયોપનિષદ્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :-

ॐ આત્મા વા ઇદમેક એવાગ્ર આસીત् નાત્યત્કિરણ નિષ્ઠત् ।

સ ઈક્ષત લોકાનુ સૃજાઇતિ ગ (૧/૧/૧)

‘આ સમગ્ર જગત પૂર્વમાં આત્મા જ હતું, અન્ય કોઈ બીજું તત્ત્વ હતું નહિ, તે આત્માએ પોતાની ઈચ્છાથી લોકનું સર્જન કર્યું.’

આથી એ સિદ્ધ છે કે સૃષ્ટિના મૂળમાં એક બ્રહ્મ તત્ત્વ જ રહ્યું છે. રાવ્ય ‘જગત તેનો વિવર્ત છે, એટલે તેનાથી વિરૂપ છે.

તમેવ પ્રાન્તમનુઃપાતિ સર્વ તસ્ય માસા સર્વમિર્દ વિમાતિ ગ (કઠોપનિષદ)

આ એક કારણવાદ ચુક્કિત સંગત પણ છે, દર્શન શાસ્ત્રનો ઉટેશ્ય મૂળ તત્ત્વનો પરિચય કરાવવાનો જ છે, કારણ કે માનવની આ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે કે તે અનેકોન્ગાં એકતા જોવા ઈચ્છે છે, ઉદાહરણ રૂપમાં જોઈએ :-

રામ, શિવ, યજ્ઞાદતા કે-શવદટા, દેવદટા જેવા નામની વ્યક્તિ જ્યારે આપણી સંભૂત આવે છે તો અમારા અંતસ્તલમાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે ‘એ લિઙ્ગ છે કે કિંવા હોઈ રૂપમાં એક પણ છે ?’ ઉત્તર મળશે ‘એ બધા પુરુષ છે.’ એ જ રીતે સીતા, સાંકીર્ણી, રાધા, રંભા, પાર્વતી, લક્ષ્મી આદિમાં પણ શંકા થશે. ફળતઃ સ્ત્રીરૂપમાં તેમને એક માર્ગ શકીએ છીએ. આ સ્ત્રી-પુરુષના સમુદ્દ્રાયમાં પણ મનુષ્ય રૂપમાં એકતા મળે છે. જી મનુષ્ય સમૂહ અને બીજો પણ સમૂહ, અન્ય પક્ષી સમૂહ અને કુક્કર સમૂહ. એમાં જો બેદ શંકા હોય તો તેનું સમાધાન ‘એ બધા સજ્ઞવ છે.’ અર્થાત् પ્રાણીનોન (આત્મતાત્પેન) બધાને એક કહીશું.

આ તરફ આત્મા છે, કોઈ જડ પદાર્થ પણ છે, એમાં બેદાલેદ વિચારમાં જ ર.મણા દાર્શનિકોના ભસ્તિષ્ક સ્ફોટ છે. કોઈપણ એનું એકીકરણ નથી કરી શકતા તથા જીને માટે એક પ્રકૃતિ તત્ત્વ અલગ પણ માને છે. પરંતુ ઉપનિષદ્ધની વિચારધારામાં એમાં સંતોષ માનવો ઉચ્ચિત નથી. જડ અને આત્મા એની પણ એકતાનો અનુભવ માન્યો અને સકળ જડને પણ ‘આત્મૈ વેદમગ્ર આસીત्’ કહીને આત્મામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યું. આ રીતે આત્મા એક જ મૂળ કારણ સિદ્ધ થયો, આ શુતિ સિદ્ધાંત જ નથી, પરંતુ ચુક્કિત ચુક્ત પણ મળે છે. જેમ કે પૂર્વમાં આત્માને કારણ સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. લોક વ્યવહારમાં પણ આ ‘ન્યૂનતમ કારણવાદ’ (Law of Parsimony of Causes) તથા સૃષ્ટિની મિત વ્યખિતા (Law of economy nature) પ્રસિદ્ધ જ છે. આપણે કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ જો સ્વલ્પ કારણોથી કરી શકીએ તો વધુ સામગ્રી એકત્રિત કરવાની ઉચ્ચિત નથી માનતા. પ્રત્યુત એટું કરનારને વિદ્વાન કહેવાતો નથી.

આ પ્રકારે આત્મ તત્ત્વ જ કેવળ જગતનું ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે તો આ શ્રુતિ સમભત જ નહિ, પરંતુ યુક્તિ સમભત પણ છે.

જ્ઞાન-પ્રકાશની વાત તો એવી છે કે, સૂર્ય તેજસ્વી છે એ પણ જ્ઞાનમાં જણાય છે, જે લોકો માત્ર પોપટની માફક બોલે છે, ‘આત્મા સત્ત્વ જગત મિથ્યા’ તે લોકો તત્ત્વને ઓળખીને જ કહે છે તેમનાથી જગતનો નિષેધ થાય તો ‘મયિ એ સકલાં બાતાં મયિ એવ લય એતિ ચ’ એટલે ‘સધારણું’ મારામાં ઉત્પન્ન થયું છે અને મારામાં જ લય થાય છે. એ વાત સિદ્ધ થાય નહિ. જગત પોતામાં ઉડે છે એ બોધ તેવાર થવો જોઈએ અને તેનાં હુંચી, જાગ્રત-સ્વર્ણાદિ અવસ્થા નિરંતર અનુભવ આપે છે. માટે બહિર્ભૂત દર્ખિ છોડવા અને નિદ્રામાં અભાવ છે તે અભાવને અંતે હું રહું છું એમ જાણાવું અને કલ્પનાથી અતીત થયું. ઉંઘમાંથી જાગે ત્યારે પડદો ઉઘાડે છે અને કલ્પના જગતને ખંડું કરે છે, જે રાતે ઉંઘમાં અદર્શ થયેલું જગત પાછું દર્શયમાન થાય છે. નાટકનો પડદો જેંચનાર કોઈ બીજું હોય છે, પરંતુ સ્વર્ણનો પડદો બંધ કરી જાગ્રતનો પડદો ઉઘાડનાર તો પોતે જ છે. પોતાની મેળે જાગ્રતનો પડદો ઉઘાડે છે, એટલે સુખ દુઃખ સત્ત્વ જેવા ભાસે છે. ફક્ત બાજુ ફેરવવાની છે અને પડદાની બાજુ ફેરવવાની કોઈક બારીક તપાસ કરનારને માલુમ પણ પડે છે. સ્વર્ણ એ અડધા કલાકનું જગત કહીએ તો એક દિવસનું જાગ્રત જગત બાર કલાકનું છે. લોકો અડધા કલાકના જગતને છોડીને બાર કલાકના જગતના સત્ત્વતા માને છે, પણ કલાક એ પણ કલ્પના છે. શાસ્ત્રપુરાણ વગેરે એવી એવી વાતો કહે છે કે જે રોજના અનુભવથી વિસ્ત્રધ ભાસે છે. કેમ કે ભૂલમાં ભેદ છે અને ભેદાં લય છે. એક ફૂલકી મારે તો ઉપરના લોકોને પાંચ મિનિટ ભાસે, પણ પાણીમાં વર્ષો વીતી ગથાં જેવું ભાસે. સ્વર્ણ પાંચ મિનિટનું હોય પણ તેમાં છોકરાં થઈ ગયેલા ભાસે એવી કલ્પના છે.

જીવ અને આત્મતત્ત્વમાં લેણ નથી

કેટલાક દાર્શનિકો પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે અને ઈશ્વર નથી એવું માને છે. તેઓનું કહેવું છે કે જે આત્મા એક હોથ તો એક જ આત્મામાં એક કાળમાં ભિન્ન ભિન્ન વિરોધી ગુણ કેવી રીતે આવી શકે છે. એવી રીતે ભિન્ન માને છે, જે રીતે આત્માઓ બધા પરસ્પર ભિન્ન છે. મુણ્ડકોપનિષદ્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :-

‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા રહ્યાયા’ (૩/૬/૨)

અહીં આગળ ઈશ્વર અને જીવના અલિપ્રાયથી ‘દ્વિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

‘નિરજ્ઞન’ પરમં સામ્યમુપૈતિ’

આત્મા નિરંજન હોવા છતાં પરમેશ્વરની સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે. તે સમાનતા બે ભિન્ન તત્ત્વોના જ વ્યવહારમાં આવી શકે છે.

ऋતં પિવન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગુહાં પવિષ્ટૌ પરમે પરાર્થે ।

છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પજ્ઞાગનયો યે ચ તિણાચિકેતાઃ ગ (કઠોપનિષદ ૬/૩/૧)

સંસારમાં સુકૃતના ફળનું પાન કરવા છતાં પણ આજ સુધી જીવ અને ઈશ્વર - એ બંને ફળપાન કરતા જ નથી. તથાપિ જીવ સાથે સંબંધ હોવાના કારણે ‘પિવન્તે’ કહેવામાં આવેલ છે.

છાયા તથા તડકા (તાપ) ની સમાન વિલક્ષણ અર્થાત્ જીવ સંસારી અને ઈશ્વર અસંસારી છે. એવું બ્રહ્મજ્ઞન કહે છે. આ અર્થમાં જીવશ્વર - લેણ સ્કૂટ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

આ રીતે અન્ય ઉપનિષદોમાં પણ અનેક પ્રકારથી આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય છે.

(૧) કર્તા-ભોક્તા સંસારી પુરસ્ખ છે.

(૨) સાક્ષી જીવ કર્મફળ દાતા ઈશ્વર છે.

(૩) ‘યતો વાચો નિર્વર્તને અપ્રાપ્ય મનસા સહ, નેતિ નેતિ’

આદ્ય વચ્ચનોથી બોધ્ય અસંસારી આત્મા. (એતરથોપનિષદ-શાંકર ભાષ્ય અનુસાર)

(૧) વિશ્વ-જાગ્રત અવસ્થામાં જેને બહારનું જ્ઞાન થાય છે. (માણ્ડુક્યોપનિષદ)

(૨) તૈજસ-સ્વર્ગાવસ્થામાં જેને આભ્યંતર (અંદર) નું જ્ઞાન હોય છે.

(માણ્ડુક્યોપનિષદ)

(૩) પાજા-સુખુપ્તાવસ્થામાં જેનાથી કંઈપણ જ્ઞાન થતું નથી. (માણ્ડુક્યોપનિષદ)

(૪) તુરીય-સર્વથા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અંતર્યામી ચતુર્થ છે. (માણ્ડુક્યોપનિષદ)

જ્યારે આત્માના આ ભેદ ઉપલબ્ધ છે. તો એકાત્મવાદ (અદ્રેત) કેવી રીતે સમજુ શકાય ? જો કહેવામાં આવે કે :-

‘तत्सत्यम्... स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’

આ છાંદોગ્યોપનિષદ્ધાં ‘તત्’ બ્રહ્મની સાથે ‘તત્ત્વમ्’ પદાર્થ જીવનો અભેદ બતાવ્યો છે, તો ડ્રેત કેવી રીતે માનવામાં આવે? ઠીક છે પરંતુ આ અર્થ ઉચિત નથી. ‘તત्’ શબ્દ સત્યનો પરામર્શ કરે છે. અને ‘તત્ત્વમ्’ ના પ્રસંગમાં આ અર્થ હો કે - ‘હે શૈતકેતો! તું સત્ય છે, તારા વિના આ શરીર આદિ સર્વ શૂન્ય છે. હવે અદ્રેત કેવી રીતે માની શકાય?’

જો કહેવામાં આવે કે - ‘એક મે વાદ્વિતીયમ्’ અહીં અદ્વિતીય તત્ત્વનો ઉલ્લેખ છે, તો પછી જીવ લિન્ન કયાંથી રહેશે? આ પણ બરાબર નથી. અહીં એક શબ્દથી એક જાતીય પણ લઈ શકાય છે. જેમ સમસ્ત ઘડાઓ એક જાતિના માટીમાંથી બનેલા છે નહિ કે એક જ માટીથી સમસ્ત ઘડાઓનું નિર્માણ થયું છે. આ અનુચિત પણ છે, કારણ કે એક જ માટીમાંથી જુદા જુદા ઘડા કેવી રીતે બનાવી શકાય?

પૂર્વોક્ત વિષય ઉપનિષદ્ધ સિદ્ધાંતને પ્રતિકૂળ છે તથા ટેખાવે રમણીય પણ છે. જો અમને પ્રત્યેક શરીરમાં આત્મબેનો અનુભવ થાય છે તે શરીરના લેદથી જ છે. જેમ કે એક જ આકાશના ઘડો, મંચ આદિ ઉપાધિ લેદથી લેણ વ્યવહારમાં આવે છે, વાસ્તવમાં ભેદ નથી હોતો.

જો આ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિપરીત ગુણોનો સમાવેશ કેવી રીતે? તેનો ઉત્તર પ્રથમ અપાઈ ચૂક્યો છે કે આત્મા નિર્ણય છે. બધા ગુણ અંતઃકરણના જ આત્મામાં પ્રતિ ફિલિત થાય છે. આત્માને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘અસર્જો હિ સः’ (તે અસંગ ગુણાદિ ધર્મરહિત છે) બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ધાં કલ્યું છે કે :-

‘કામો વિવિકિત્સા હી ધીરિત્યેતત્ત્વર્વ મન એવ’

આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે - આત્મામાં એ બધા ધર્મ નથી, સુખ દુઃખ આદિ સર્વ ગુણ અંતઃકરણમાં જ છે.

‘દ્વા સુપર્ણા’ આદિ વાક્યોમાં જે જીવેશ્વર લેન્દની કલ્પના દર્શાવી છે, તે પણ ઓપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી.

કર્તા, ઈશ્વર, અસંસારી, પ્રાજ્ઞ, વિશ્વ, તેજસ, તુરીય, આદિ એક જ આત્માની ઓપાધિક દશાઓ છે, ન કે એ નામવાળા ભિન્ન આત્મા છે.

તત્ત્વસત્યમ्... સ આત્મા... તત્ત્વમસિ ।

નો જે આધુનિક આર્થજન અર્થ કરે છે, તે ઉચિત નથી, કારણ કે તેનાથી પ્રકરણ સંગતિ થતી નથી.

તત્ત્વસત્યમ् - તે બ્રહ્મ સત્ય છે (અસત્ય વ્યાવૃત છે) ‘સ આત્મા’ તે બ્રહ્મ આત્મા છે. ‘તત્ત્વમ्’ તું પણ તે જ બ્રહ્મ છો, તત્ત્વશબ્દથી વિશેષણવાચક સત્યનો પરામર્શ કરવો અનુચિત છે. આથી જીવ-બ્રહ્મ ઐક્ય સિદ્ધ છે.

‘एकमेवाद्वितीयम्’ અહીં ‘एक’ શબ્દનો અર્થ ‘કેવલમ्’ છે, કે જે ‘સત્તાતીય, વિજ્ઞાતીય અને સ્વયગતભેદ શુન્ય’ અર્થમાં આવે છે. જો પૂર્વોક્ત જ અર્થી ભાનવમાં આવે તો ‘નેહ નાનાસ્તિ કિગ્રન’ ઈત્યાદિ વચ્ચન પણ અસંગત થશે. નીચે દર્શાવિલ વાક્યોમાં પણ અછેત કહેવામાં આવે છે :-

‘યथાગે: કુદ્રાઃ સ્કુલિઙ્ગ વ્યુચ્ચરન્તિ, એવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે આત્મનો વ્યુચ્ચરન્તિ ।’
(વૃહદારણ્યકોપનિષદ)

પ્રથમાવસ્થામાં અભિન સમાન એક જ આત્મ તરત્ય છે. જે અભિનભાંથી અનેક તણખાઓ નીકળે છે. તે અભિનકણ (તણખા) સમાન સર્વ આત્મા પ્રકાશે છે.

‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીન् ।’ (છાન્દોગ્યોપનિષદ)

‘એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ् ।’ (છાન્દોગ્યોપનિષદ)

‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ।’ (છાન્દોગ્યોપનિષદ)

‘અયમાત્મા બ્રહ્મા ।’ (છાન્દોગ્યોપનિષદ)

આ વાક્યોમાં જીવ અને બ્રહ્માની વાસ્તવિક એકતા પ્રગટ થાય છે.

જીવ અને પરમેશ્વર જુદા જુદા એમ ધણા વખત દઠ ભાવના થઈ ગઈ છે તે એકદમ છૂટી નથી. પણ દઠ સંકલ્પ કર્યો હોય તો જ તે ફળે છે.

યુદ્ધ કર્યાથી મન વશ થતું નથી. મને સર્વ ટેવ ટેવીને વશ કરીને ફેંકી ભાર્યા છે. પ્રલયકાળનો અતિ વાયુ છે તેની નારાયણાદિને વશ કર્યા છે, કલ્પતરણે તોડી પાડ્યાં છે, રાજાને વશ કરીએ તો મંત્રી વશ થાય, મન જીત્યાથી સધળું જીતાશે. ધૈર્ય અને દઠ નિશ્ચયથી બધું થાય જ. ગમે તેટલું અશક્ય જણાતું હોય તો પણ કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ. નેપોલિયનના શબ્દકોશમાં ‘અશક્ય’ શબ્દ છે જ નહિ. નેપોલિયન એક સિપાઈભાંથી મોટો રાજ થવા પામ્યો. શિવાજી એક લૂટાગામાંથી મહારાજ થવા પામ્યો. કર્ણ સારથી પુત્ર તરીકે ઉછ્યો છિતાં અંગાટેશનો રાજ બન્યો. એ તેમની ભાવના વગર બન્યું નથી. માણસ ગમે તેવો હોય તો પણ કોને કયારે ડેવી તક મળશે એ કહી શકાય નહિ. જે તક મળી તે ખરી. કોઈ એવી ઘડી આવી જાય કે જે વેળા તેને આત્મદર્શન તરત્ય સમજાઈ જાય. પુરુષના નસીબ આંદું માત્ર એક પાંદું જ છે. તે પાંદું ઉડી ગયું કે બસ સર્વ કલ્પના છે તે જગતની સત્ત્યતાથી જ છે, માટે જ પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારી થવાની જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારી એને કહેવો કે જે જ્ઞાન સ્વરૂપને જાણી વર્તો. જ્ઞાનનો ડબો ઉધાડવો હોય, ત્યારે ઉધાડે, બંધ કરવો હોય ત્યારે બંધ કરે. એ વાત પોતાને સ્વાધિન છે. મારે મારી આંખ ઉધાડવી અથવા બંધ કરવી એ મારી ખુશીની વાત છે. મન ઉધાડવું કે નહિ એ પોતાના હાથમાં છે. મન વશ કરવું જોઈએ.

આત્મપૂજા પ્રવેશ

સિદ્ધાંતમાં પણ ઈશ્વર, જીવ અને જગતને ભાવિક કહ્યા છે. માયાની ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય તે ભાવિક છે. જગત છે તો ઈશ્વર છે. ઐથત વિના રાજ નહિ. પુરુષપણા ઉપર રાજાપણું છે. તે આવે કે જાય પણ પુરુષપણું કાયમ રહે છે. તેમ આત્મા પર જીવ-ઈશ્વર જણાય અને જગત તથા જીવ ભલ્યાં કે ઈશ્વર પણ ગયો. ચૈતન્યરૂપ નિરંતર મુખ્ય છે અને ઈશ્વરપણું ગોણા આગુંતક છે. ધારણિયાણી હોય ત્યાં સુધી ધાણી, છોકરો હોય ત્યાં સુધી હું બાપ છું અનું અભિમાન રહે, પતિ છે ત્યાં સુધી હું પતની છું અનું અભિમાન રહે છે, હાથો હોય તો કુહાડી જોર કરે. પણ જે સામાન્ય ધર્મ છે તેમાં અભિમાન રહેતું નથી. સૂર્યની સત્તા નથી કે ન પ્રકાશવા ધારે તો તે તેમ કરી શકે. નામ રૂપમાં ચૈતન્ય દર્શિ થાય તો દોષ દર્શિ અથવા લેદ દર્શિ દૂર થાય, લેદ દર્શિ સારી હોય કે નરસી હોય તે વિષમ દર્શિ છે. જેકૂત મૂઠી ભરીને ખેતરમાં બી નાંખે ઓકમાંથી અનેક ઉગે છે. તેમ મોછણી બી મૂઠીએ મૂઠીએ વાવે. તેમાંથી અનેક જનમણી ફળો અને આપણાનો વરસાદ વરસે છે. મોહ થાય તે નશો કર્યા જેવું છે. મોહ થાય અથવા નશો કર્યો હોય તો ભિગ શત્રુ દેખાય, કાદવમાં પડેલો હોય તો સુખમાં સુંતેલો છું અભ માને અને ધરમાં સુંતેલો હોય તો પણ બળતો જળતો જણાય. દેહ સત્ય માને એ મહામોહ છે. સકામ વ્યવહાર કરવો એ મોહણી મૂઠીઓ ફેંકવાની છે અને તેમાંથી મહામોહ તથા અહંકાર થવાથી અનર્થનો વિસ્તાર વધે છે. એ પસારો આત્મજ્ઞાનના ઓજસ્વિ બાળી મૂકવો જોઈએ. જ્યાં નામ દેખાય ત્યાં સાક્ષાત્ ચૈતન્યતા જોવી. આંખ નીચેથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી. કેબ કે તેવી રીતે તો પરમાત્મા ઓકટેશી ગણાય. પરમાત્મા કોઈ સ્થળે કચેરી લગાવી બેઠા નથી. સૂર્ય ઓકટેશીય છે તેથી તેની તરફ નજર ફેરથીએ તો જ તે દેખાય છે. પણ આકાશ સર્વત્ર છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્મા સર્વ વ્યાપક છે.

આત્મપદ જ્યાં લગી નહિ પામે ત્યાં લગી પુરુષાર્થ ફળ્યો નથી. ‘નિર્દીન કો ધન રામ હે’. ઓકાંતમાં બેસી શાંત ચિત્ત વિચારો કે હું કોણા છું ? આ જગત શું છે ? મારામાં શી શી વસ્તુઓ છે ? ઓ જુદાં પાડે તો આત્મજ્ઞાન થાય. ઉત્તમ પદથી સ્વર્ગ મળે પણ તે નષ્ટ થાય છે. પરંતુ આત્મ વિચારે જે પદ મળે તે નિર્મલ હોય છે. સત્તા ઉપર મળણી ચિત્રો અને ચિત્રો સર્જે છે અને ભૂસી નાખે છે અભ ખેલ કરે છે. તે સત્ત સ્વરૂપ હું છું. દેશ, વસ્તુ, દર્શનની પ્રાપ્તિ નથી કે નજરે દેખાય. માત્ર અનુભવથી જાણવાનું છે. એવી અખૂટ પરમ સંપદાની ખાણ ભરેલી પડી છે. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરેથી પણ મળે તેમ નથી કે શાસ્ત્રો ભણયેથી પણ મળે અભ નથી.

તત્ત્વવેતાએ પણ શાસ્ત્ર અનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ. પોતાના પર શાસ્ત્રનો દંડ નથી, વિધિ નિષેધ નથી. પોતે શાસ્ત્ર દ્વારા મુમુક્ષુની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો છે. શ્રવણ આદિ કરીને અભ્યાસ પડ્યો છે. તે અભ્યાસે વધીલો છે. નિજકામ વૃત્તિ વિના મુમુક્ષુતા થાય નહિ, તેથી તેનામાં વિપરીતતા સંબંધે નહિ, તેનાં કાર્ય તો સહજ શાસ્ત્રાનુસાર થાય. લોકસમુહને માટે પારકાના સંબંધમાં પણ સારી રીતે વર્તે. મેળવવાનું જેણે બાકી રહ્યું નથી અને જેણે મેળવ્યું છે તે કદી જવાનું નથી, અનું નામ જ કૃત કૃત્યતા. એ અનુભવ ક્ષણિક

આવે છે, જે નિયમસર કામ કરે તેને આવે. જેને અખંડ ફિતહૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય. તે લક્ષ ચોથાસીમાં ફરીથી આવે નહિ. હવે તેને ફિત રમવાનું બંડી રહેલું છે અને જગતને માત્ર 'રામલીલા' તરીકે જુચે છે.

આત્મટેવની ફુપા થાય તો ઈન્દ્રિયકૃપી શાનુઓને જીતી શકાય. ફુપા ત્રણ પ્રકારની છે. ગુસ્ફુપા, શાસ્ત્રફુપા અને આત્મફુપા. અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ સંસારથી, છૂટવાની શુભેચ્છા થાય એ જ્ઞાનની પ્રથમ પાયરી છે. જ્ઞાનની ચારે ભૂમિકાને આ પ્રમાણે છે. (૧) શુભેચ્છા, (૨) સુવિચારણા, (૩) તનુમનસા અને (૪) સત્ત્વાપત્તિ. સદ્ગુરુ, સચ્છાસ્ત્ર સામેલ રાખી વિચાર કરીએ અને મનન આદિ તનુમાનસાથી સજાતીય પ્રવાહ કાયમ રાખી સદા ઉદ્દિત આત્મચિંતન કરીએ તો આત્મટેવનું પૂજન થાય છે, એટલે સ્વરૂપનું પૂજન થાય છે, જે લીલા માત્ર ભાસે છે. યોગાવાશિષ્ઠમાં આત્મટેવનું પૂજન શું છે તે સંવિસ્તર બનાવેલું છે. હવે પછી તે આત્મપૂજન જાણવા પ્રયાસ કરીશું.

ચિંતન, મનન, નિદિદ્ધયાસન, યોગ-ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ એ ઓકલા થઈ શકે. પૂજાનું વિદ્યાન આવે ત્યારે પૂજા કરનાર (પૂજક-પૂજારી) પૂજાની મૂર્તિ (સાડાર પ્રતિમા) જે ઈંચ હોય તેના સ્વરૂપની પ્રતિમા એટલે કે પૂજય સ્વરૂપ અને પૂજાનો કમ કહો કે વિદ્યાન આ પૂજાની કિયાની ચોથી આવશ્યક વસ્તુ બહિતમાર્ગમાં છે. ત્યાં ભક્ત અને સાધક એવું હેતુ છે. બન્ને અલગ વસ્તુ છે. ને વર્ચ્યે અંતર પણ છે. તેને જોડનારો લાય અને પૂજાની સામગ્રી (ક્રષ્ણ) એ પૂજાનો સેતુ છે. આ વાત સ્વાભાવિક અને સામાન્ય વ્યક્તિને સમજાય તેવી છે. પરંતુ જ્યારે આત્મપૂજાનો વિષય સામે આવે ત્યારે કોણ કોણી પૂજા કરે ? કેવી રીતે પૂજા કરે ? ક્યા સાધન વડે પૂજા કરે ? ક્યા સમગ્રે પૂજા કરે ? આ બધા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક બની જાય છે. પ્રજ્ઞા પુરસ્ખ કહો કે યુગ પુરસ્ખ એવા પૂજય જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની સામે પણ ખડા થયા હશે જ. નહિ તો આત્મચિંતન-આત્મપૂજાનો વિચાર આવતાં 'પરાપૂજા સ્તોત્ર' માં જે આત્મપૂજા વિશે વિચારણા છે. તે ન લખી હોત. ચાલો એ પરાપૂજા સ્તોત્ર દ્વારા આત્મપૂજામાં પ્રવેશ કરીએ.

'પરાપૂજા સ્તોત્ર'

અખંડે સચ્ચદાનદે નિર્વિકલ્પૈકરૂપણિ ૧

સ્થિતેડદ્વિતીયમાવેડસ્મિન્કથં પૂજા વિધીયતે ગ ૧ ગ

અખંડ, સરિયાનંદમય, વિકલ્પો રહિત અને એક જ સ્વરૂપવાળો આ અદ્વિતીય આત્મારૂપ પદાર્થ બંધ રહ્યો છે. તો એમાં પૂજા કેવી રીતે કરવી ? (૧)

પૂર્ણસ્વાવાહન કુત્ર સર્વાધારાય ચાસનસ् ૧

સ્વચ્છસ્ય પાદમર્ય ચ શુદ્ધસ્યાચમને કુત: ગ ૨ ગ

જે પૂર્ણ છે (સર્વત્ર વર્તમાન છે) તેનું આવાહન ક્યાં ? જે સર્વનો આધાર છે, તેનું આસન કર્યું ? જે સ્વર્ચ છે, તે પાદ (પગ ધોવાનું જણ) તથા અર્ધ શા માટે ? અને જે શુદ્ધ છે તેને આચન ક્યા કારણે આપવું ? (૨)

નિર્મલસ્ય કુત: સ્નાન વસ્ત્ર કિંબ્વોદરસ્ય ચાસનસ् ૧

અગોત્રસ્ય ત્વર્ણસ્ય કુતસ્તસ્યોપવીતકમ् ગ ૩ ગ

નિર્ભળને સ્નાન શા માટે ? વિશ્વવ્યાપીને વસ્ત્ર કર્યું ? ગોત્ર તથા વર્ણ રહિત તેને જનોઈ શાથી ?

નિલેંપસ્ય કૃતો ગંધ: પુષ્પ નિર્વાસનસ્ય ચ ૧

નિર્વિશેષસ્ય કા મૂષા કોડલંકારો નિરાકૃતે ગ ૪ ગ

લેપન રહિતને અંદન શા માટે ? વાસના રહિતને પુષ્પ શા માટે ? અવયવ રહિતને આભૂષણ શાં ? અને આકાર રહિતને અલંકાર શાં ?

નિરંજનસ્ય કિં ધૂપૈદાપૈર્વા સર્વસાક્ષિણ: ૨

નિમાનન્દૈક તૃપ્તસ્ય નૈવદ્ય કિં મવેદિહ ગ ૫ ગ

નિરંજનને ધૂપ શું ? સર્વ સાક્ષીને દિપક વડે શું ? અને આત્માનંદમાં જ કેવળ તૃપ્ત રહેનારને મૈયેદોથી શું થાય ?

વિસ્વાનંદ યિતુન્સ્તસ્ય કિં તામ્બૂલં પ્રકલપ્યતિ ૩

સ્વયં પ્રકાશચિદ્રૂપો યોડસાવકાદિમાસક: ગ ૬ ગ

સર્વને આનંદ પમાડનારને પાન બીંદુ કર્યું આપાય ? કેમ કે એ તો સ્વયં પ્રકાશ ચેતન્યઃપ છે અને સૂર્ય વગેરેનો પણ પ્રકાશક છે. (૫)

પ્રદક્ષિણા હાનન્તસ્ય હદ્દ્યસ્ય કૃતો નતિ: ૪

વેદવાક્યૈરવેદ્યસ્ય કૃતઃ સ્તોત્ર કૃતઃ સ્તોત્ર વિધીયતે ગ ૭ ગ

અનંતને પ્રદક્ષિણા કેમ કરાય ? અદ્રોતને નમસ્કાર કેવી રીતે ? અને વેદના વાક્યો વડે જાણવો અશક્ય છે, તેનું સ્તોત્ર કેમ કરાય ? (૭)

સ્વયં પ્રકાશમાનસ્ય કૃતો નીરાજને વિમો: ૫

અન્તર્બાહિસ્વ પૂર્ણસ્ય કથમુદ્ઘાસનં મવેત ગ ૮ ગ

સ્વયં પ્રકાશમાન પરમાત્માની આરતી શા માટે ? અને અંદર તથા બહાર પૂર્ણ વ્યાપ્તનું વિસર્જન કેવી રીતે થાય ? (૮)

એવમેવ પરા પૂજા સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ૬

એક બુધ્યા તુ દેવેશો વિધેય બ્રહ્મવિતમૈ: ગ ૯ ગ

આ રીતે જ બ્રહ્મવેતાઓએ સર્વ અવસ્થાઓમાંને સર્વકાળે એકત્વ બુદ્ધિધી દેયેક્ષરની ઉત્તમ પૂજા કર્યી. (૯)

આત્મા ત્વં ગિરિજા અતિ: સહચરા: પ્રાણા: શરીર ગૃહં

પૂજા તે વિવિધોપમોગરચના નિદ્રા સમાધિ સ્થિતિ ૧

સંચારસ્તુ પદો: પ્રદક્ષિણવિધિ: સ્તોત્રાણિ સર્વા ગિરો

યદ્યત્કર્મ કરોમિ તચદખિલાં શંભો તવારાધનમ् ગ ૧૦ ગ

હે શંભો ! આત્મા તમે છો. બુદ્ધિ પાર્વતી છે. પ્રાણો આપની સાથે રહેનારા આપના અનુચ્ચરો છે. શરીર આપનું મંદિર છે. વિવિધ ઉપલોગોની ર્ચના આપની પૂજા છે. નિદ્રા સમાધિવત્. સ્થિતિ છે. બન્ને પગોનું સંચરણ (ચાલ) આપની પ્રદક્ષિણાની વિધિ છે. આ બધી વાણી આપનાં સ્તોત્રો જ છે. આમ હું જે જે કર્મ કરું છું તે તે બધું આપની પૂજાઃપ થાઓ. (૧૦)

આત્મદેવનું બાધ્ય પૂજન

‘યોગવાશિષ્ઠ ભહારામાયણ’ નામક ભહાગ્રંથના નિર્વાણ પ્રકરણના ૩૮ માં સર્ગમાં ‘આત્મદેવના બાધ્યપૂજન’નું વિસ્તારતી નિરૂપણ કરેલું છે. તેમજ ૩૯ માં સર્ગમાં ‘આત્મદેવનું આંતરપૂજન’ વિશેનું વર્ણન છે. તે અર્દી યથાતશ રજુ કરેલ છે. પ્રથમ આત્મદેવનું બાધ્ય પૂજન પ્રસ્તુત છે :-

શ્રીઈશ્વર રવાચ :- એષદેવ: સ પરમ: પૂજ્ય એ સદા સત્તામ् ।

ચિન્માત્રમનુમૂલ્યાત્મા સર્વગ: સર્વસંગ્રહ: ગ ૧ ગ

શ્રી ઈશ્વર કહે છે :- હે મુને ! આ બ્રહ્માંડરૂપી નાટકશાળામાં નિયતિનું નાટક જોવાવાળો એક પરમેશ્વર છે, જે નિત્ય છે, તે ચિદાત્મા જ પરમ દેવ છે. તે, નિયતિથી તથા નૃત્યથી જુદી નથી. માટે વિવેકીજનોએ તેનું પૂજન કરવું. તેમ કરવાથી સર્વટેવનું પૂજન થાય છે. કેમ કે ઘરમાં, હરિ, હર, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, કુલેર અને યમરૂપે પણ એ દેવ છે. એ દેવ બહાર અને અંદર સર્વત્ર છે. સર્વનો આત્મા છે. વિવેકીજનો પોતાના આત્મારૂપ એ દેવનું બાધ્ય આંતરના લેદથી નાના પ્રકારે પૂજન કરે છે. તેમાં પ્રથમ બાધ્યપૂજનનો ક્રમ કહું છું, તે સાંભળો પછી આંતરપૂજનનો ક્રમ કહીશ. સર્વ પ્રકારના પૂજા ક્રમોમાં પવિત્ર શરીર ઉપયોગી છે. સ્નાન, આચમન આદિ જે શાસ્ત્રમાં પવિત્રતાના સાધનો કલ્યાં છે, તેણે કરી શરીર યથાર્થ પવિત્ર થતું નથી. પણ ચિદાત્માના બોધે કરીને પવિત્ર થાય છે. માટે સ્નાન આદિ સાધનો તજુ આત્મબોધ કરી શરીરને પવિત્ર કરવું.

અંતર્વૃત્તિથી દ્વાન કરવું, એ પરમાત્મ દેવનું મુખ્ય પૂજન છે. માટે સદા તેનું દ્વાન કરવું. પરમાત્મા ચિદ, રૂપ છે, પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, ભૂર્યાર્થ તેજેનો તથા બુદ્ધિ વૃત્તિઓનો પ્રકારશક છે. સર્વનો અંતર્યામી છે ને શુદ્ધ અહંતાનો સાર છે, અનું દ્વાન કરવું. એ પરમાત્માની ડોક આકાશ કરતાં પણ અતિ પહોળી છે. એટલે મહાકાશ ડોક છે, પાતાળ પગ છે, દિશાઓ ભૂજા છે, સત્ત્યાર્થ લોકો શાસ્ત્રો છે, બ્રહ્માંડોના સમુદ્દરી, એ દેવના હૃદયના એક કોણામાં વિશ્વાંતિ પામે છે. તેનું સ્વરૂપ, તમથી પર અને અપાર છે. નીચે ઉપર ચારે દિશાઓમાં અને કોણામાં નિરંતર વ્યાપી રહ્યું છે. બ્રહ્મા, રંગ, વિષણુ અને ઈન્દ્ર આદિ દેવો વડે સુશોભિત છે. (૧) જરાચુજ, (૨) અંડજ, (૩) ઉદ્ભિજજ અને (૪) સ્વેદજ. એ ચાર પ્રકારના પ્રાણી એ દેવનાં રૂપાડી છે. ઈશ્વા આદિ શક્તિઓ ગાડીઓ છે. જે મંત્ર રજુની પેઠે ત્રણે જગતને ચલાયે છે. એ ચિદાત્માનું પૂજન કરવું. એ ઘટમાં, પટમાં, ખાડામાં, ગાડામાં, ભીતમાં અને વાનરમાં રહ્યો છે. બ્રહ્મા, વિષણુ, રંગ, ઈન્દ્ર, કુલેર અને યમમાં પણ એ દેવ છે. રૂપના લેટે કરી એ દેવ, અનંત પદોનો આધાર છે. તે લેદનો ત્યાગ કરવાથી તો કેવળ સત્તા માત્ર સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ કરીને તેમાં જગત દેખાય છે. કાળ તો દેવનો દ્વારાપાળ છે. તે અશુદ્ધ મનને અટકાયે છે ને શુદ્ધ મનને પેસવા દે છે. પર્વત અને સમુદ્રવાળું આ બ્રહ્માંડ, એ દેવના માચા શબ્દ સ્વરૂપના એક લાગમાં રહ્યું છે. સર્વ પ્રાણીઓના અવયવો ઈશ્વરના જ અવયવો છે. તેથી તેના

હજારો શ્રવણા, નેત્ર, ભસ્તક, ભૂજા અને અલંકારો છે. એવી રીતે વિશ્વરૂપનું દ્યાન કર્યું. એ દેવને સર્વભાગોમાં જોવાની શક્તિ છે, સુંધરવાની શક્તિ છે, સ્પર્શ શક્તિ છે, રસ લેવાની શક્તિ છે, સાંભળવાની શક્તિ છે ને મનન શક્તિ છે. એવી રીતે વિશ્વરૂપનું દ્યાન કરતાં પણ તેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ કે જે અસંગ છે, અદ્ધ્રતીય છે, તેને ભૂલી જું નહિ. એ દેવ સર્વદા સર્વના કર્તા છે, સર્વના મજોરથ પૂર્વવાવાળા છે, સર્વ પ્રાણીઓની અંદર છે ને સર્વનું અદ્ધ્રતીય સાધન છે. એ પ્રમાણે દ્યાન કરી વિધિથી પૂજન કર્યું.

તેના પૂજનનું વિધાન કહું છું તે સાંભળો, તેનું પૂજન ઉપહાર વડે કર્યું જાહિ. પણ તત્ત્વજ્ઞાન વડે કર્યું. દીપે કરી, ધૂપે કરી, વિવિધ પ્રકારના પુષ્પોએ કરી, કેશર તથા કપૂરવાળાં ચંદનો વડે, ભાતભાતના જેણેથો વડે અને બીજા નાના પ્રકારના ભોગો વડે આત્મદેવની પૂજા કરવી ચોગ્ય નથી. પણ તત્ત્વ બોધ કે જે કલેશ વિના પ્રાપ્ત થાય છે, શીતળ છે, અવિનાશી છે ને અમૃત રૂપ છે, તેણે કરી પૂજા કરવી ચોગ્ય છે. જે અંતર્વૃત્તિ વડે શુદ્ધ ચિન્માગનો બોધ થવો, તે જ આત્મદેવનું પરમ દ્યાન છે ને તે જ પૂજન છે. એ પૂજા માટે કાળ નિયમ પણ નથી. એટલે જોતાં સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સુંધતાં, ભોજન કરતાં, ચાલતાં, સુતાં, શ્વાસો શ્વાસ લેતાં, બોલતાં, ત્વાગ કરતાં અને ગ્રહણ કરતાં સદા એ પૂજા કરવી.

હે મુને ! પુષ્પાદિક ઉપાચાર વડે કરેલું પૂજન, આત્માને સદા અવિચિદ્ધન સુંભ આપે છે. પરંતુ પરંપરાએ કરી અત્પસુખ આપે છે, તેથી ભૂખ્યાને ભૂઠી ચોખાને પેઠે આત્માને પ્રિતિ થતી નથી ને જ્ઞાનપૂજન કે જે, પ્રત્યાગાત્માને શુદ્ધ કરી શુદ્ધ કરી તેની પરમાનંદરૂપતા પ્રગત કરી પરમાત્માની સાથે એકતાનું અર્પણ કરે છે, માટે તે અમૃત જેવું સ્વાદવાળું છે. એટલે સદા અવિચિદ્ધન સુખ આપે છે. માટે જ્ઞાન પૂજન જ આત્મદેવને ચોગ્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી દ્યાન જ પાદ, અર્દ્ધ, પુષ્પ અને ધૂપ આદિ સર્વ ઉપહાર છે. દ્યાન પૂજન વિના અન્ય પૂજનની આત્મા મળતો નથી. દ્યાનની પ્રસાદને બદલે સ્વરૂપાલિ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જેમ મનુષ્ય ધરમાં રહી ભોગ ભોગવે છે, તેમ પ્રસંજ થયેલો આત્મા, મનુષ્યથી આરંભી હિરણ્ય ગર્ભ પર્યતના ભોગો ભોગવે છે. હે બુદ્ધિવાળા વસ્તિષ્ઠ ! આ જ્ઞાન પૂજન કરી તેર નિમેષ પર્યત પૂજન કરી તેર નિમેષ પર્યત પૂજન કરે તો મૂઢ પણ ગોદાનના ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘આત્મા અદ્ધ્રતીય છે’ એવું અનુસંધાન સો નિમેષ પર્યત રાખે તો અશ્વમેધ યજાનું ફળ મળે છે. જ્ઞાન પૂજન કરી અરદી ઘડી આત્મદેવનું પૂજન કરવાથી હજાર અશ્વમેધ યજાનું ફળ મળે છે. જે પુરુષ દ્યાનરૂપ બલિના ઉપસંહિરે કરી એક ઘડી આત્માનું પૂજન કરે છે, તેને ને હજાર યજાનું ફળ મળે છે, એક દિવસ પૂજન કરવાથી પરમ ધામમાં વાસ થાય છે. દ્યાન પૂજા પરમ ચોગ છે ને એ જ પરમ કિંચા છે. હે મુને ! તમને આત્મા આત્માનું બાધ્ય પૂજન કર્યું. જે પુરુષ, આ આત્મપૂજન કે જે પવિત્રને સર્વ પાપને હરવાવાળું છે, તેને વિક્ષેપ રહિત થઈ ક્ષણવાર પણ આચરણ કરશો, તે કબે કરી સર્વબંધનની મુક્તા થશો ને ઉત્તામ પદને પામશો. તેથી સુર અને અસુર સર્વો તેનું વંદન કરશો.

આત્મદેવનું આંતર પૂજન

શ્રીઇશ્વર ઉવાચ :- પાવન પાવનાનાં અદ્યત્સર્વતમસાં ક્ષય: ૧
તવદાનીં પ્રવદ્ધેહસત: પૂજનમાત્મન: ૨ ૧ ગ

શ્રી ઈશ્વર કહે છે :- હે મુને ! જે પવિત્રમાં પણ પવિત્ર છે, ને જે સર્વ અજ્ઞાનનો ક્ષય કરે છે, તે આત્મદેવનું પૂજન કરું છું. એ પૂજન ચાલતાં, ઉભા રહેતાં, સૂતાં, જાગતાં અને બીજા સર્વે વ્યવહારમાં પણ થઈ શકે છે. પરમાત્મ દેવ કે જે સદા શરીરમાં આત્મકૃપે રહી સર્વજ્ઞાનનો કર્તા છે, સુવે છે, જાગે છે, ચાલે છે, ઉભા રહે છે, સર્વ વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે. ત્યાગ કરે છે, વિસ્તારયાણ સર્વ ભાગોને ભોગવે છે અથવા તજે છે અને જે સર્વ કાર્યોને સત્તા આપે છે, તેનું દ્યાન કરવું. પદ્ધાસન બાંધી, લાંબા હાથની અંજલિ કરી બેસવાથી દેહ શિવલિંગનો આકારે થાય છે. તેમાં નિર્વિક્ષેપ સ્વભાવમાં રહેલા બોધલિંગનું પૂજન કરવું અને અન્ય આદિના લિંગનો તથા પ્રતિમા જ્ઞાનજળમાં સ્નાન કરી શુદ્ધ થયું. નિત્ય બોધકૃપી સામગ્રી વડે બોધલિંગનું પૂજન કરવું. તે પૂજન કરતાં એ મનમાં તમ જણાય તો પોતાને બહાર અને અંદર સર્વત્ર આકાશને પૂરી રહેલા અદ્વિતીય સૂર્યમંડળની ભાવના કરવી ને જે તાપ જણાતો હોય તો સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ચંદ્ર મંડળની પોતાને ભાવના કરવી. આત્મા બાધ્ય તથા આંતર બુદ્ધિ વૃત્તિના પ્રકાશોમાં અને પ્રકાશોલા પદાર્થોમાં અનુસ્યૂત રહેલી સંપિત રૂપે છે, તે મુખમાં પ્રાણરૂપે છે. જે આત્મા, નિજાનંદ વડે મધુર કરી સર્વ વિષયોનો સ્વાદ લે છે. પ્રાણ તથા મન જેના મોટા ઘોડા છે, એવા અપાન રથમાં બેસે છે. છદ્ય ગુણમાં ગુપ્ત રહે છે. જોય દઘિનો જ્ઞાતા છે. સર્વ કર્મોનો કર્તા છે. સર્વ ભોગોનો લોકતા છે. સર્વ જ્ઞાનનો જ્ઞાતા છે. શરીરના સર્વ અવયવોને સારી રીતે જાણે છે. વિષયની ભાવના વડે તથા અભાવના વડે તે જણાય છે. તે સર્વ પ્રકાશોનો પ્રકાશક છે. નિષ્કલ છે, ડ્રેત દઘિથી કલા સહિત છે, દેહમાં છદ્યાકાશમાં રહે છે. શુદ્ધ દઘિથી અરંજિત છે, માચા દઘિથી રંજિત છે, મનની મનનશક્તિમાં રહે છે, પ્રાણ તથા અપાનની મદ્યમાં રહે છે, છદ્ય, કંઠ, તાળાં, બકુટિ, નાસિકામાં અને પીઠમાં રહે છે, એટલે શરીરના સર્વ અવયવોમાં બોધકૃપે રહે છે. શૈવશાસ્ત્રમાં છત્રીસ તત્ત્વો માન્યાં છે. તેમાંનું છેલ્લું તત્ત્વ, એ આત્મા છે, આત્મા, ઉત્તમ દશા કે જેને શિવયોગમાં સબીજ સમાધિ કરી છે. તેને પણ ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે. અંદર શબ્દાદિકને કરે છે ને મનને પ્રેરે છે. વ્યવહારમાં સાવિકલ્પ વાક્યનો વિષય છે તો નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તથા મોક્ષમાં નિર્વિકલ્પ શબ્દનો વિષય છે. તિલમાં તેલની પેઠે સર્વ અવયવોની અંદર રહ્યો છે. પરમાર્થિતા: આત્મા અમૂર્ત છે. વ્યવહારમાં મૂર્ત છે. છદ્ય કમળમાં અને દેહના સર્વ ભાગમાં રહે છે. ચિંમાગ છે. શુદ્ધ છે. સર્વ કલ્પનાનું અધિક્ષાન છે. સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ છે. પોતાના અનુભવ સ્વરૂપ છે. પ્રત્યક્ષ ચેતન છે. આત્મા છે. સ્વસ્વરૂપનાં વિસ્મરણાથી ભોગની ઈચ્છા કરે છે. પોતાથી જુદા પદાર્થોના દોષને પોતે ધારણ કરી પોતાના સંકેતથી કણાવારમાં ડ્રેતભાવને પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ જણાય છે. એ પ્રમાણે આત્માનું દ્યાન કરવું.

આત્મા હાથ, પગ, કેશ, નખ અને દાંતવાળો થાય છે. પોતાના દેહના આભાસો, એ આત્માનો પરિચય કરાવે છે એવી ભાવના કરવી. મન તથા દાખિની નાના પ્રકારની શક્તિઓ, સ્વર્ગીયો, ઉત્તમ પતિની જેમ, તેમ મારી સદા સેવા કરે છે. મન મારો દરવાન છે. તે ગણે જગતને ઓળખાવે છે. શુદ્ધ આત્મચિંતા, દ્વારપાલિકા છે. આત્માના પેઠે પરમ પ્રિતિનો વિષય કરાયેલી બુદ્ધિ, જ્ઞાનશક્તિ છે. પ્રાણ આંભૂષણ છે. કર્મબિદ્ધયો તથા જ્ઞાનેનિદ્રયો દ્વાર છે. આત્મા કે જે અનંત છે, લેદવજ્જિત છે અને નિરાકાર છે, તે આ હું છું. હું પોતે પૂર્ણને અન્ય સર્વેને પૂરુષવાળો છું અને પૂર્ણ સ્વરૂપ છું. એવી રીતે અલોકિક પ્રત્યેક તત્ત્વનો આશ્રય કરી અંદર ઉદારતાથી ભરપૂર એવો પરમાત્મ દેવ, સર્વથી મોટો દેવ છે. તે અસ્ત પામતો નથી. ભૂજ્યો થતો નથી, કોઈ પદાર્થને લેતો નથી, ને કોઈને તજતો નથી. અંદર સમ છે બહાર જીવન મુક્ત જેવા આચરણ કરે છે. સમાન પ્રકાશો છે. સમાન આકૃતિવાળો છે. પરિપૂર્ણ સૌભ્ય ભાવને પ્રાપ્ત થયો છે. તે શુદ્ધ મનવાળો છે.

એક જ આત્મા, દેહ રહે ત્યાં સુધી એક મનથી રાત્રિ દિવસ લાંબા લાંબા પૂજન કરે છે. ચિન્મય દેહ આત્માનો દેવ છે. પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રી વડે આત્મા, દેછડ્યુ દેવનું પૂજન કરે છે. જે, ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓનાં પ્રતિલિંબોનું કારણ એટલે લિંગ છે, તે ચિન્મય દેવનું બુદ્ધિ સ્થિર રાખી પ્રાપ્ત થયેલા ઉપચારો વડે પૂજન કરવું. તેમાં ગંધ પુષ્પાદિ ઉપચાર મેળવવા માટે લેશ માત્ર પ્રયત્ન કરવો નહિ. પરંતુ પોતપોતાના વણાશ્રમને ઉચ્ચિત શાસ્ત્રમાં કહા પ્રમાણે વ્યવહાર કરીને તથા માત્ર દેહ રહે તેટલાં અનુન પાનાદિકના સેવને કરીને દેવનું પૂજન કરવું. પ્રારંભે કરીને પ્રાપ્ત થયેલાં ભાતભાતાતનાં બોજનો વડે, દૂધ આદિના પાન વડે અને શાયન તથા આસને કરી આત્માનું પૂજન કરવું. સ્વી આદિનું ચથાર્થપણું જાણી સ્વી સંગે કરી, અનુન પાનાદિના ધેલયે કરી અને અન્ય સર્વ પ્રકારના સુખે કરી આત્માનું પૂજન કરવું. તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી વિષયોનું તાત્પર્ય જાણ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેના બોગનો પ્રસંગ રાખવો નહિ. પ્રારંભે કરી પ્રાપ્ત થયેલાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખે કરી આત્માનું પૂજન. કરવું. એટલે પ્રાપ્ત થયેલાં દુઃખના બોગમાં પણ પૂજા બુદ્ધિ રાખવી, પણ ઉદ્ઘેગ કરવો નહિ. જગત સ્થિતિની સર્વ ચેષ્ટાનાં પ્રાપ્ત થયેલાં ભરણા, જીવિત તથા સ્વર્ણ આદિ સધળાં ફળો વડે આત્માનું પૂજન કરવું. પ્રવાહ પતિત દરિદ્રતા અથવા રાજ્ય કે જે વિવિધ ચેષ્ટાનાં પુષ્પ છે, તેણે કરી આત્માનું પૂજન કરવું. રાગદ્રોષ, વિલાસ કે જે નાના પ્રકારના કલેશવાળો તથા છીના ઉત્તલાસવાળો છે, તેણે કરી સૌભ્ય આત્માનું પૂજન કરવું. હે મુને ! ‘કલેશાદિકે કરી આત્માનું પૂજન કરવું’ એમ કહ્યું, તેનું તાત્પર્ય, કલેશ કરવામાં નથી, પરંતુ કલેશાદિને પણ પૂજન માની ઉદ્ઘેગ ન કરવામાં છે. હવે રૂઢ થયેલી મેની કે જે સજજનોને પ્રિય છે, ચંદ્ર જેવી શીતળ છે અને મધુર છે, તેણે કરી આત્માનું પૂજન કરવું. એટલે મેની આદિ ગુણોમાં તત્પર હેઠું. દુર્જનોમાં ઉપેક્ષા વૃત્તિએ કરી, દીનમાં દયા વૃત્તિએ કરી, મહાત્માઓમાં મુદ્રિતા વૃત્તિએ કરી, શોધાદિકના નિગ્રહના સામર્થ્યો કરી અને બોધી કરીને આત્માનું અર્થન. કરવું. હે બ્રહ્મન ! બોગ-લંપટ પણ ન થવું. પરંતુ દેવ કરી પ્રાપ્ત થયેલા બોગોમાંથી કદાચિત્ત એકાદ બોગ બોગવાળો ને તેને પણ આત્મપૂજન માનવું. નિષિદ્ધ તથા અનિષિદ્ધ

ભોગોના ત્યાગે કરીને આત્માનું પૂજન કર્યું. ચેષ્ટાએ હી તેના અભાવે કરી, અયોગ્યના ત્યાગે કરી અને યોગ્યના ગ્રહણે કરી આત્માનું પૂજન કર્યું. જે જે નાશ પાંચે તેનો શોક ન કરવો ને જે પ્રાપ્ત થાય તેનું હર્ષ વિના ગ્રહણ કર્યું. તે સમબુદ્ધિકૃપ, આત્મપૂજાનો નિયમ રાખવો. બ્રહ્મ દાખિથી સર્વ, શુભ છે અભ જાણાનું. એ જ આત્મપૂજા પ્રત રાખયું. ઉપલક દાખિથી જે મનોહર છે ને જે અતિ દુઃસહ છે, તે બંને બ્રહ્મ દાખિમાં સમાન છે. અભ જાણી નિત્ય આત્મપૂજનનો નિયમ રાખવો. ‘આ હું છું, આ હું નથી,’ એ લેદ બુદ્ધિ તજવી ને ‘સર્વ બ્રહ્મ છે,’ એવો નિશ્ચય કરવો. તે સર્વકૃપ, સર્વનામ અને જે કાંઈ છે, તે સર્વાત્મા છે, એવી રીતે સર્વાત્મક આત્માનું પૂજન કર્યું. મિથ્યા દાખિથી પ્રિય તથા અપ્રિય સર્વના ત્યાગે કરી અને આત્મભાત્ર બુદ્ધિથી બંગેના સ્વિકારે કરી નિત્ય આત્માનું પૂજન કર્યું. સુખદાયી વિષયોમાં ઈચ્છા ન રાખવી ને દુઃખદાયી વિષયોમાં ત્યાગ બુદ્ધિ ન રાખવી. પણ પ્રારબ્ધી કરી જે પ્રાપ્ત થાય તે વિષયો, નાટીઓને સમૃદ્ધની પેઠે ભોગવવા. જેમ કોઈપણ પદાર્થમાં આકાશનો સંબંધ નથી તેમ અપમાન આદિ તુચ્છ દાખિમાં ઉદ્ઘેગનો સંબંધ નથી. માટે ઉદ્ઘેગ કરવો નહિ. દેશ કાળ અને કર્મના યોગે કરી શુભ કે અશુભ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય, તે સર્વ નિવિકાર મનથી ભોગવી આત્માનું પૂજન કર્યું. હે મુને ! ભોગ્ય પદાર્થો કે જે નાના પ્રકારના દુઃખ તથા રાગ દ્રેષ્ટાદિ વિકારનાં કારણો છે, તેમ જ શુદ્ધિ વિશુદ્ધિવાળાના છે અને તીખા, કડવા, ખાટા આદિ વિષય રસવાળાના છે, તેના ભોગથી નિવિકારપણું કેમ રહે, એવી શંકા રાખવી નહિ. કારણ કે એક સમાનતારૂપી રસે કરી સર્વ વિષમતાનો ત્યાગ કરી સર્વ પદાર્થોને નિર્દોષ તથા મધુર કરવા, એટલે સર્વ પદાર્થો, પોતપોતાના વિષમ રસનો ત્યાગ કરી કેવળ મધુર રસવાળા થાય છે, તેથી તેના ભોગમાં કોઈ જાતનો વિકાર થતો નથી. સર્વ પદાર્થો આનંદેક રસ આત્માના વિવર્ત છે. તેણે કરીને અથવા સમતાના દર્શને કરીને તે સર્વના અવિકારપણાથી ભોગ થઈ શકે છે. સમતાએ કરી જે જે પદાર્થની ભાવના થાય તે સર્વ પદાર્થ, અમૃત થાય છે ને તેણે કરી ચંદ્રના અમૃત જેવા મધુર થાય છે. અદ્દેત દર્શનરૂપ સમતાએ કરી મન જે અવસ્થામાં અકાશની પેઠે લય પાખ્યાં હોય તે અવસ્થામાં રહેયું, એજ મુખ્ય પૂજા કહેવાય છે.

જ્ઞાની કે જે પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે પરિપૂર્ણ છે, સ્વરચ્છ છે તે ચિહ્નદિન છે તેણે સમદાખ્ય થયું ને સ્ફિટક ભહિની પેઠે નિર્મળ તથા દઢ થયું. જે અંદર આકાશ જેવો નિર્મળ હોય, રંજનારૂપી હિમથી મુક્ત હોય ને પૂર્ણ હોય, એવો જ્ઞાની જ મારો મુખ્ય પૂજક છે. અજ્ઞાનમેધનો નાશ થવાથી જેના હૃદયકાશમાં કામવિજળી સ્વપ્નમાં પણ જોવામાં આવતી નથી ને જેનું અહંતા હિમ શાંત થયું હોય એવો તત્ત્વવેતા જ શરદના આકાશની પેઠે શોલે છે. જે આનંદમૃત પૂર્ણ હોવાથી સોમ છે, તે નિષ્કલંક સ્વપ્રકાશ હોવાથી સૂર્યરૂપ છે. જેમાં માતા, માન અને મેધારૂપી ત્રિપુટી શાંત હોય છે. જે, તલકાળ જંમેલાં બાળકનાં વેદનની પેઠે વિકલ્પરહિત છે અને જે ચિદાભાસનું તથા ચિત્તનું બીજ છે, તે આત્મદેવનું યથામતિ દર્શન કરો ને જીવન મુક્તપદમાં સ્થિતિ કરો. એ જ મુખ્ય પૂજા છે. દેશ, કાળ અને કર્મના ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થયેતા પદાર્થો વડે તથા સુખ દુઃખના વિલાસો વડે સદા આત્મદેવનું પૂજન કરો. ને શાંત મનોરથવાળી બુદ્ધિ વડે આત્મ સ્વરૂપમાં રહો તે જ મુખ્ય શિવપૂજન છે.

हेवता । तत्त्वविद्यार

श्रीईश्वर उवाच :- यथाकालं यथारंभं न करोषि करोषि यत् ।
चिन्मात्रस्य शिवस्यातस्मदेवा चर्चनमात्मनः ॥ १ ॥

योगावासिष्ठ निर्वाणा प्रकरणाना ४०मा सर्गमां ईश्वर कहे छे :-

हे ब्रह्मन् ! तमे काजने अनुसरी शक्ति प्रभाषो जे करो छो, अथवा नथी करता ते सर्व, आत्मा के जे चिन्मात्र शिव छे, तेनुं पूजन छे. ते पूजन करी ईश्वर पोतानां पारमार्थिक स्वरूपथी आनंद पाए छे ने प्रकटताने प्राप्त थाय छे. जेम अग्निना ताणाखा अग्निथी जुदा नथी तमे रागद्रेष्टादि भूलक होवाथी अनर्थनो छेतु छे, तो पण ते आत्मानुं पूजन छे. पोताना अथवा पराया राज्येभव, दरिङ्गता, आत्मटेवनुं पूजन छे. जेम ब्रह्म, आकाश आटिना क्षमे करी धटादि जगतरूपे थाय छे, तेम प्रत्यगात्मा जगतादिना क्षमे करी धटादि जगतरूपे थाय छे अथवा प्रत्यगात्मा बंगेनुं पूजन छे. ब्रह्म जगतरूपे भासे छे अथवा प्रत्यगात्मा जगतरूपे भासे छे. पण ते सर्व आत्मा ज छे, भाटे एक छे. ऐवी रीते विचार करतां प्रत्यगात्मा ज पोतानुं स्वरूप भूली जवाथी जुव जगतरूपे छे, अन्य कोई नथी. ए प्रभाषो तत्परज्ञान थवाथी पूज्य, पूजक अने पूजन हे ब्रह्मन् ! जे नियताकारतामां पूज्य पूजादि कम, कल्पयो छे ते नियता कारता शांत आत्मस्वरूपमां संभवती नथी. जेमां पूज्य पूजादि कम छे, ऐवो परिचित्तन देव आत्म देव नथी. कारणा के आत्मदेव नित्य छे ने शुद्ध छे अने परिचित्तन देव, अग्नित्य तथा उपाधिवाणो छे. हे ब्रह्मन् ! आत्मा, गणो जगतमां व्यापक छे. शुद्ध ने संविहूप छे भाटे तेना नामरूप संभवता नथी. जेनो परमेश्वर, देश तथा काजना परिच्छेदवाणो छे, ते पुरुषो आत्माना उपदेशने योऽय छे. एटले तेओ अज्ञानी होवाथी आपणो तेओने उपदेश कर्वो जोईअ. हे भुजे ! परिचित्तन दक्षिणो त्याग करी अपरिचित्तन दक्षिणुं अपलंबन करी दैवयोगथी प्राप्त थयेला विषयलोगो वडे सुख दुःखादि, शुल तथा अशुले करी आत्मदेवनुं पूजन करो. ने सभ, शुद्ध अनवाणा, वितरण अने बाधरहित थई रही.

हे, भुग्निराज ! समानीपण्युं, अदंलीपण्युं, आदि गुणो तमारामां छे. तेम पूज्य, पूजकादिना विचारे करी तमे आत्म तत्प जाण्युं छे. भाया तथा तेना कार्यरूपी कलंकने सर्वथा दूर कर्वुं छे भाटे तमारे विचे स्फटिकभणिनी पेठे तथा नवा धरनी पेठे जन्म दुःख आदि कोईपणा कलंक लागतुं नथी.

નિર્ગુણ માનસપૂજા (આત્મપૂજા)

ચાલો આપણો પ્રજ્ઞાપુરુષ જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યને સર્વકોટિ વંદન કરી, તેઓએ રેલા નિર્ગુણ માનસપૂજા સ્તોત્રમાં વર્ણિત આત્મપૂજાને સમજુ આત્મસાતુ કરવા પ્રયત્નરત થઈએ.

આત્મ ધ્યાન :-

આરાધિયામि મणિસનિમમાત્મલિઙ્ગ માયાપુરી હદ્યપદ્મજસંનિ વિષ્ટમ् ।

શ્રવ્ષદ નદી વિમલચિત્ત જલામિષેકે નિત્યં સમાધિકુસુમૈર યુનર્મવાય ગ ૧ ગ

મહિણ તુલ્ય આત્મારૂપ (શિવ) લિંગ, (દેહરૂપ) ભાયાની નગરીમાં હૃદયરૂપી કભળ વિષે સ્થપાયેલું છે. તેનું હું ફરી જન્મ ન થાય તે (મોક્ષપદ) ભાટે, શ્રદ્ધારૂપ નટીના ચિત્તરૂપી નિર્ભળ જળ વડે અભિષેક કરી સમાધિરૂપી પુષ્પો વડે નિત્ય પૂજન કરું છું. (૧)

આવાહન આસન :-

અયમેકોડવશિષ્ટોડસ્મીત્યેવમાવાહયેચ્છવમ्

આસન્ કલપયેત્પ્રાત્સ્વપ્રતિષ્ઠાત્મચિન્તનમ् ગ ૨ ગ

આ એક જ હું બાકી રહ્યો છું. એમ શિવનું આવાહન કરવું, પછી આત્મામાં સ્થિતિ અને આત્માના ચિંતનરૂપ આસન કરવું. (૨)

પાદભૂ :-

પુણ્યપાપરજઃસર્જી મમ નાસ્તીતિ વેદનમ् ।

પાદં સમર્પથેદ્વિજ્ઞાન્સર્વકલમષનાશનમ् ગ ૩ ગ

વિધાને પુણ્ય-પાપરૂપી રજનો મને સંગ નથી એમ સમજવું, અને તે જ સર્વ પાપનો નાશ કરનારું પાદભૂ (પગ ધોવાનું પાણી આત્મારૂપી શિવલિંગ) ને અર્પણ કરવું. (૩)

અર્દ્ધભૂ :-

અનાદિ કલથ સંવૃધ્મૂલાજ્ઞાન જલાખલિમ् ।

વિસૃજેદાતાલિઙ્ગસ્ય તદેવાર્થસમાર્પણમ् ગ ૪ ગ

પછી અનાદિ સૂર્ખિમાં અત્યંત વધેલું જે મૂળ અજ્ઞાન છે, તે રૂપ જળની અંજલિનું વિસર્જન કરવું અને તેનો જ આત્મારૂપ લિંગને અર્દ્ધ સમર્પણ કરવો. (૪)

આચન્મન :-

બ્રહ્માનન્દાચ્છ્વ કલ્પોલકણકોટયંશલેશકમ् ।

પિબન્તીદ્રાદય ઇતિ ધ્યાનમાચમન મતમ् ગ ૫ ગ

બ્રહ્માનંદરૂપી સમુદ્રના તરંગનો જે એક જ કણ છે, તેના કરોડમા ભાગનો માત્ર લેશ જ ઈંદ્રાદિ (લોકપાલો) પી રહ્યા છે. આવું જે ધ્યાન કરવું તેને જ (માનસપૂજામાં) આચયભન માન્યું છે. (૫)

અભિષેક :-

બ્રહ્માનન્દ	જલેનૈવ	લોકાઃ	સર્વે	પરિસ્તુતાઃ	૧
અચ્છેદોડ્યામિતિ		ધ્યાનમભિષેચનમાત્મનઃ			૧૬ ગ

બ્રહ્માનંદરૂપી જળમાં જ બધા લોકો તરબોળ થઈ રહ્યા છે, અને આ આત્મા છેદવો શક્ય નથી, એવું ધ્યાન કરવું તે ધ્યાન ધાર આત્મ (લિંગ) ઉપર અભિષેક છે. (૬) વસ્ત્રમુદ્રા :-

નિરાવરણચૈતન્ય	પ્રકાશોડસ્મીતિ	ચિંતનમ्	૧
આત્મલિંગ્રસ્ય	સદ્ગ્રસમિત્યેવ	ચિન્તયેન્મુનિઃ	૧૭ ગ

આવરણ રહિત પ્રકાશમય ચૈતન્ય હું છું, આવું ચિંતન કરવું, તે આત્મારૂપ શિવલિંગને ઉત્તમ વસ્ત્રનું સમર્પણ છે, એમ મુનિઓ ચિંતન કરવું. (૭)

ઉપવીત (જનોઈ) :-

ત્રિગુણાત્માશોષલોકમાલિકા	સૂત્રમસ્યહમ्	૧	
ઇતિ નિષ્વયમેકત્ત્ર	હૃષ્પવીતં	પરં મનમ्	૧૮ ગ

ત્રણ ગુણામય સમત્રાં લોકમાળાનું હું સૂત્ર (દોરો) છું, આવો જે નિશ્ચય, એ જ આ માનસ પૂજામાં શ્રેષ્ઠ ઉપવીત (જનોઈ) માનેલ છે. (૮)

ચંદનમુદ્રા :-

અનેકવાસનામિત્ર	પ્રપગ્ચોડ્ય	ષૃતો	મયા	૧
નાન્યેનેત્યનુસંધાનસંધાનમત્મનચ્ચંદન			પવેત्	૧૯ ગ

અનેક વાસનાઓથી મિત્ર આ જગતરૂપ પ્રપંચ મેં જ ધારણ કર્યો છે. બીજાએ ધારણ કર્યો નથી, આમ વિચારવું એ જ આત્મદેટને ચંદન સમર્પણ છે.

તલ - અક્ષત :-

રજઃ	સત્ત્વ	તનોવૃત્તિ	ત્વાગરૂપૈ	તિલાકસ્તૈ:	૧
આત્મલિંગ્ર	યજેનિત્વ	જીવનમુક્તિપ્રસિદ્ધયે			૧૧૦ ગ

સત્પત્રગુણા, રજોગુણા અને તમોગુણવાળી વૃત્તિનો ત્વાગ કરવો, એ રૂપ જ તલ તથા અક્ષતના સમર્પણ વડે આત્મારૂપ શિવલિંગનું જીવનમુક્તિની સિદ્ધિ માટે નિત્ય પૂજન કરવું. (૧૦)

બિલ્વપત્રાર્પણ :-

ઈશ્વરો	ગુરુરાત્મેતિ	મેદત્રયયવિવિજિતિ:	૧
બિલ્વપત્ર	દ્વિતીયૈરાત્મલિંગ્ર	યજેચ્છિવસ्	૧૧ ગ

ઇશ્વર, ગુરુ અને આત્મા એ તરણે લેટ છે જ નહિ. આવી ભાવનારૂપ અખાંડ બિવ્યપત્રો વડે આત્મારૂપ શિવલિંગનું પૂજન કરવું. (૧૧)

ધૂપ-દીપદર્શનમ્ભ :-

સમસ્તવાસનાત્યાગં	ધૂપં	તસ્ય	વિચિત્રબેત्	૧
જ્યોતિર્મયાલાવિજ્ઞાનં	દીપ	સંદર્શયેદ્રબુદ્ધઃ	ા ૧૨ ગ	

વિધાને સમર્સ્ત વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો. એ જ આત્મદેવને ધૂપ સમર્પણ ચિંતવાં અને જ્યોતિર્મય આત્મવિજ્ઞાન રૂપ જ દીપ દર્શન અને કરાવવું. (૧૨)

નૈવેદ્ય :-

નૈવેદ્યમાત્મલિઙ્ગસ્ય	બ્રહ્મણ્ડાર્થં	મહૌદનમ्	૧	
પિબાનંદરસં	સ્વાદુ	મૃત્યુરસ્યોપસેચનમ्	ા ૧૩ ગ	

આત્મારૂપ શિવલિંગને બ્રહ્માંડ નાભનો મોટો ભાત નૈવેદ્યરૂપે અર્પણ કરવો, બ્રહ્માંદરૂપ સ્વાદિષ્ટ રસનું તમે પાન કરો, અભ પ્રાર્થના કરવી અને મૃત્યુરૂપી અથાધું તેમને ધરવું. (૧૩)

હસ્તપ્રકાલન (હાથ ધોવા) :-

અજ્ઞાનોચ્છિષ્ટહસ્તસ્ય	ક્ષાલન	જ્ઞાનવારિણા	૧	
વિશુદ્ધસ્યાત્મલિઙ્ગસ્ય	હસ્તપ્રકાલન	સ્મરેત्	ા ૧૪ ગ	

અજ્ઞાન વડે એંઠા તેમના હાથનું જ્ઞાનરૂપી જળ વડે પ્રકાલન કરવું. અને એ જ અતિ વિશુદ્ધ આત્મારૂપ શિવલિંગનું હસ્તપ્રકાલન છે, એવું ચિંતન કરવું. (૧૪)

તામ્બૂલમ્ (પાનનું બીડું) :-

રાગાદિગુણ	શુન્યસ્ય	શિવસ્ય	પરમાત્મન:	૧
સરાગ	વિષયાસ્યા	સત્યાગ	સ્તાંબૂલચર્વણમ्	ા ૧૫ ગ

શિવ પરમાત્માના ચભાટિ ગુણોથી રહિત છે, માટે રાગ સહિત વિષયોનો જે ત્યાગ કરવો, એ જ તેમને પાન-બીડાંનું સમર્પણ છે. (૧૫)

આરતી :-

અજ્ઞાનધ્વાંતવિચ્છંસ	પ્રચંડમતિમાસ્કરમ्	૧		
આત્મનોબ્રહ્મતાજ્ઞાનનીરાજનમિહાત્મઃ		ા ૧૬ ગ		

અજ્ઞાનરૂપ અંદ્ધકારનો નાશ કરવામાં અતિશાય ઉગ્ર અને સૂર્ય કરતાં પણ અધિક આત્માનું જે બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપ તેજ છે એ આત્મદેવની આરતી છે. (૧૬)

પુષ્પાંજલિ :-

વિવિધ	બ્રહ્મસંદ્રષ્ટિ	માલિકાભિરલંકૃતમ्	૧	
પુષ્પાનન્દતતાદ્રષ્ટિ	પુષ્પાંજલિમનુ	સમરેત्	ા ૧૭ ગ	

અનેક પ્રકારની બ્રહ્માદધિકૃપ માળાથી સુશોભિત પૂર્ણાનંદમય આત્મ દર્શિને
પુષ્પાંજલિદૃપે ચિંતવવી. (૧૭)

પ્રદક્ષિણા :-

પરિપ્રમન્તિ	બ્રહ્માણં	સહસ્રાણિ	નયીસ્વરે	T
કૂટસ્થાચલારૂપોડહમિતિ	ચ્યાનં	પ્રદક્ષિણમ्	ા ૧૮ ા	

ઇશ્વર સ્વરૂપ મારામાં હજારો બ્રહ્માંડ ભર્યા કરે છે અને હું કૂટસ્થ અચળ સ્વરૂપ
છું. આવું જે ધ્યાન કરવું એ જ આત્મદેવને પ્રદક્ષિણા છે. (૧૮)

વંદનમ્ :-

વિશ્વવિદ્યોડહમેવાસ્મિ	નાસ્તિ	વંદ્યો	મદન્યતઃ	T
ઇત્યાલોચનમેવાત્ર	સ્વાત્મલિઙ્ગસ્ય	વંદનમ्	ા ૧૯ ા	

હું જ જગતમાં વંદનીય છું. મારાથી બીજો કોઈ વંદનીય નથી, આવો વિચાર કર્યો,
એ જ પોતાના આત્મારૂપ શિવલિંગને આ માનસપૂજામાં વંદન (નમસ્કાર) છે. (૧૯)

નામ કીર્તની :-

આત્મનઃ	સહ્યકિયા	પ્રોક્તા	કર્તવ્યભાવભાવના	T
નામરૂપવ્યતીતાત્મચિન્તન			નામકીર્તનમ्	ા ૨૦ ા

મારે કંઈ કરવાનું નથી, આવી જે ભાવના, તે જ આત્માનો સત્કાર કર્ણેવાય છે,
અને નામરૂપરહિત આત્માનું ચિંતન, એ જ (ભગવાનનું) નામ કીર્તન છે. (૨૦)

મનગ્રની :-

શ્રવણ	તત્ત્વ	દેવસ્ય	શ્રોતવ્યભાવચિંતનમ्	T
મનન	ત્વાત્મલિઙ્ગસ્ય		મંતવ્યભાવચિંતનમ्	ા ૨૧ ા

મારે કંઈ સાંભળવાનું નથી, આમ ચિંતન કરવું એ જ આત્મદેવનું શ્રવણ છે, અને
મારે કંઈ વિચારવાનું નથી, આમ માનવું, તે આત્મરૂપ શિવલિંગનું મનન છે. (૨૧)

નિદિદ્યાસન-સમાધિ :-

ચ્યાતવ્યભાવવિજ્ઞાનં	નિદિદ્યાસનમાત્મનઃ	T		
સમસ્તપ્રાતિવિક્ષેપરાહિન્યેનાત્મનિષ્ઠતા		ા ૨૨ ા		
સમાચિરાત્મનો	નામ	નાન્યચ્ચત્તસ્ય	વિશ્રમ:	T
તત્ત્વૈ	બ્રહ્માણિ	સદા	ચિચ્ચવિશ્રાતિરિષ્યતે	ા ૨૩ ા

‘મારે કંઈ ધ્યાન કરવાનું નથી’. આમ ધ્યાન કરવું એ આત્માનું નિદિદ્યાસન છે
અને બધી બ્રહ્માણાઓ વિક્ષેપથી રહિત થઈ આત્મામાં જ સ્થિત કર્વી એ આત્માની
સમાધિ છે. બીજુ સમાધિ છે જ નહિ, બીજુ તો ચિંતની બ્રહ્માણ જ છે, કેમ કે તે બ્રહ્માણ
જ ચિંતની વિશ્રાતિ ઈચ્છિવા યોગ્ય છે. (૨૨-૨૩)

ફળશ્રુતિ :-

एवं	વેદાન્ત	કલ્યોક્તસ્વાત્મલાલિજ્જ	પ્રપૂજનમ्	।
કુર્વાનામરણં	વાપિ	ક્ષણં વા	સુસમાહિતઃ	॥ ૨૪ ॥
સર્વદુર્વાસનાજાલં		પદપાંસુમિવ	ત્યજેત्	।
વિઘ્નયાજ્ઞાનદુ:ખૌઘં		મોક્ષાનન્દં	સમ્ઝનુતે	॥ ૨૫ ॥

આ રીતે વેદાંત શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના રૂપ શિવલિંગનું સારી રીતે પૂજન કરવું. જે મનુષ્ય મૃત્યુ પર્યત અથવા એક ક્ષણ પણ સારી રીતે એકાગ્ર થઈ આવું માનસ પૂજન કરે છે, તે સર્વ વાસનાઓના સમૂહનો પગની ધૂળ પેઠે ત્યાગ કરે છે અને અજ્ઞાનરૂપ દુઃખ પરંપરા ત્યજુ મોક્ષાનંદ પામે છે. (૨૪-૨૫)

॥ ૩૦ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

॥ ઊં શ્રી પરમાત્માને નમઃ ॥

॥ આત્મપૂજા ઉપનિષદ् ॥

સમગ્ર ઉપનિષદો સમગ્રતાની ચર્ચામાં આત્મા, પરમાત્મા (પરમ તત્ત્વ, પરમેશ્વર, પરમ સત્તા, પરબ્રહ્મ જે કહો તે) ને કેળફાં રાજે છે. એનો ઉદેશ્ય આધ્યાત્મ તરફનો ઢાળ કે જે જીવને આત્મસ્વરૂપનું ભાન કરાવી, પરમાત્મા સ્વરૂપમાં ઢાળવાનો (એકીભૂત કરવાનો) પ્રયાસ છે. ઉપલબ્ધ ઉપનિષદોની સંખ્યા ૨૨૦ જેવી જાણવામાં આવી છે. તે પેકી અવ્યકોપનિષદ્, આધ્યાત્મોપનિષદ્, આત્મોપનિષદ્, આત્મ પ્રબોધોપનિષદ્ અને અહીં પ્રસ્તુત આત્મપૂજા ઉપનિષદના કેળફાં પ્રાચીન ઋગ્વિ પ્રદિત આત્મ તત્ત્વ જેની અહીં પ્રસ્તુતિ થઈ છે તે ખૂલ જ નાનું એટેલે કે કેવળ સતત સૂત્રોવાળું છે. તેનો સમાવેશ માત્ર એક પોસ્ટકાર્ડ જેટલા કાર્ડ પર થઈ શકે છે. પરંતુ એનો પ્રથેક અક્ષર બીજુંપ છે. જેનો વિસ્ફોટ અનેકાનેક શબ્દો અને અર્થો નિષ્પત્તન કરી શકે તેવો છે. એ ધ્યાનમાં રાખીને, અહીં થથામતિ ‘આત્મપૂજા-ઉપનિષદ્’ ના સૂત્રો પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ છે. તે પ્રયાસની સફળતાનો યશ આત્મતત્ત્વ જે વિશ્વમાં સર્વત્ર મારા, તમારા અને સર્વમાં વિલાસી રહ્યું છે તેને જ અર્પણ કરી હૃતકૃત્ય થાઉં છું. અદૂરપ, ખામી કે કોઈ ગેરસમજ જણાય તો તે અલ્પજ્ઞ જીવભાવની નિપજ છે એમ સમજું ક્ષમા યાચના કરું છું. આ તો અપૂર્ણને પૂર્ણિતામાં પ્રગટ કરવાનો, સમજાવવાનો અને સમજવાનો પ્રયાસ માત્ર છે.

॥ आत्म-पूजा उपनिषद् ॥ (मूलसूत्र)

ॐ तस्य निष्पत्तनम् च्यानम् ।

ॐ नुं निरंतर स्मरणा ज तेलुं ध्यान छे.

सर्व कर्म निराकरणं आवाहनम् ।

सर्व कर्मोना कारणी सभाप्ति ज आवाहन छे.

निष्पत्त ज्ञानं आसनम् ।

निश्चल ज्ञान ज आसन छे.

उन्मनि भावः पादम् ।

मनलुं उर्ध्वगमन उपरनी तरक वहेलुं ज पादम् छे परमात्माना पर धोवा माटेलुं पूजामां पपरातुं जन ते पाद छे.

सुद्राडमनस्कं अर्धम् ।

मनना तीर्तुं निरंतर तेवी तरक लक्ष्य होलुं ज अर्ध छे, अर्पण छे.

सदादीप्तिः अपार अमृतवृत्तिः स्नानम् ।

अंत व्रकाशमां तथा अंतरवा अनंत अमृतमां निरंतर केन्द्रित रहेलुं ज पूजानी तैयारीने माटे स्नान छे.

सर्वत्र भावना गन्धः ।

बधी जन्म्याने (सदा सर्वत्र) तेवी अलुलूति ज एक भात्र गंध छे.

दक् स्वरूप अवस्थानं अक्षताः ।

पोते स्वयंबा साक्षीमां स्थित थै जपुं ज अक्षत छे, के जे छज्ज्वा पगरना अने अतूट (जंडित थथा न होय ते वा अक्षत) पूजा माटे उपयोगमां लेवामां आये छे.

चिदाप्तिः पुष्पम् ।

ज्या फूल छे के जे पूजाने माटे उपयुक्त होइ शके छे ? यैतन्यथी भरपूर होलुं ते पुष्प छे.

चिदग्नि स्वरूपं धूपः ।

पोतावी अंटर यैतन्यनो अज्जिप्रभावयो ज धूप छे.

चिदादित्य स्वरूपम् दीपः ।

यैतन्यवा भूर्यमां स्थित थपुं एक भात्र दीपक छे.

परिपूर्ण चन्द्र रसीकीकरणं नैवेषम् ।

अवतस्त्वा पूर्ण चंद्रवा अमृतवे अङ्गुं कर्तुं ज बेवेद छे.

निष्पच्छलत्वं प्रदक्षिणम् ।

निष्पत्तता ज प्रदक्षिणा। छे, अर्थात् तेनी पूजाना हेतु भाटे घूमवानी प्रक्रिया छे.

सोडहं भावो नमस्कारः ।

हुं ते ज छुं, अे भाव ज नमस्कार छे.

मौनं स्तुतिः ।

मौन ज स्तुति (प्रार्थना) छे.

सर्वं सतोषोविसर्जनमिति स एवं वेद ।

पूर्णी संतोष विसर्जन छे, अर्थात् पूजानी कियानी समाप्ति छे. जे ऐसुं जाणे छे तो ज ज्ञानने उपलब्ध छे.

सर्वं निरामय परिपूर्णोऽहमस्मीति सुमुक्षणां मोक्षेकं सिद्धिर्भवति इत्युपनिषद् ।
‘हुं ज ते परिपूर्णं शुद्धं ब्रह्म छुं’ ऐसुं जाणी लेखुं ज मोक्षनी उपलब्ध छे.

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

પ્રથમ શ્રી

“ ॐ તત્ત્વ નિષ્ઠ્વન્તનમ् ચ્યાનમ् । ”

ॐ જેનું નિત્ય સ્મરણ, નિરંતર સ્મરણ જ તેનું દ્યાન છે. અંતે શબ્દ બહુમુલ્ય (કીમતી) છે. મહત્વપૂર્ણ છે, એક સંડેતની માફક, ઈશારા તરીકે એક જ અંકાર સમગ્રતાને પમાવાની સર્વ પ્રકાર બંધ તાળાને ખોલવાની ગુપ્ત હુંચી (માસ્ટર કી) છે. સર્વ પ્રથમ અને જ ખોલીએ એટલે બધું જ ખૂલે, બધું જ સમજાય.

ॐકારં વિન્દુ સંયુક્તં નિત્યં ચ્યાનન્તિ યોગિનः ।

કામદ્વ યોક્ષદ્વ ચૈવ અંકારાય નમો નમः ॥

વેદશાસ્ત્રા આદિનું બીજ એવા અંકારને નમસ્કાર કરી જ્ઞાન પ્રાપ્તિની દિશામાં આગળ વધીએ, અંકાર આપણા પ્રાણાંત્રમાં નિરંતર ગતિમાન છે. વેદાદિ શબ્દદ્વપ છે. પૂતળામાં જીવ તેમ વ્યંજનમાં સ્વર વ્યાપી રહ્યા છે અને વ્યંજન સ્વર પણ વિકાર છે. પાણી વગર પરપોટો નહિ. દ્વારિમાં વ્યંજનપણું કે સ્વરપણું બંને નથી અને તેને બ્રહ્મનાદ કહે છે. એ સર્વનું બીજ અંત છે. શબ્દ પ્રાણને વિષે ઉઠે છે. વાયુ એ વાયુ અથડાય કે દ્વારિ થાય.

વિજ્ઞાન કહે છે દ્વારિ વિદ્યુત કણોનું પરિવર્તન છે, રૂપાન્તરણ છે. દ્વારિ સ્વચ્છ પોતાનામાં કંઈ નથી પરંતુ વિદ્યુત છે. ઉપનિષદ કહે છે કે વિદ્યુત કંઈ નથી પરંતુ દ્વારિનું રૂપાંતરણ છે. એક વાત જરૂર છે કે કોઈપણ રીતે દ્વારિ અને વિદ્યુત પરિવર્તન કરી શકાય છે એકબીજામાં પરંતુ આધારભૂત કોણ છે? વિજ્ઞાન કહે છે કે વિદ્યુત આધારભૂત છે. ઉપનિષદોનું કહેલું છે કે દ્વારિ મૂળભૂત છે અને હું માનું છું કે આ જે લેણ છે તે ડેવલ તેઓની પહોંચના કારણથી છે. ઉપનિષદો અંતિમ સત્ય સુધી દ્વારિના માધ્યમથી પહોંચે છે, મંગોના દ્વારા, તેઓ દ્વારિનો ઉપયોગ કરે છે. દ્વારિ શૂન્યને ઉપલબ્ધ કરવા માટે, દીર્ઘ-દીર્ઘ દ્વારિને છોડી દેવામાં આવે છે અને દીર્ઘ-દીર્ઘ દ્વારિ શૂન્યતા પ્રાપ્ત કરી લેવામાં આવે છે. અંતમાં જ્યારે તેઓ ઊંડાણામાં પહોંચે છે તેઓ તે કોસ્ટિમક સાઉંડ - બ્રહ્મનાદ (બ્રહ્મદ્વારિ) ને સાંભળે છે. તે કોઈ વિચાર નથી તે કોઈ ઉત્પન્ન કરેલી દ્વારિ નથી. તે તો અસ્તિત્વના પોતાના સ્વભાવમાં અંતર્નિહિત છે. એ દ્વારિને તેઓએ પ્રણાવનાદ (અંકાર) કહ્યો છે. તેઓ કહે છે કે જ્યારે આપણે ઓમને વારંવાર ઉચ્ચારીએ છીએ તે માત્ર સમર્પતા છે, બહુ જ દૂરની નકલ. તેઓ કહે છે તે અસલ નથી, એ તે નથી કે જે ત્યાં જાણાંવામાં આવે છે, કારણ કે એ તો આપણે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરી છે. એ તો માત્ર ફોટોગ્રાફ કે ઝોરોક્ષ કોપીની માફક છે, એ ફક્ત તેનાથી લગભગ મળતી છે. મારો ફોટો અને મળતો આવે છે, પરંતુ ફોટા છે તે હું નથી.

વાણી ચાર પ્રકારની છે :- પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને યેખરી. યેખરી વ્યવહારની વાણી છે. તે વ્યવહારિક પ્રણાવ કહેવાય છે જે બધા સમજી શકે છે. મધ્યમામાં હોઠ હાલે છે, પશ્યંતીમાં વગર હોઠ હાલે મનમાં સ્વર થાય છે. પરા જે મૂળમાં

આધારચક્રમાં શબ્દનો ભંડાર છે તે. ત્યાં તો અજપાજાપ બની જ રહ્યો છે. 'સોકહ્મ' એજ તત્ત્વમસિનું બીજ છે, 'સોકહ્મ' નું બીજ ઝે, કેમ કે 'સ' અને 'હ' વ્યંજનો વિકારચૃપ છે. તે શુદ્ધ ઝેંના ઉપર ભાસે છે. સોકહ્મ નિર્ગુણ તેજ સ્વરૂપ છે, નિર્ગુણ હોચ તેજ સગુણ થાય, સગુણ નિર્ગુણ થાય નહિ. વાદી બહુરૂપી થઈ કાંઈ કાંઈ ઈન્જ્રાજાળ રૂપે. આત્માનું ખાસ લક્ષણ નહિ તેથી તે જે સ્વાંગ લે તે લઈ શકે છે. વાસ્તવિક કાંઈ નથી, જે કલ્પના કરો તે બને, નિરાકારભાં બધા આકાર બને. એક વાર આકારો થાય પછી તેને કાચમ રહેયું પડે. વળી નિરાકાર બને તો પાછો તેનો નવો આકાર બદલાય. આત્માને સ્વાલ્પિમાન નથી.

ધ્યાનિનો વિકાર સ્વર અને સ્વરનો વિકાર વ્યજેન. આકારનું મૂળ લીટી (રેખા) છે અને લીટી (રેખા) બિંદુની બનેલી છે. બાળક દરેક વસ્તુને 'આ' 'આ' કહીને ટેખાડે છે. તેનું નામ તે ઉપર પછી ચકે છે. 'જેમ આ આ' કહી બતાવે છે, તેમ 'સઃ' એટલે 'તે' જાહીતો જ છે. પણ, 'અહ્મ' તેના ઉપર ચકીને 'સોકહ્મ' થાય છે. ઝેં - અઉમ છે, ને ત્રણ ભેટ છતાં ધ્યાન એક જ છે. જે અર્ધમાગ્રા છે તે અખંડ અને નિત્ય છે. નગારાભાં અવાજ તો ભરેલો છે પણ દાંડીઓ ઠોકવાની વાર છે. તેમ મુખનો કંકો વાયુ અકળાય કે કાનભાં ખરો ધ્યાન થાય, કાનભાં આંગળી વધારે વખત રાખી અનુભવ કરો. 'અનહંદ બાજાં બજતાં સમજ લો ધૂન કી ખબર, અનહંદ બાજા બાજતાં' બહારના વિશેષ ધ્યાનભાં અંદરનો સામાન્ય ધ્યાન ઢેકાઈ જાય છે. નગારાભાં તત્ત્વૂકીનો અવાજ કોણ સાંભળો? અનંત શબ્દરૂપ થાય પણ ધ્યાનનું ધ્યાનરૂપ મરતું નથી તે સ્કોટ કહેવાય છે. અવાજ જુદા જુદા, રાગ જુદા જુદા પણ ધ્યાન તો એક જ છે.

ધારા એવા લોકો છે જેમણે ઝેંના વિષયમાં વિચાર્યુ છે, ચિંતન કર્યુ છે કે શું અર્થ છે ઝેં નો? તેઓએ મોટા મોટા ઢાંચા ખડા કરી દીધા, પરંતુ તેમણે કથારે કુંચીનો ઉપયોગ કર્યો નથી, તેઓ કથારે પણ તે મહેલની અંદર પ્રયેશયા નથી. એ એક ચિહ્ન છે, એક સંકેત છે, પરંતુ આધારભૂત વાત તો એ એક રહસ્યમય ગુપ્ત ચાવી છે. એનો બ્રહ્માદ્વારભાં પ્રયેશાવા માટે એક વિધિની માફક ઉપયોગ કરી શકાય છે. જેટલો સૂક્ષ્મ એ હોચ છે, એટલો વાસ્તવિકની પાસે થતો જાય છે, અને જેટલો મોટો (સ્થૂળ) હોચ છે તેટલો દૂર હોચ છે.

ઝેં એક મહાનતમ વસ્તુમાં પરિવર્તિત થાય છે. પોતાના હોકો એના ઉચ્ચારણ માટે કામભાં ન લો, કેવળ પોતાની અંદર પોતાના મનની સહાયતાથી ઝેંનો ધ્યાન ઉત્પન્ન કરો. પોતાના શરીરને પણ કામભાં ન લો, ત્યારે તે એક મળતી ઝૂલતી ધ્યાન બનશે. કરાણા કે ત્યારે આપ એક બીજા અધિક ભાધ્યમનો, સૂક્ષ્મ ભાધ્યમનો ઉપયોગ કરશો. તે એક સારું ચિત્ર (તર્સ્વીર) પ્રગટ કરશો. મનનો પણ ઉપયોગ નહિ કરો. પ્રથમ ઉપરના શરીરને કામભાં લો, પછી તેને છોડી દો. પછી મનને કામભાં લો. બસ અંદર ઝેંની ધ્યાન ઉત્પન્ન કરો. ત્યારે તેને પણ બંધ કરી દો અને ધ્યાનને પ્રતિધ્યાનિત થવા દો. કોઈપણ પ્રયાસ ન કરો, તે સ્વયં (પોતાની) અંદરથી આવે છે, ગુંજાયમાન થાય છે.

ત્યારે તે જપ (અજપમય) બની જાય છે, ત્યારે આપ એને ઉત્પન્ન કરી રહ્યા નથી, આપ તો માત્ર તેના પ્રવાહમાં છો. ત્યારે તે વધુ ગરુન ઊંડાણમાં ઉત્તરી જાય છે, અને તે વધુ ને વધુ વાસ્તવિક બની જાય છે. જ્યારે એ વગર પ્રયત્નથી થવા માંડે, મન વગર થવા લાગે અને જ્યારે કેવળ ધ્વનિ જ આપની અંદર પ્રવાહિત થવા લાગે, તો આપ એની બહુ જ સમીપ છો.

જ્યારે કોઈ અસ્તિત્વના ઊંડાણમાં ભૂળ સુધી જાય છે, ખૂબ જ ઊંડી તો ત્યાં વિચાર નથી હોતા, વિચાર કરનાર પણ નથી હોતા, વિધયબોધ પણ ત્યાં નથી હોતા, ત્યાં હું કર્તા છું એવો કર્તા બોધ પણ નથી હોતો ? અહુંકાર વિલીન થઈ જાય છે. અહુંકાર કર્તાપણાનો અભાવ છતાં પણ, બધું જ થાય છે. તે વિચારશૂન્ય, કર્તાશૂન્ય ક્ષણમાં એક ધ્વનિ સંભળાય છે તે ધ્વનિ તેંના ધ્વનિને મળતી આવે છે. તે તેંન નથી એટલે એક માત્ર સંકેત છે.

મુસલમાનો અને ઈસાઈઓએ તેને 'આમીન' ની માફક ઓળખ્યો છે. તે ધ્વનિ જે સંભળાય છે, જો કે બધું જ ખોવાય જાય છે અને કેવળ ધ્વનિ ગુંજાયમાન રહે છે, તેંણ સાથે મળતી આવે છે, તે આમીનથી પણ મળી શકે છે. અંગેજુમાં કેટલાક શબ્દો છે - ઓમની પ્રેરણટ, એનો અર્થ એ છે કે કે જેણો ઓમપણે જોયો હોય, ઓમની પોરણનો અર્થ થાય છે. તે જે કે ઓમની સાથે એક થઈ ગયો છે, કારણ કે તે સર્વથી મોટી સંભાવના છે સમસ્ત પ્રલની. ઓમનિશિયન્ટ, ઓમનિપ્રક્રણ અને ઓમનિપોરણમાં જે ઓમની છે તે ઓમ (તેંણ) છે. ઓમની પણ ઓમ (તેંણ) છે. અલગ અલગ સાધક, અલગ અલગ લોક ભિન્ન ભિન્ન ઓળખાણાને પામ્યા છે. આ તેંણ બહુ જ અદ્ભુત છે. તે રહ્યાવિદોને માટે જેટલો કે આઈન્સ્ટાઇનનો સાપેક્ષતાનો નિયમ લોતિકશાસ્ત્રને માટે. તે ફોમર્ચુલાં ગ્રણ વાત છે :- એક ચિહ્ન, એક સંકેત, અને એક (ભૂળ ફૂંચી) ગુપ્ત ચાવી. આ તેંણ માં પણ ગ્રણ વાતો છે, પરંતુ આધારભૂતમાં આ એક જ ગુપ્ત ફૂંચી છે. જ્યાં સુધી આપ તેના વડે ક્ષાર નથી ખોલતા, ત્યાં સુધી તેની બાબતમાં વિચાર કરવો વ્યર્થ છે. સમય, જીવન અને શક્તિ એ બધું વ્યર્થ નષ્ટ કરે છે. જ્યાં સુધી કે આપ ક્ષાર ખોલવા તૈયાર ન હોવ, ત્યાં સુધી ફૂંચીની વાત કરવાથી શું લાભ ? અહીં સુધી કે આપ તમામ દાર્શનિક રહ્યાને જાહી લો, બધું બેકાર નકામું છે. એટલે જ તો સર્વ પ્રથમ પ્રારંભમાં રાખીએ છીએ - તેંણ, આ જ તો ચાવી છે.

તેંકારને બ્રહ્મ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યો છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કેવા છે, તે બતાવાય છે. એ બ્રહ્મ-પ્રણાવ સ્વરૂપ પરમાત્મા સર્વના આધારભૂત તથા પરમ જ્યોતિરૂપ છે. એ જ સર્વનો ઈશ્વર અને સર્વ વ્યાપક છે. સંપૂર્ણ દેવતા એનાં જ સ્વરૂપ છે. સમસ્ત પ્રપંચનો આધાર પ્રકૃતિ પણ એના ગર્ભમાં જ છે. એ સર્વાક્ષરભય છે. વાર્ષિકાળાના પચાસ વર્ષાં અને તેમના ક્ષારા બોધ્ય અર્થ, સર્વ એના સ્વરૂપ જ છે. એ કાળ સ્વરૂપ, સમસ્ત શાસ્ત્રમય તથા કલ્યાણ રૂપ છે, સમસ્ત શુદ્ધિઓમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ પુરુષોત્તમ રૂપથી અનું જ અનુસંદાન કરવું જોઈએ. સગણ્તું ઉપગિષ્ઠદીનો મુખ્ય અર્થ એ જ છે. એમાં

ઉપનિષદ્દો ગતાર્થ થાય છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણો કાળોમાં થનાર જે જગત છે તથા એ ત્રણો લોકોથી પર જે કોઈ અવિનાશી તત્ત્વ છે, તે સર્વ ઝંકાર સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. એ જાણો. ઝંકારને જ મોક્ષદાયક સમજો. પ્રણાવના વાચ્યાર્થભૂત પરમાત્મા જ આ આત્મા છે. 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' (આ આત્મા બ્રહ્મ છે). આ શ્રુતિ દ્વારા બ્રહ્મ શબ્દથી તેનું જ વર્ણન થયું છે. બ્રહ્મની સાથે ઝંકારના વાચ્યાર્થ રૂપથી એકતા કરીને તે એક માત્ર (અદ્વિતીય) જરારહિત (મૃત્યુ રહિત) અને અમૃત સ્વરૂપ ચિન્મય તત્ત્વ ઝં છે એ પ્રકારે અનુભવ કરો. આ અનુભવ પછી તે પરમાત્મા સ્વરૂપ ઝંકારમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ આ ત્રણો શરીરવાળા આ સંપૂર્ણ દર્શય પ્રપંચનો આરોપ કરીને અર્થાત્ એક પરમાત્મા જ સત્ત્વ છે, તેમાંથી આ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ જગતની કલ્પના થઈ છે. વિવેક દ્વારા એવો અનુભવ કરીને આ નિશ્ચય કરે કે આ જગત ઝં (સાચિયાદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા) જ છે, તથા તન્મય (પરમાત્મમય) હોવાને કરણે આ અવશ્ય તત્ત્વસ્વરૂપ (પરમાત્મરૂપ) જ છે. આ રીતે જગતને ઝં સમજો. અર્થાત્ એને 'ઝં'ના વાચ્યાર્થભૂત પરમાત્મામાં જ વિલીન કરી નાંખો તથા ન્રિવિદ્ય શરીરવાળા પોતાના આત્માને પણ 'આન્રિવિદ્ય શરીરરૂપ ઉપાયથી ચુક્ત બ્રહ્મ જ છે', એવી ભાવના કરતા રહી બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ નિશ્ચય કરો. આ રીતે આત્મા અને પરબ્રહ્મની એકતાનો દઢ નિશ્ચય થઈ જાય એટલે આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું નિરંતર ચિંતન કરતા હેઠું જોઈએ.

જેની કોઈ આફૃતિ નથી, જેની કોઈ સીમા નથી, તે સર્વસ્વ છે. એટલે શું કહીએ તેને ? એટલે ઉપનિષદ્કાર તેને ઈશ્વર કહીને પણ પોકારતા નથી, તે અને ભાગવત-કિવાઈન પણ નથી કહેતા, તેઓ તેને માલિક (લોર્ડ) પણ નથી કહેતા. તેઓ તેને કોઈ નામથી નથી બોલાવતા. જ્યારે તેનું કોઈ રૂપ નથી, કોઈ નામ નથી, તો તેઓ તેમે માટે 'તે' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. (તે ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ છે.) જે સર્વનામ છે. અને 'તેનું' સતત સ્મરણ જ ધ્યાન છે. જો આપ તેનું સતત સ્મરણ કરી શકો તો પછી આપ ધ્યાનમાં છો.

જ્યારે આપ કોઈ વસ્તુઓની સાથે સંપર્કમાં હો, તેને ચાદ રાખો, જ્યારે આપ લોકોની સાથે હો તેનું સ્મરણ રાખો, જ્યાં પણ આપ હો 'તેને' સૈંપ્રેષ સ્મરણમાં રાખો. આપણે કથારેખ સીમિતને સીમિત તરીકે નથી જોતા. સૈંપ્રેષ ઉંડાણમાં ટેઝો અને તે અસીમનો અનુભવ કરો. આફૃતિને આફૃતિની માફક ન જુઓ સૈંપ્રેષ આફૃતિ પાછળ જે આફૃતિહીન છે તેને જુઓ. કયારેક પણ વસ્તુને વસ્તુની માફક ન જુઓ, ઉંડાણમાં જઈ તેનો અનુભવ કરો અને 'તે' (ત્રીજો પુરુષ) સર્વનામ પ્રગટ થઈ જશો, ક્યારે પણ કોઈ વ્યક્તિને તેના વ્યક્તિત્વમાં કેં ન જુઓ. તેની અંદર ગહનમાં પ્રવેશ કરી જાવ અને તેનો અનુભવ કરો કે જે પાર ચાલી જાય છે, તે જે અંદર છે તેની પણ પાર ચાલી જાય છે. તેનું સતત સ્મરણ ધ્યાન છે. કોઈ વિધિ, કોઈ પદ્ધતિ, કોઈ રીત નથી, બસ કેવળ સતત સ્મરણ. પરંતુ બહુ જ કઠણ છે. જરા આપ પોતાના શ્વાસને ગણાવા શરૂ કરો, અને ચાદ રાખો કે લગાતાર સ્મરણ કે આપ કેટલા શ્વાસ ગણી શકો છો, શ્વાસની કિયાને, આવતા જતા શ્વાસને ધ્યાલમાં રાખો અને ગણો, આપ ત્રણ ચાર વખત ગણી શકશો

અને પછી ચુકી જશો. કંઈ વચ્ચમાં આવી ગયું અને આપ ભૂલી ગયા અને ત્યારે આપને ચાદ આવે છે કે ઓહ હું તો શાસની ગણતરી કરી રહ્યો હતો અને મેં ગણતરી કરી ચુકી ગયો. સતત સ્મરણ સૌથી કઠણ વાત છે.

એક જીવીબેન નામની સ્ત્રી ધાન (ડાંગર) ખાંડવાનું - છડવાનું કામ ખૂબ જ કાળજીથી કરી રહી છે. એની ધરાકી પણ સારી છે. તેની ખાંડવાની કિયા ચાલુ છે. ખાંડતા - છડતાં વચ્ચમાં જરૂર પડે તો પાણી પી લે છે. ચાલુ કામે બાળકને સ્તનપાન પણ કરાયે છે અને કોઈક સાથે જરૂરી વાત કરી તેનો જવાબ પણ આપે છે. કોઈક ધરાક આવી જાય તેની સાથે ઉખળમાં સાંબેલું (મુસળ) હોકતાં હોકતાં ભાવતાલ પણ કરી આપે છે. આ બધું કરવા છતાં હાથ વડે ધાન સરખું કરતી જાય, વાત થતી જાય પરંતુ તેના હાથ પર સાંબેલા (મુસળ) નો ફટકો લાગી ન જાય તેની પણ એટલી જ સાવધાની તે રાખે છે. આનું નામ સતત ધ્યાન કહેવાય, સતત સ્મરણ કહેવાય !

એટલે જ્યારે ઉપનિષદ કહે છે :- 'તેનું સતત સ્મરણ' તો એનો અર્થ એ છે કે જો આપ લગાતાર, સતત તેનું સ્મરણ કરી શકો તો પ્રત્યેક વસ્તુમાં, પ્રત્યેક ધાટનામાં, જે કંઈ પણ છે તેમાં તેજ છે, અંદર અને બહાર, જો હર ચીજ તેની જ સ્વૃતિને માટે સંકેત બની જાય તો ચેતનાનો વિસ્ફોટ થશે. નિદ્રા ત્યારે નહિ હોય, આમ સજગ અને જાગૃક થઈ જશો. તે જાગૃકતા, તે સજગતા જ ધ્યાન છે.

આ સમગ્રે ઉપનિષદ આ એક વાતથી સંબંધિત છે. કે કે કેવી રીતે આપની જિંદગીને જ એક પૂજા બનાવી દે. આ ઉપનિષદ પૂર્ણિપદી સર્વ કિયાકાંડના વિરોધમાં છે. કોઈ કિયાની આવશ્યકતા નથી. કેવળ એક અલગ રૂમ, એક સ્મરણ તેનું, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણા પણ ગીતામાં પોતાને માટે એ જ વાત કહે છે :- 'ન મે કિંચિદ કર્તવ્યમ' મારું કોઈ કર્તવ્ય નથી. આપે ચાદ નથી કરવાનું કે :- "ચાલો સારુ, આ પત્થર જ 'તે' છે" ને આપ આ રીતે ચાદ કરવા લાગશો કે તે પત્થર અને 'તે' જ્યારે ઉપનિષદ કહે છે :- સતત સ્મરણ 'તેનું' તો તેનો અર્થ છે કે પત્થર હઠી જવો જોઈએ. કેવળ તે જ છે. તે ગહન અનુભવ છે. એક સતત અનુભવ.

અનુભવ કરવાનો આરંભ કરો કોઈપણ વસ્તુના સ્પર્શ વિના 'તેનો' અનુભવ કરો. તેનો અનુભવ કર્યા વગર કોઈને પણ પ્રેમ ન કરો. હાલયું પણ નહિ, અહીં સુધી કે શાસ પણ ન લો વિના 'તેનો' અનુભવ કર્યો. એનું નથી કે પ્રત્યેક ચીજ પર તેને આરોપિત કર્યું. તમારે તો 'તેને' પ્રત્યેક ચીજમાં આરોપિત કરવાની છે. આપ આરોપિત કરો શકો છો તે એક તરકીબ થશે. આપે શોધવાનું છે એક ફૂલને જોઈને આપ આરોપિત કરી શકો છો અને કહી શકો છો તે ફૂલ ગુલાબનું છે અથવા ચમેલીનું.

નહિ આરોપણ ન કરો, નામ ન આપો, રંગ રૂપનો વિચાર ન કરો. બસ, કેવળ ફૂલની પાસે ચુપ થઈ જાવ, તેના તરફ જુઓ, મુગધ બની જાવ. સહાનુભૂતિના ઊંડાણમાં ખોવાઈ જાવ, તેની સાથે પ્રગાઢપણે જોડાઈ જાવ. પોતાને ભૂતી જાવ, માત્ર નિર્ઝિય સજગતામાં એક ફૂલ ખીલી ઉછશો. તેમાં તેનો 'તે' પ્રગટ થઈ જશો. એટલે 'તેને' ખોજતા આગળ નીકળી જાવ. આ તાત્પર્ય છે સતત સ્મરણનું અને આ સતત સ્મરણ જ ધ્યાન છે 'તેનું' તે પરમનું.

દ્વિતીય સૂત્ર

“ સર્વ કર્મ નિરાકરણ આવાહનમ् । ”

સર્વ કર્મોનાં કારણની સમાપ્તિ જ આવાહન છે.

સર્વ કર્મોનાં કારણની સમાપ્તિ જ આવાહન છે. એનો અર્થ થાય છે કે ચાહના (ઇચ્છા) રહિત થઈ જવું. કોઈપણ કર્મનું કારણ શું હોય છે ? આપ આટલા કર્મોમાં શા માટે પડ્યા ? શા માટે આ લગતાર દોડાટોડી ? શું છે કારણ ? કારણ છે કંઈ પ્રાપ્તિની લાલસા. એટલે બહુ જ કાવ્યાત્મક ઢંગથી ઉપનિષદ् કર્મકાંડનો નિષેધ કરે છે, પરંતુ તેના આત્માનો નહિ. વાસ્તવમાં જ્યારે કોઈવાર આપ ‘ના’ કહેવા ઈચ્છો છો તો આપને કોઈ તર્કની આવશ્યકતા પડે છે, તે આપ હા કહેવા ઈચ્છો તો કોઈ આવશ્યકતા હોતી નથી. આપ કોઈપણ કારણ વગર ‘હા’ કહી શકો છો. પરંતુ આપ તર્ક વિના દલીલ નથી કરી શકતા, ના નથી પાડી શકતા. જેવા આપ ના કહો છો તેની પાછળના કારણો, આધારભૂત સબળ પૂરવાની સેટેવ જરૂર પડે છે, એટલે ના તર્ક પૂર્ણ છે.

‘હા’ માં એક મોદું જાદુઈ રહણ્ય છૂપાયેલું છે સહજતાનું. શક્ય છે કે તે બુદ્ધિને પ્રભાવિત નહિ કરી શકે. તે હૃદયને પ્રભાવિત કરી શકે છે અને આખરે હૃદયની શુત થાય છે, બુદ્ધિની ક્યારેય નહિ. વાસ્તવમાં બુદ્ધિ ક્યારેય જીતતી નથી. અંતતઃ આપ કોઈને તર્કથી ચુપ કરી શકો છો, પરંતુ આપ તેને બદલી નથી શકતા. આપ તેનું પરિવર્તન ક્યારે નથી કરી શકતા.

ઉપનિષદ् વિદ્યાત્મક ‘હા’ પર આધારિત છે. તે ‘હા’ કહેનારા છે. અહીં સુધી કે તેઓઓ ‘ના’ પણ કહેવું હોય તો તે એવા ઢંગથી કહેશે કે ‘હા’ નો ઉપયોગ થઈ શકે. વાસ્તવમાં આ ઉપનિષદનું કથન છે કોઈ આવાહન નથી પરંતુ ‘ના’ નો ઉપયોગ કર્યામાં આવ્યો નથી. તેઓ તેને ‘હા’ માં બદલી નાખે છે. તેઓ કહે છે :- “સર્વ કર્મ નિરાકરણ આવાહનમ् । ” સર્વ કર્મોનાં કારણની સમાપ્તિ જ આવાહન છે. વેદો અને પંડિતો કહે છે કે ટેવતા ગણ છે અને તેઓનું આવાહન સંભવ છે. તે આવાહનને જરા પણ સંબંધિત નથી, આ તેઓથી જરા પણ જોડાયેલ નથી. આ સંતોની વિદ્રોહી શિક્ષાથી સંબંધિત એક નવો અર્થ આપે છે અને કર્મકાંડ, અકર્મકાંડ બની જાય છે. ‘ખરેખર, આવાહન સંભવ છે, પરંતુ આવાહનનું તાત્પર્ય થાય છે સર્વ કર્મોના’ કારણનું સમાપ્ત થઈ જવું.

અમારાં કર્મો પૂર્ણ નથી હોતા, કારણ કે અમારાં બધા કર્મ પાગલના જેવાં છે. જો ત્યાં કોઈ ક્ષિતિજ નથી તો પછી આપની બધી દોડ પાગલ જેવી છે. એટલે ઈચ્છા જ તમામ કર્મોનું કારણ છે, તમામ દુઃખનું, તમામ અશુદ્ધતાનું અને તમામ અજ્ઞાનનું.

“લાલસા રહિત થઈ જવું જ આત્મંતિક શુદ્ધતાની સ્થિતિ છે” અને જ્યાં સુધી આપ શુદ્ધ નથી થઈ જતા આપ પ્રલુને કેવી રીતે નિર્માંત્રિત કરી શકો છો ? ખરેખર,

શુદ્ધ થવું જ નિબંન્તણા છે. જે ક્ષણે આપ શુદ્ધ થઈ જાવ છો, જે ક્ષણે પણ હૃદય પવિત્ર થઈ જાય છે, પરમાત્માનું આગમન થઈ જાય છે, માત્ર શુદ્ધ થવું જ નિબંન્તણા છે. એટલા માટે તેને પોકારો નહિ, પરમાત્મા માટે યિલ્લાઓ નહિ, બસ ડેવળ પવિત્ર બની જાવ અને તે આવી જાય. ‘પૂર્ણસ્વ આવાહનમ् કૃત’ આ વાતનું અહીં સમર્થન મળે છે.

આપણો જગતમાં ત્રણા આચારોમાં રહીએ છીએ. પ્રથમ આચાર છે :- હું તે, વસ્તુઓની આ સંસારમાં હું અને મારું ધર, અને ધરમાં મારું ફર્નિચર (રાચરચીલું), હું અને મારું ધન, આ એકમાં તેનો ધરાવ છે. એક વસ્તુઓનું જગત મને ધેરી વળ્યું છે.

પછી એક બીજો આચાર છે :- હું - તું, હું અને મારી પ્રેરણી, હું અને મારો ભિત્ર, હું અને મારું કુદુંબ, એક વ્યક્તિઓનું જગત આ બીજો ધરાવ છે.

ત્યાર બાદ એક ગ્રીજો આચાર છે :- હું - તે, હું અને વિશ ઉપનિષદ કહે છે, “દ્વાન તેનું સતત સ્ભરણ છે.” ન તો વસ્તુનું, નથી તારું, તે કોઈ વ્યક્તિનથી, તે તો તે છે, પરંતુ આપણે તેને તે કેમ કહીએ છીએ ? જ્યારે ક્યારે આપણે તે કહીએ છીએ, તેનો અર્થ થાય છે, તે કંઈ કે જે અતિકભણ કરે છે, તે જે કે પાર છે, તે કંઈક જે ત્યાં નથી. જ્યાં આપણે છીએ. ન તો અમારી વસ્તુઓના સંબંધોમાં છે અને ન અમારી વ્યક્તિઓની સાથે સંબંધોમાં છે. તે જેનું કોઈ નામ નથી, કારણ કે જો તેને આપ કોઈપણ નામ આપો છો જેમ કે પરમેશ્વર, ગોડ, પરમાત્મા, પ્રભુ, ખ્રિસ્ત, અલ્લાહ તો આપ તેને બીજા આચારમાં લઈ જાવ છે. જો આપ કહેશો કે કોઈ ઈશ્વર નથી તો પછી આપે એક જ આચારમાં રહેવું પડે છે. હું વસ્તુ ‘તે’ વસ્તુ નથી, આસ્તિક આ વાતથી રાજુ છે, કે ‘તે’ કોઈ વસ્તુ નથી, પરંતુ તે એક કહે છે કે તે વ્યક્તિ છે, પણ અવ્યક્ત છે.

ઉપનિષદ તેને એક વ્યક્તિની માફક પોકારવા (બોલાવવા આવાહન કરવા) રાજુ નથી, કારણ કે, એક વ્યક્તિની માફક તેને બતાવવું, તેને સાબિત કરવું છે. એક વ્યક્તિની માફક તેને માનવું. તેને સીમાઓમાં બાંધવું છે. તેઓ ડેવળ ‘તેનો-તે’ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કહે છે આટલું પર્યાપ્ત છે.

સંત કબીરજી કહે છે :-

“મરણું ચઢકર મુલા પુકારે, કર્યું સાહબ તેરા બહેરા હૈ,
ચીટી કે પાંવ મેં દુંઘરું બાજે, વહી તો સાહબ સુનના હૈ.”

કોઈપણ કર્મને માટે કર્મ નથી કરતું, એટલે કર્મ વર્તમાનમાં છે અને પરિણામ સટેપ ભવિષ્યમાં છે. તે સર્વ પરિણામ પર નિર્ભર છે. કર્મ પોતે જ સ્વયંમાં એક ભારત્વપ છે, જેને વહન કરવાનો છે, કારણ કે અંતમાં તેનાથી કંઈક પ્રાપ્ત કરવાની ઈરછા છે. જો આપ વિના કર્મ અંતને ઉપલબ્ધ કરી શકો તો પછી આપ ક્યારે પણ કોઈ કામ કરશો નહિ. વાસ્તવમાં ઈરછા સટેપ જ આપની આગળ રહે છે. જ્યાં કોઈપણ સ્થળે આપ હશો, ઈરછા તમારી પહેલા ત્યાં હાજર હશે અને તમારી ઈરછાનું બિલન શક્ય બની શકે. ઈરછાનું કેન્દ્ર સટેપ ભવિષ્યમાં હોય છે, વર્તમાનમાં ક્યારેય નહિ. આપ સદા વર્તમાનમાં જ હોવ છો અને ઈરછા સટેપ ભવિષ્યમાં હોય છે. જ્યાં ક્યારે પણ આપ હોવ છો તો

આપ વર્તમાનમાં હોવ છો અને ઈચ્છા ભવિષ્યમાં હોય છે. તે બસ ક્ષિતિજની માફક હોય છે. આપ જુઓ છો કે બસ કેટલાક માર્ગલ ઉપર દૂર આકાશ પૃથ્વીને મળે છે, અને એટલું જ વાસ્તવિક છે. પરંતુ આપ આગળ વધો, અને જઈને જુઓ તે જગ્યાએ જ્યાં આકાશ જમીનને સ્પર્શો છે, અને આપ જેટલા આગળ જાવ છો, ક્ષિતિજ પણ તેટલી જ આગળ વધતી જાય છે. અંતર સેટેવ તેટલું જ રહે છે. ઈચ્છા પણ ક્ષિતિજની માફક જ છે.

શું ક્યારે કોઈ ઈચ્છા પૂરી થઈ ? બીજાઓને ન પૂછો, સ્વયં પોતાને પૂછો. શું ક્યારે પણ તમારી લાલસા પૂરી થઈ ? પરંતુ આપણે એટલું પણ વિચારવા થોલી નથી શકતા. અમારી પાસે સમય જ નથી. અતીતના વિષયમાં વિચારવાને આટે, ભવિષ્યના ખ્યાલોમાં અમે એવી રીતે ખોવાયેલા છીએ. અમે ક્ષિતિજ પર પહોંચવા માટે એટલા ઉતાવળા છીએ કે કોણ વિચારે કે અમે કેટલી એ વાર આ ક્ષિતિજને ચુકી ચુક્યા છીએ. ઉતાવળ એટલી છે અને જીવન એટલું ટુંકું છે અને દોડવાનું છે, દોડતા રહેવાનું છે, શું તમે ક્યારે પણ કંઈપણ કોઈ ઈચ્છાથી મેળવ્યું છે ચા સેટેવ નિરાશા જ હાથ લાગે છે ? હાથમાં છેવટે રાખ જ બચે છે. બીજું કંઈપણ નહીં.

કારણની સમાપ્તિ, ઈચ્છાની સમાપ્તિ જ આવાહન છે, જો આપ ઈચ્છા કરવાનું બંધ કરી દો, ત્યારે કોઈ દોડ નહિ હશે. કોઈ ચીજની પાછળ દોડ નહિ, અંદર કોઈ ગતિ નહિ, કોઈ લહેર નહિ. માત્ર એક શાંત, ચેતનાનું સરોવર એક લહર વિનાની શાંતિ નિષ્કર્ષ જળાશય, ઉપનિષદ્ કહે છે એવી ચેતનાની સ્થિતિ જ આવાહન છે. પરંતુ શું અનુનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે ઈચ્છા ઉઠવાનું બંધ થઈ જાય છે તો શું તમામ કામ પણ અટકી જાય છે ? અમે કૃષ્ણને ચાલતા અને ઘણાં કાર્યો કરતા જોયા છે. અમે બુદ્ધ અને મહાવીરને ઘણું બધું કરતા જોયા છે. જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ પછી પણ, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય કે અન્ય મહાપુરુષો બેસી રહ્યા નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી, તો પછી શું આશય છે. સર્વ કર્મની સમાપ્તિનો ? અનુનું તાત્પર્ય છે સર્વ કર્મોની સમાપ્તિ નથી. એનો આશય છે કારણનો અભાવ થઈ જવો. ઈચ્છા લુપ્ત થઈ જાય છે અને જ્યારે ઈચ્છા લુપ્ત થઈ જાય છે જ્યારે ઈચ્છા નથી હોતી તો કર્મ એક બિલકુલ બિનન ગુણાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે બંધનઃપ (અવરોધક) નથી બનતાં.

વસ્તુતા: કોઈ ઘટના મનુષ્ય એ પરમાત્માને ખોજવાની નથી, ઉલટમાં પરમાત્મા એ મનુષ્યને ખોજવાની છે. પરંતુ આપ છૂપાયેલા છો, એટલે તે આપને શોધી નથી શકતા. જ્યારે ક્યારે તે આવે છે આપ બચી જાવ છો. આપ અહુકારમાં બંધ છો, ક્યારે પણ ખુલ્યા નથી. તે દ્વારા ખખડાવતો રહે છે, અને આપના દ્વાર બંધ જ રહ્યા છે. એટલે જ્યારે આ ત૱૦ (ઓમ્) આવે છે, જ્યારે એ આપની પાસે આવી રહ્યો હોય છે, આપ બસ ભરાઈ જાવ છો. આપ બસ તેમાં નાહી લો છો અને સ્ત્રોતની ખબર પડતી નથી. તેનો કોઈ સ્ત્રોત નથી. એટલે રહ્યાદીઓએ સેટેવ જ કહ્યું છે, કે પરમાત્માનો કોઈ ઉદ્ગમ નથી. કેન્દ્રને આપ કેવી રીતે શોધી શકવાના છો ? કેન્દ્ર આપના સુધી આવશે. સાધક પરમાત્માની તરફ જઈ રહ્યો છે. વાસ્તવિક સંબંધ જ બિનન છે. પરમાત્મા જ સાધકની તરફ આવી રહ્યા છે. જ્યારે આપ તેથોર થાવ છો, તે આપે છે. જ્યારે આપ ખુલ્લા થાવ છો, તો તે અતિથિ બને છે. જ્યારે આપનું નિમંત્રણ યોગ્ય અને સમગ્ર હોય છે તો તે ચ્યાં જ હોય છે. તે સેટેવ આવતો રહે છે, જતો નથી.

તૃતીય સ્તુત્ર

“ નિષ્ઠાલં જ્ઞાનં આસનમ् । ॥

નિષ્ઠાલ જ્ઞાન જ આસન છે.

જ્ઞાન એટલે ચિત્તરાકિત અને કિયા અથવા મન સ્પંદ શક્તિ છે. ચિત્તરાકિત અને સ્પંદ શક્તિનો સંબંધ કલિપત છે. જો સંકલ્પ ન ઉઠાવો તો મન ક્યાં છે? જે કાળે વસ્તુને ઈન્દ્રિય પ્રકાશ કરે છે. બીજું કાંઈ વિરોધ થતું નથી, પણ પૂર્વ કે ઉત્તર ક્ષણામાં ઉઠે છે. પૂર્વ ક્ષણામાં ચિંતન થાય છે, ઉત્તર ક્ષણામાં સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ થાય છે. કર્મએન્દ્રિય પણ વગર સંકલ્પે કિયા કરતી નથી, કિયા થતી જગ્યાય છે તે પણ મન વડે છે, ગયેયો સહજ રીતે તાન મારે છે, તેમાં કોઈ ભય નથી. રાગ-દ્રેષ્ટમાં લય છે, સંસાર લય કરનારો નથી. સંસાર તો સુખ-દુઃખ આપતો નથી, મન રંગ દ્રેષ્ટ કરી સુખ-દુઃખ વહોરી લે છે. પ્રાણ ભૂળ ગતિ શક્તિ છે. વાયુ સ્પર્શવાન હોઈ સ્થૂળ છે. એ શક્તિ લોહયુંબક - સોચ ન્યાયથી કંપાયમાન થાય છે.

ચિત્ત સત્તાએ ચેતે છે. તે પ્રાણશક્તિ, રિથરતામાં ગતિ થવા એ ચેતવું કહેવાય છે. ચેતાવવું એટલે પરમાર્થ તરફ લગાવવું. મનને ચેતાવે, મંડળ કરી આત્મજાનની ચર્ચા કરે તો સ્વરૂપ સમજાય. જ્ઞાન સ્વરૂપ આગળ ચિત્ત શક્તિ ચેતે તેથી સંસાર ભાસે છે. પરિચિષ્ણન થાય તો દુઃખરૂપ બને. બાળક જેમ પોતાનો ઓળો જોઈ બીજો છે તેમ આપણો સંકલ્પનો ઓળો સંસાર છે. ચેતન્ય સત્તા અખંડ છે, મંડળાકાર છે, જે આદિ-મધ્ય-અંત જેના ઉપર ભાસે છે, અને જે કાળ, સ્થળ અને કાર્ય કારણભાવથી આદિ-મધ્ય-અંત જાહી શકાય છે, પણ જે સર્વકાળે સર્વ સ્થળે છે, છે છે ને છે અને કાર્યકારણ ભાવરાહિત છે. તે અખંડ મંડળાકાર ચેતન સત્તા છે, કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી. તેથી તેવું મુખ્ય અખંડપણું એ પણ બીજાની અપેક્ષાએ કહેવાનું છે. એવો કાળ, દેશ કે વસ્તુ નથી, કે જેમાં પોતે સ્વરૂપે ન હોય, તેને છોડીને પણ પોતે છે નિષ્ઠામાં કાળ, દેશ, વસ્તુ કંઈ નથી, તેથી તેવું મુખ્ય અખંડપણું છે, કેમ કે અખંડપણું એ પણ બીજાની અપેક્ષાએ કહેવાનું છે, છતાં પોતે છે. પરસ્પર કાળમાં ભેદ છે, વર્તમાનકાળ ભૂતકાળમાં નથી, ભૂતકાળ, વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળમાં નથી, પણ આત્મા અખંડ છે. આવા અખંડ મંડળાકાર આત્માનો સંબંધકોની સાથે બની શકે?

શક્તિનું કોઈ સ્વરૂપ હોતું નથી. શક્તિ કાર્ય દ્વારા ઓળખાય છે. કોઈનામાં ઊંચકાવવાની શક્તિ હોય, અથવા જોવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિ દેખાતી નથી, પણ તેટલો બોજો ઊંચકી દેખાડે અથવા વસ્તુ તેને દેખાય ત્યારે તેની શક્તિ માલખ પડે છે. શક્તિ, ઈન્દ્રિય અથવા મનનો વિષય થઈ શક્તી નથી. શક્તિ અને સત્તા, પ્રકૃતિ અને પુસ્ત્ર, ભાયા અને બ્રહ્મ એક જ છે. શક્તિ અલોકિક છે, પણ તેને આશ્રય જોઈએ અને આશ્રય શક્તિ વગરના હોય તો તે નિરર્થક છે. સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર જેના વિષે અભાવને પામે અને જેમાંથી નીકળે તે કારણ શરીર છે અને તે દેખાય નહિ, કેમ કે તેને જોનારું મન તો તેમાં લય પામેલું છે.

જે મન જ્ઞાનશક્તિ તથા કિયા શક્તિ રહિત હોય તે સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય. સર્વ તત્ત્વ મનથી ચાલે છે તેથી મનનું પ્રાણાન્ય છે. મનને સૂક્ષ્મ શરીર કહીએ તો ચાલે. મન અને પ્રાણ જુદા પડતા નથી, પ્રાણથી મનને જુદું શોધીએ તો જરૂર નથી. ઉપનિષદમાં એ વાત વર્ણવેલી છે. અંતઃકારણ જ્ઞાનાત્મક હોય ત્યારે મન કહેવાય છે અને કિયાત્મક હોય ત્યારે પ્રાણ કહેવાય છે. જગતમાં સધળું ચક્ષાકાર છે. કાર્ય કારણતાનો ત્યાં નિયમનથી તે પહેલું કોણ તે કરી શકતું નથી. જો કે મનની ઈરછા વગર પ્રાણ ચાલે નહીં. સધળી એક આદિ સંકલ્પની આજ્ઞા છે.

કારણ શરીરરૂપી અજ્ઞાન મનનો વિષય નથી. અજ્ઞાન વિષયને છોડીને રહે નહિ, જ્ઞાન નિર્વિષય સ્થિતિમાં રહે. અજ્ઞાને વર્તમાનકાળ નથી, જે ઈન્દ્રિય અને મનથી જણાય તે વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળમાં જે અજ્ઞાન છે તે અનાદિ છે પણ દેખાતું નથી. અનાદિ છે પણ શાંત છે એટલે અંતવાળું છે. માયા અંતવાળી છે. જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન મૃત જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાન જીવતું જોવામાં આવતું નથી અને અજ્ઞાન મેરે ત્યારે કહીએ છીએ કે હતું, પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છતાં પરોક્ષ જ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાન નથી, તે વૃત્તિ જ્ઞાનનો વાંધો છે.

જ્ઞાનનો અભાવ એ કંઈ અજ્ઞાન નથી, કેમ કે સામાન્ય જ્ઞાનનો અભાવ સંભવતો નથી, તે તો સદા વ્યાપી રહેલું છે, તેમ ન હોય તો અંધારું કેવી રીતે દેખાય? કંઈ નહિ તો અંધારાને જોવાને નેત્ર તો જોઈએ અથવા મનનો પ્રકાશ તો જોઈએ. વસ્તુના અસ્તિત્વનો અભાવ એનું નામ અજ્ઞાન છે. સામાન્ય જ્ઞાન કંઈ બજારમંથી લાવવાનું નથી, તે તો સ્વભાવે જ પ્રકાશો છે, કંઈક છે એમ જે સભજાય તે સામાન્ય જ્ઞાન છે. દોરી જણાતી નથી એ અજ્ઞાન છે, સર્પ જણાય છે અન્યથા જ્ઞાન છે. આત્મ જ્યોતિ એવી છે કે, તે ધરના દીવાની માફક બાળીને બારીને તથા બારી આગળ મૂકેલા પદાર્થને તથા ધરના પલંગાદિ તથા પોતાના ગલાસને તથા તેમાંના તેલને સર્વને પ્રકાશો છે. એ આત્મ જ્યોતિ કોઈના આધારે નથી. એ આપણું પોતાનું સ્વરૂપ જ છે. 'મારું જ્ઞાન' એ પ્રમાણે કહેવું એ વાક્ય વિરોધી છે, કારણ કે પોતે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

જાણવું એ જ પરમાત્મા સ્વરૂપ છે. તે કયાં છૂપે? છૂપાવાની જગ્યા કયાં છે? ઢાંકણ કચ્ચાંથી લાવવું? જ્ઞાનરૂપી આરસો જે છે તેને માટે શબ્દ છે 'જ્ઞાનાદર્શ'. આ જ્ઞાનાદર્શ (જ્ઞાનરૂપી આરસા) સિવાય દેખાય છે, તે કંઈ જ નથી. તે જ્ઞાનરૂપી દર્શન આપણું આત્મ સ્વરૂપ છે, તે છતાં જગતમાં વષ્ટ્યો જાય તે પ્રમાદ છે. દશ્ય, ચિત્ત કલનાનું નિમિત્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં જે ન ભાસે તેને જ્ઞાન ત્રણણ કરે નહિ. સ્વર્ણમાં બહારના પદાર્થ નથી પણ જાગ્રતના સંસ્કાર હોવાથી પરંપરાએ બહારના પદાર્થ છે, અને એવા અનુભવમાં જ બ્રહ્મપણું છે તેથી બ્રહ્મ સનાતન છે, હું બ્રહ્મ છું એ કલ્પના દશ્યની કલ્પનાને લીધે કરવી પડે છે. જાગ્રતમાં દેખાય છે તે દશ્ય છે. આંખ મીઠીને ચિત્તથી જણાય છે તે ચૈત્ય છે અને તે વેળા અંદરના સંસ્કાર ભાસે છે. ઈશ્વરને તમે અનુભવથી ઊભો કર્યો છે. તમે ભર્યાદિત છો તો આજુબાજુ વિસ્તાર છે તે ઈશ્વર છે. બિંદુ ઉપર નજર છે ત્યાં સુધી ધ્યાન વર્તુનો છે જ. તમે નાના છો તો ઈશ્વર કોઈ મોટો છે જ. તમે અલ્પજ્ઞ

ਛੋ ਤੋ ਈਥਰ ਕੋਈ ਸਵੰਝਾ ਛੇ ਜ. ਤਥੇ ਅਲਪ ਸ਼ਕਿਤਵਾਲਾ ਛੋ ਤੋ ਤਮਾਰਾਥੀ ਪਧਾਰੇ ਸ਼ਕਿਤਵਾਲੀ ਜੇ ਸੰਵ ਸ਼ਕਿਤਮਾਨ ਛੇ ਤੇ ਈਥਰ ਛੇ ਜ. ਮਾਟੇ ਜੁਵ ਛੇ ਤਥਾਂ ਈਥਰ ਛੇ ਜ. ਤੇਥੀ ਜੁਵ-ਈਥਰਨੀ ਅਭਾਵ ਕਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਿਆਂ ਜਾਣੋ. ਕਲਪਨਾ ਰਹੇ ਤਥਾਂ ਲਗੀ ਬ੍ਰਾਹਮਿਆਂ ਕੇਮ ਜਾਣਾਅ? ਧਿਤਕਣਾਨੀ ਖੂਬੀ ਏਵੀ ਛੇ ਕੇ ਸ਼ੇਖਨਾਗ ਕੇ ਸਰਵਤੀ ਪਣਾ ਵਾਈਨ ਕਰੀ ਸ਼ਕੇ ਨਹਿ. ਭਾਵਨਾ-ਪਧਾਰੀ ਪਧੇ ਛੇ, ਤਮਾਰੇ ਅਭਾਵ ਮਾਨੀ ਤੇਟਲੀ ਭਾਵਤ੍ਰਪਤਾ ਬਹਾਰ ਈਥਰ ਵਿਖੇ ਛੇ. ਜੁਵ ਅਨੇ ਈਥਰ ਏਕਬੀਜਾਨਾ ਸਹਾਇਕ ਛੇ.

ਦੱਸਥ ਬਹਾਰਨਾ ਪਦਾਰਥੀ ਛੇ, ਚੈਤ੍ਯ ਸੰਸਕਾਰਨਾ ਛੇ. ਮਾਟੇ ਨਥੀ ਧਿਤਾ, ਨਥੀ ਦੱਸਥ ਕੇ ਨਥੀ ਧਿਤਕਣਾ. ਮਨਨਾ ਲੇਟੇ ਸਵੜਪਮਾਂ ਲੇਟ ਭਾਸੇ ਛੇ. ਨਿਕਾਮਾਂ ਜਗਤਨੀ ਅਭਾਵ ਛੇ, ਫੇਣੋ ਤਥਾ ਈਨਿਕਾਵਨੀ ਅਭਾਵ ਛੇ, ਪ੍ਰਾਣ ਛੇ ਪਣਾ ਸਵਵਡਿਮਾਂ ਨਿਕਾਸ ਸਮਚੇ ਪ੍ਰਾਣਾਨੀ ਪਣਾ ਅਭਾਵ ਛੇ, ਮਨਨੀ ਪਣਾ ਅਭਾਵ ਛੇ, ਅਤੇ ਸੰਵ ਅਭਾਵਨੇ ਅੰਤੇ ਜੇ ਸਤਤ ਵਸਤੁ ਛੇ, ਫਤੀ ਅਨੇ ਰਹੇਂਦੇ ਤੇ ਜ ਬ੍ਰਾਹਮਿਆਂ ਬਧਾ ਜੋਥਾ ਕਰੇ ਛੇ. ਸਤਮਾਂ ਸਥਾਨੁ ਭਾਸੇ ਛੇ, ਅਤੇ ਜਾਗੇਥੀ ਖਾਤਰੀ ਥਾਥ ਛੇ. ਬ੍ਰਾਹਮਿਆਂ ਉਛਵਾ ਛੇ. ਭਾਸ ਵਰਤਮਾਨਕਾਲਮਾਂ ਬਹੁਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭਾਸੇ ਛੇ ਪਣਾ ਛੇ ਨਹਿ. ਜੇਮ ਸਵਖਨਮਾਂ ਛੇ ਤੇਮ ਜਾਗਰਤਨਾ ਜਗਤਮਾਂ ਜਾਣਿਵੁੰ. ਉਲੰਦੁੰ ਮਾਨਵਾਥੀ ਥੀ ਲਾਲ ਛੇ? ਸਵਖਨਨੁੰ ਸਮਰਣਾ ਕੇਮ ਨਥੀ ਥਤੁੰ? ਕੋਈਨੇ ਕਈ ਥਾਥ ਪਣਾ ਛੇ. ਤੇ ਸਵਖਨਮਾਂ ਪਕਡੀ ਕਾਢੇ ਛੇ ਕੇ ਆ ਤੋ ਸਵਖਨ ਛੇ ਅਨੇ ਹੁੰ ਤੋ ਜਾਗਰਤਮਾਂ ਰਹੇਵਾਵਾਲੀ ਜੁਵ ਛੁੰ. ਪਰੰਤੁ ਸਵਖਨਮਾਂ ਮਨਨੀ ਅਭਾਵ ਹੋਵਾਥੀ ਮਨ ਹਾਜ਼ਰ ਥਾਥ ਨਹਿ ਤਥਾਂ ਸੁਧੀ ਤੋ ਜਾਗਰਤਨੁੰ ਸਮਰਣਾ ਅਸੰਭਵਿਤ ਛੇ. ਤੇਥੀ ਉਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਨਹਿ ਤਥਾਂ ਸੁਧੀ ਜਾਗਰਤਨੁੰ ਸਮਰਣਾ ਅਸੰਭਵਿਤ ਛੇ. ਤੇਥੀ ਉਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਆ ਸਵਖਨ ਛੇ ਅਭੇ ਪਕਡੀ ਕਾਢਨਾਰ ਤਰਤ ਜਾਣੀ ਉਡੇ ਛੇ ਅਨੇ ਤੇ ਵੇਣਾ ਤੇ ਸਵਖਨਨੀ ਸਿਥਤਿ ਟਕਤੀ ਨਥੀ. ਯੋਗਵਾਸਿਧਟਮਾਂ ਕਛੁੰ ਛੇ ਕੇ :-

ਤਰਕੋਡਿ. ਹਿ ਜੀਵਨਤਿ ਜੀਵਨਤਿ ਸ੍ਰਗਪਕਿਣ: ।

ਸ ਜੀਵਤਿ ਮਨੋ ਯਸਥ ਮਨਨੇਨ ਨ ਜੀਵਤਿ ॥

ਮਾਰੋਡਵਿਕੇਕਿਨ: ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੰ ਮਾਰੇ ਜਾਨੰ ਚ ਰਾਗਿਣ: ।

ਅਸਾਨਤਸਥ ਮਨੋ ਮਾਰੇ ਮਾਰੋਡਨਾਤਮਵਿਦੋ ਵਪੁ: ॥

ਵੂਕਥੋ ਪਣਾ ਜੁਵੇ ਛੇ, ਮੂਗ-ਪਕੀ ਆਇ ਪਣਾ ਜੁਵੇ ਛੇ, ਪਣਾ ਖੰਡਰ ਤੇ ਜ ਜੁਵੇ ਛੇ ਕੇ ਜੇਨੁੰ ਮਨ ਮਨਨਥੀ ਜੁਵਤੁੰ ਨਥੀ. ਅਵਿਵੇਕੀਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਭਾਰਤ੍ਰਪ ਛੇ, ਰਾਗਵਾਲਾਨੇ ਜਾਨ ਭਾਰਤ੍ਰਪ ਛੇ, ਅਸਾਂਤਨੇ ਮਨ ਭਾਰਤ੍ਰਪ ਛੇ, ਅਨਾਤਮਿਆ (ਜੇਹੇ ਆਤਮ ਤਰਤ ਜਾਣਿਵੁੰ ਨਥੀ ਤੇਨੇ) ਨੇ ਸ਼ਾਰੀਰ ਭਾਰਤ੍ਰਪ ਛੇ. ਆ ਛੇ 'ਜਾਨ ਰਹਿਤਾਮ੍ਰ'.

ਹਵੇ 'ਨਿਸ਼ਚਿਲ ਜਾਨ ਜ ਆਸਨ' ਛੇ. ਅਤੇ ਸਮਝਵਾ ਮਾਟੇ ਆਗਣ ਪਧੀਅ.

ਧੋਗਮਾਂ ਆਸਨ ੮੪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਛੇ ਤੇਵੀ ਜ ਸੀਤੇ ਭੋਗਨਾ ਆਸਨੀ ਕਾਮਸਾਲ੍ਤਰਮਾਂ ੮੪ ਛੇ. ਸ਼ਾਰੀਰਨਾ ਆਸਨ ਬਹੁ ਜ ਮਹਤਵਪੂਰਵੀ ਬਨੀ ਗਿਆਂ ਛੇ. ਕਾਰਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਰੀਰ ਕੇਨਿਕਤ ਛੀਅ. ਅਹੀਂ ਸੁਧੀ ਕੇ ਜੇਓ ਕਹੇ ਛੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਰੀਰ ਨਥੀ ਤੇਅੇ ਪਣਾ ਸ਼ਾਰੀਰਨੀ ਭਾਖਾਮਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਛੇ. ਜੇਓ ਕਹੇ ਛੇ ਕੇ ਅਮੇ ਸ਼ਾਰੀਰ ਨਥੀ ਤੇਮਨੁੰ ਯਿੰਤਵਨ, ਤੇਮਨੁੰ ਮਨ ਸ਼ਾਰੀਰਥੀ ਜ ਬੰਧਾਵੇਲ ਛੇ, ਕਾਰਣਾ ਕੇ ਤੇਅੇ ਪਣਾ ਸ਼ਾਰੀਰਨਾ ਆਸਨਥੀ ਜ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਛੇ. ਆਸਨੀ ਅਰਥ ਥਾਥ ਛੇ ਕੇ ਆਪ ਪੋਤਾਨਾ ਸ਼ਾਰੀਰਨੇ ਏਵੀ ਸਿਥਤਿਮਾਂ ਰਾਖੋ ਕੇ ਸ਼ਾਰੀਰ ਅਡਗਤਾ, ਸਿਥਰਤਾ ਧਾਰਣਾ ਕਰੇ. ਏਤੁ ਮਾਨਵਮਾਂ ਆਵੇ ਛੇ ਕੇ ਜੋ ਸ਼ਾਰੀਰ ਸਿਥਰ ਥਈ ਥਾਥ ਤੋ ਮਨ ਪਣਾ ਸਿਥਰਤਾਮਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੁਝੇ ਛੇ.

પાતાંજલ યોગસૂત્રમાં સૂત્ર છે :- ‘સ્થિરં સુખમાસન्’ એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે જેમાં સ્થિરતા પૂર્વક બેસી શકાય કોઈ કષ્ટ ન થાય અને સુખ અનુભવાય, તેવી સ્થિરતાની પરિસ્થિતિ તે આસન છે. સૂત્ર કહે છે કે આં સાચું નથી, કિંતુ એનું વિપરીત સત્ય છે, દ્યાનના અભ્યાસ માટે એક સ્થિર આસનની જરૂર છે, પરંતુ આસનથી મારો અર્થ શું છે ? આસન શબ્દથી અમારો અર્થ છે :- “એક નિશ્ચલ જાણવું, જ્ઞાન”. જો મન ડામાડોળ નથી, તો પછી આપ ખરા આસનમાં છો. ખરાં આસનમાં બધું જ ઘટિત થઈ શકે છે, એટલે સ્વયં પોતાને છેતરો નહિ, શારીરિક આસનોની નકલ કરીને, આપ તેને નિર્મિત કરી શકો છો, તે બહુ જ સરળ છે. પરિધિ પર, શરીરની સીમિત મર્યાદા પર આરોપિત કરવું ઘણું સરળ છે. પરંતુ તે આપની સ્થિરતા નથી. આપ અશાનિતમાં રહો છો, આપ અસ્થિરતામાં રહો છો. આ રીતે આ સમગ્ર જીવન જ અહીંથી ત્વાંની એક દોડ બની જાય છે, આ વિક્ષિપિતા છે અને સમગ્ર સંસાર એક પાગલખાનું બની ગયો છે.

ચેતન, અર્ધ ચેતન તથા અચેતન એ મનની ગણ ભૂમિકા છે. એ રીતે મન ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત થઈ કાર્યરત છે. તમે કોઈને સંભોહિત થતા જોયો હશે. શું થાય છે સંભોહનની અવસ્થામાં, સંભોહન કરવાવાળો ફક્ત આજા કરતો જ રહે છે અને મન અનુકરણ કરતું ચાલી જાય છે. અર્થાત્ તેની આજાવું અનુસરણ કરે છે, આદમી ઘણા મૂર્ખતાપૂર્ણ હુકમ માનતો ચાલી જાય છે. સંભોહિત વ્યક્તિ તેમનું અનુસરણ કરે છે કેમ ? કારણ કે અર્ધ ચેતન મનને સુવડાવી મનને સુવડાવી ટેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે અર્ધ ચેતન મનની પોતાની કોઈ મરજી નથી હોતી. બસ, તેને કંઈપણ કરવાનું કહો અને તે પ્રમાણે કરે છે. પરંતુ એમને પોતાની ક્ષમાતાની કોઈ ખબર નથી, એટલે આજા કરવાને બદલે એમે બીજી માંગતા રહીએ છીએ ચાંદધારેમાં વધારે આપણે તેનાથી લડવા માંડીએ છીએ.

જ્યારે તમે લડો છો તો તમે પક્ષોમાં વહેચાઈ જાવ છો, તમારી પોતાની સંકલ્પશક્તિ તમારી સાથે લડવા લાગે છે. અર્ધચેતનની પોતાની કોઈ સંકલ્પશક્તિ નથી હોતી. એટલે જો તમે સિગારેટ પીવાનું છોડી ટેવા ઈચ્છો છો, તો કોશિશ નહિ કરો. માત્ર આજા આપો તેને બંધ કરવાની અને તે અટકી જરૂર. જરા સરખો પ્રયત્ન ન કરો. જો આપ પ્રયત્ન કરવાની જાળમાં ફસાઈ ગયા તો આપ ક્યારે પણ જીતી શકશો નહિ. કારણ કે તમે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો, કે જે ત્યાં છે જ નહિ. બસ, આપ મનને કહી દો, “અત્યારે, આ ક્ષણેથી બંધ કરો” અને શીધ આપ જોઈ શકશો કે વાત બનવા લાગી. આ પ્રાકૃતિક છે. એમાં કંઈપણ આશ્રયજનક નથી, તે માત્ર પ્રકૃતિગત છે. આપ સજ્ગ થઈ જાવ એટલું પર્યાપ્ત છે. એટલે તે અર્ધ ચેતનને બાજુ નાંખી દો અને ક્ષણમાં જીવવા માંડો.

અને એક બીજી વાત પણ મહત્વની છે જે આપે કરવાની છે, જ્યારે આપ પોતાના મનને અલગ કરવામાં સક્ષમ થાવ, જ્યારે બહારથી કોઈપણ પ્રતિક્રિયાનો વિષય નહિ બને, જ્યારે પણ કોઈ વૃત્તિ ઉપર ઉઠી રહી હોય, ત્યારે કેવળ પોતાના અર્ધ ચેતન મનને અલગ હઠાવી દો. એ થોડું કઠળ હશે, પરંતુ પ્રથમ વાત ઉપલબ્ધ કરવાનું જરા પણ મુશ્કેલ નહિ હશે. ફક્ત જુઓ કે ફરી કામવાસના ઉઠી રહી છે અથવા કોઈ માથું ઉંચ્યકે છે,

ત્યારે બસ, અર્દ્ધ ચેતનને કહો :- “મને એને સીધું જોવા દો, વચ્ચમાં ન આવો, મને પ્રત્યક્ષ સામનો કરવા દો, તમારી કોઈ જરૂરત નથી. બસ, મનને એવી આજા આપો, અને વૃત્તિને સીધી જુઓ, સામ-સામે અને જો એક વાર પણ આપ પોતાની વૃત્તિને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકો તો આપ તેના માલિક બની જશો. કોઈપણ નિયંત્રણ વિના.” જ્યારે આપને નિયંત્રણની જરૂરત છે, આપ માલિક નથી. એક માલિકને કંટ્રોલ કરાવની કોઈ જરૂરત નથી.

નિયંત્રણ અસંભવ છે, પરંતુ માલિકપણું સંભવ છે, માલિક બનવાના મૂળમાં બીજું એક વાત છે. માલિક બનવાનો મતલબ છે જ્ઞાન, નિયંત્રણનો અર્થ થાય છે ભય. જ્યારે આપ કોઈ વાતને જાણી લો છો, તો તેના માલિક બની જાવ છો. તો પછી કોઈપણ નિયંત્રણની આપશ્યકતા નથી અને જ્ઞાનનો અર્થ થાય છે સીધો સાક્ષાત્કાર, વૃત્તિઓને તેમની શુદ્ધતામાં જાણવી જોઈએ. અર્દ્ધચેતનને ખંખેરી નાંખો, કારણ કે એ સૈટેપ દખલ દેનારો ટૂફડો છે. એ ચીજોને વિકૃત કરતો જાય છે. તે ક્યારે પણ આપને વાસ્તવિક નહિ થવા દેતો. તે સૈટેપ સમાજની વચ્ચે લઈ જશો, અને આપ તેને સમાજની વચ્ચો જોશો. અને જેવી તે ચીજો નથી, તેવી તેમને જોશો. અને વસ્તુતા : એ જ અર્દ્ધચેતનનો ચમત્કાર છે, કે જો આપ તેની મારફત જોશો તો ચીજો તેવી જ ટેખાશો, જેવી આપ જુઓ છો. તેઓ તેવી થવા લાગશે જેવી આપ જોશો. અર્દ્ધચેતન કોઈપણ રંગ, કોઈપણ રૂપ આરોપિત કરી શકે છે. કેવળ તેને અલગ કરી નાંખો, પોતાના જૈવિક આરોપિત કરી શકે છે. કેવળ તેને અલગ કરી નાંખો, પોતાના જૈવિક સ્વભાવને સીધા જુઓ, તે બહુ જ સુંદર છે, તે અદ્ભુત છે. બસ, તેને સામેથી પ્રત્યક્ષ જુઓ. તે દિવ્ય છે. કોઈપણ પ્રકારની મૈત્રિક ગેરસમજને તેને બગડવા ન દો. તેને તેવું જ જુઓ કે જેવું તે છે.

જો આપ બે વાત પોતાની આત્મ ચેતનાની સાથે કરી શકો :- એક બહારના તથ્યને પ્રત્યક્ષ, સીધું આવવા દો અને બીજું અંદરના અસ્તિત્વને પોતાના શુદ્ધ રૂપનાં પ્રગટ થવા દો, પોતાની નિર્દોષતામાં, તો ચમત્કાર ધાર્થિત જાય છે. આ એક ચમત્કાર છે એવો ચમત્કાર કે અર્દ્ધચેતન અને અચેતન બંને પડી જાય છે અને તે મનની એકતા, તેવી અવિભાજ્ય એકતાને ઉપનિષદ् “જ્ઞાન” કહે છે. કારણ કે જાણનારો પણ ત્યાં નથી હોતો. જ્યારે એ ત્રણે ખંડ જ્યારે વિલીન થઈ જાય છે, જ્યારે જાણવાળો ખંડ પણ ત્યાં નથી હોતો, ત્યારે શુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે, કેવળ દર્પણાની માફક જાણવાનું શેખ રહી જાય છે. એવું જાણવામાં, એવા જ્ઞાનમાં, આપના બે કેન્દ્ર હોય છે, એક બાબુ પરિધિ કે જ્યાં આપ વિશ્વ સાથે જોડાવ છો, અને બીજું આંતરિક કે આપ ફરીથી અંતર્જગતથી જોડાવ છો અને એ જાણવું આંતરિક અને બાબુ બંનેને જોડે છે. આત્મા અને બ્રહ્મને નિશ્ચલ જ્ઞાનને ઉપલબ્ધ કરો અને દ્વાર ખુલી જશો. ત્યારે આપ એ અજ્ઞાનને વિશ્વજ્ઞાનના આસન ઉપર આડું અનુભવશો. કેવળ આપ બંધ છો તે ખુલા થાય.

અતુર્થી સૂત્ર

“ ઉન્મનિ માવઃ પાદમ् । ”

મનનું ઉપરની તરફ વહેયું જ પાદમ્ છે, જળ છે પરમાત્માની પૂજાને માટે.

મનુષ્ય સંસારમાં આવે છે મન દ્વારા, મનુષ્ય શરીરમાં આવે છે મન દ્વારા, વાસનાઓની પાસે આવે છે મન દ્વારા, આપ નરકનું નિર્માણ કરો છો મન દ્વારા, આપ સ્વર્ગનું નિર્માણ કરો છો મન દ્વારા, બંધનમાં પડો મન દ્વારા, આપ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો છો મન દ્વારા. પદાર્થ અને ચેતન વચ્ચે, બહાર અને અંદરની વચ્ચે, સ્થળ અને સ્થળમની વચ્ચે, આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે, જીવ અને જગતની વચ્ચે, જીવ અને મૃત્યુ વચ્ચે તેમજ જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચેનું કરી રૂપ માદ્યમ કહો કે સંબંધો સેતુ કહો તે મન જ છે. બીજું કોઈ નથી. વિશ્વના તમામ બેદ અને પ્રપંચનું કારણ મન છે. એટલે મન પોતાની ચારે બાજુ એક બહુ જ બાંતિપૂર્ણ જગત નિર્માણ કરે છે.

મનોમય કોશનું નિર્માણ ૧૦ ઈન્દ્રિય + મન + પંચ તન્માત્રાઓ સહિત ૧૬ તત્ત્વોના સંગઠનથી આ મનોમયકોશ બનેલો છે, અને વિશેષજૃપથી એ ક્રિયાપ્રધાન કોશ છે. એની ગતિ વિધિઓથી અવગત થવા તથા તેમને પ્રત્યક્ષ કરવાના વિષયમાં આગળ વિસ્તૃત વિચારણા કરવામાં આવશે.

ન્યાય તથા ઐશોષિક દર્શનકાર ‘મન’ ને ‘યથોકતત્ત્વા શ્વાણ’ (ન્યા. અ. ૩ આ. ૨/ સૂ. ૬૩) આ સૂત્ર અનુસાર અણું માને છે, તથા એના અસ્તિત્વનું લક્ષણા :-

યુગપજ જ્ઞાનાડનુત્તત્ત્વિર્મનસોલિંગમ् । (ન્યા. અ. ૨ આ. ૧/ સૂ. ૧૩)

અર્થાત્ એક સમયમાં એક સામટા બે જ્ઞાનોને ન થવા ટેનારું તત્ત્વ મન છે, એવું કરે છે, કિંતુ આટલા જ કથનથી કંઈ હસ્તગત નથી થતું.

‘ ચચ્ચલત્વં મનો ઘર્મો વહુ ઘર્મો યથોષ્ણતા ’ પદ અનુસાર ‘મન’ સદા ગતિશીલ, ચપળ, ચંચળ સ્વભાવ યુક્ત છે. ‘મન’ના નામથી સંસારની કદ્ય એવી વ્યક્તિ છે જે પરિચિત નથી, લોકોમાં તો ભણોલા-અભણા, શહેરી-ગ્રામીણા, સભ્ય-અસભ્ય બધા એનાથી પરિચિત છે. મન વગરનો મનુષ્ય જ કચાં છે જગતમાં. વેદમાં પણ મનની જ્યાતિ છે.

વર્તમાનકાળમાં જ નહિ, અતિ પ્રાચીન કાળથી આધ્યાત્મિક સમાજમાં આ મનના વિષયમાં વાદવિવાદ ચાલતા આવ્યા છે. મહારાજ જનકના કાળમાં તો ન જાણો કેટલીયે આધ્યાત્મિક ગોધિઓમાં આ ‘મન’ જ ‘વાદનો વિષય’ બન્યો હતો. કિંતુ મનના વિષયમાં મનુજ સમાજમાં જે આટલો ગભરાટ ફેલાયેલ છે તે તો મનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તથા એના મુખ્ય કાર્યનું પરિજ્ઞાન ન હોવાથી છે, અને તે કર્મ પણ. મનના માથા ઉપર ભડી ટેવામાં આવ્યા છે કે જે વસ્તુતાઃ એનાં નથી. ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળોએ ‘મનએવ મનુષ્યાણાં કારણ બન્ધ મોક્ષયો:’ (મૈત્રાયણી-પ્રા.જાન્.૧૧) ઈત્યાદિ જે અનેક પ્રકારના વાક્ય મણે છે તે મન તથા બુદ્ધિ આ બંનેને એક જ તત્ત્વ માનીને લખી ટેવામાં આવેલ છે.

આ કર્મ સંકરના કારણે બુદ્ધિના સારાં-નરસાં કર્મ પણ મનની સાથે જોડીને અનેક પ્રકારની કુભાવનાઓ મળુંથી સમાજમાં ફેલાવી ટેવામાં આવી છે. કિંતુ એ ટોષ મળુંથી સમાજમાં નથી. સમાજમાં વિદ્વાનોએ ગ્રંથોમાં જેવું કંઈ વાંચ્યુ તેવું સંલગ્નાવ્યું, સ્વયં આ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર નથી કર્યો. નથી આ વિષયમાં આગળ કંઈ અતુસંધાન થયું, કે જેવું આ વર્તમાન ચુગમાં બધા વિષયોનું અન્યેખાણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. આ રીતે જનતાએ વ્યાખ્યાનોમાં જે કંઈ સાંભળ્યું તેને તેવું જ શિરોધાર્ય કર્યું. પોતાના સ્વયં સાક્ષાત્કારના પૂર્વ ગ્રંથોમાં પઠિત શાલ્દિક જ્ઞાનના આધાર પર કેટલાક દિવસો સુધી આપણી પણ એવી જ અવસ્થા રહી. અંતમાં અમે જે નિર્ણય પર આવ્યા તે મુજબ આ મન પણ તે અંતઃકરણનું એક અંગ છે, જે જ્ઞાન પ્રધાન બુદ્ધિનું પરમ સહકારી છે. આ કર્મપ્રધાન મન બુદ્ધિ તથા ઈજિન્ઝિયોની સાથે સંચુક્ત થઈને એક કાર્યસાધક સેવક પણ છે. જો મનની વ્યાખ્યા અતિ અલ્પ શબ્દમાં કરવી હોય તો એટલી જ છે કે :- વિના કોઈપણ પ્રકારનું વિવેચન કર્યે 'વિષય તથા કર્મમાત્ર' નું આદાન-પ્રદાન કરવાનું તત્ત્વ 'મન' છે. આ કિયાશીલતા તથા શીદ્ધકારિતા ગુણને કારણે આ મન પ્રથેક પદાર્થનું કંગીક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવામાં સર્વ થાય છે. કિંતુ તે શીદ્ધ કારિતા જ્વારે નિયમિત ન રહીને ઉચ્છ્વંખલતાનું રૂપ ધારણ કરી લે છે ત્યારે કોઈપણ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર ન કરાવીને જ્ઞાનોપલાલિદ્યમાં બાધક બની જાય છે. જેમ કે, નિય દ્વારા તથા સમાધિના સમયે અથવા ઉપાસના અને આત્મયિતનના સમયે પ્રાય: સાધક અનુભવ કરે છે. અને આંતરિક કુદ્ધથી વ્યથિત થઈ જાય છે. આ મનસ્તત્ત્વની આદાન-પ્રદાન રૂપ મુખ્ય બે જ વૃત્તિઓ છે. અને સંકલ્પ-વિકલ્પ કરેવામાં આપેલ છે. ગન, 'સંદેશ વાહક' અથવા પત્ર વાહક ટપાલીના સમાન બધા સંદેશાઓને કોઈપણ ઈજિન્ઝિય ક્ષારા ગૃહીત વિષય, પદાર્થ જ્ઞાન અને કર્મની તદાકારતા (વૃત્તિ) થી ઉપરક્ત થઈને 'આદાન' રૂપ કરે છે. ફરીથી અનાથી પ્રતિબિનિત સર્વ પદાર્થોનો નિર્ણય કરવાવા માટે 'બુદ્ધિમંડળ' માં હોંચાડી ટેવું અથવા તે બુદ્ધિતત્ત્વને પોતાની 'તદાકારાવૃત્તિ' થી રંગી દેવા રૂપ 'પ્રદાન' કાર્ય કરે છે. આ રીતે ફરીથી બુદ્ધિ ક્ષારા પ્રદાન નિર્ણય યા આટેશોનું આદાન કરવું, તેમને ઈજિન્ઝયોને પ્રદાન કરવું અને સ્થૂળ ટેછમાં અર્દી-તર્દી પ્રસાર તથા વિતરણ કરાવીને ચરિતાર્થ મનનું કાર્ય છે. કોઈ પ્રકારની કોઈ તર્ક-વિતર્ક, ટીકા-ટીપણ વિવેચન કરવાથી એનો કોઈ સંબંધ નથી. અર્દી પણ એ વાત સમરણીય છે કે આનંદમય કોશ ગત ચિત્તના સૂક્ષ્મતમ અવ્યક્તથી વ્યાપારોનું સંપાદન કરવામાં કર્મ પ્રધાન તત્ત્વ અહંકાર છે. અહંકારથી ઉત્પન્ન 'મનસ્તત્ત્વ' પણ કિયા પ્રધાન છે અને ત્યાં વિજ્ઞાનમય તથા મનોમય કોશોની સર્વ કિયાઓ ચિત્તગત કિયાઓથી અપેક્ષાકૃત સ્થૂળ તથા વિસ્તૃત હોય છે. એટલે મન ચિત્તની કિયાઓમાં હસ્તક્ષેપ નથી કરતું અને અહંકાર બ્રહ્મરંધ્રના વ્યાપારોમાં કોઈ ભાગ નથી લેતો. આ રીતે અહંકાર અને મન બંને જ કર્મ પ્રધાન તત્ત્વ છે.

થોડુંક વધારે વિસ્તારથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો, આ મન પોતાની સ્વાલ્પાવિક કિયાશીલતાથી સ્વયં સદા ગતિમાન રહીને ઈજિન્ઝય ગણ-બુદ્ધિ-પ્રાણ-સ્થૂળ દેહ સર્વને કિયાશીલ બનાવી રાજે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનેજિન્ઝયોને જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં, કર્મનિન્ઝયોને કર્મ કરવામાં, બુદ્ધિ તત્ત્વને વિષય જ્ઞાનના નિર્ણય કરવામાં, પ્રાણોને જ્ઞાન કિયા તથા

જીવનને સર્વત્ર ફેલાવવામાં, અને સ્થૂળ દેહને જીવાત્માના સ્થૂળ ભોગોની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં પ્રવૃત્ત કરી રાજે છે તથા સ્વયં પણ ઇન્ડિયો દ્વારા ત્રણીત જ્ઞાન-કર્મ-પરંપરાને, બુદ્ધિદ્યની સાથે મળીને પ્રત્યેક પ્રકારથી વિષય નિર્ણાયક કર્મને, બધા કોશોની કિયા તથા સંવેદનોને પ્રતિક્ષણા તદાકારતાથી પ્રતિબિંબિત કરીને પોતાની સ્વામીની બુદ્ધિને આપવા લેવામાં સદાચે રત રહે છે. સાથે જ બધી ઇન્ડિયોને પોતાની ટિંચ્યતા પ્રદાન કરીને તેઓને દૂરગામી, પારદર્શી બનાવવું તથા તેનામાં અજ્ઞાત અંતર પર સિથત, છૂપાચેલ પદાર્થોને જોવા, સાંભળવા, સૂંધવા આદિની શક્તિઓ વિકસિત કરી ટેવી અને ઇન્ડિયોને તે વિષયોના ઉપલોગ કર્યા યોગ્યતા પ્રદાન કરી ટેવી 'મન' ના ધર્મકર્મ છે. જાગ્રત ચા સ્વપ્ન બંને અવસ્થાઓમાં પ્રતિક્ષણા પોતાના રશિમાંથી સર્વ કોશોને આચ્છાદિત રાખીને, અથાક રૂપથી તેમનામાં રહેતા વ્યાપારોથી બુદ્ધિને સદા અવગત રાખવી, તથા પ્રત્યેક વિષય જ્ઞાનાદિયી પ્રતિબિંબિત થઈને જળમાં ફેલાયેલ તેલના બિંદુવત્ બુદ્ધિ મંડળને આ પ્રતિબિંબોથી અનુરંજિત કરીને સદા નિર્ણાય કરાવતા રહેવું મળનો સ્વભાવ છે.

બુદ્ધિનું સદા સહકારી રહીને ચિંતન-મનન-નિદિદ્યાસન કરાવવું, બાધ્ય તથા આંતરિક ધારણા તથા ધ્યાનના સમયે શાંત અને ઓકાશ થઈને વિષયોનું જ્ઞાન કરાવવું, વિષય ગ્રહણ તથા બુદ્ધિના આદેશોને કિયાન્વિત કરાવવાને માટે અતિ વિશાળ રશિમાંથી ફેંકવું, અને પ્રત્યાહારના સમયે સમર્પ્ત રશિમજાળને સગેટીને આણુરૂપ થઈ જવું. આ સંકોચ વિકાસી ધર્મ પણ મળના છે. હૃદયથી ઉઠતા ભાવો તથા સંસ્કારોનું આકર્ષણ કરીને 'બુદ્ધિમંડળ' અથવા 'વિજ્ઞાનમયકોશ' માં લોગ પ્રદાનને માટે તેમને સ્થાપિત કરી ટેવું, અને ઇન્ડિયોને ભોગવવા માટે પ્રેરિત કરવું, પોતાની અદરન્ય શક્તિથી ઇન્ડિયોને પરાક્રમી બનાવી ટેવી. ત્રિગુણાથી પ્રલાવિત થઈને સમયા વિષમભાવ તથા નાના મોટા આકારને ધારણા કરી લેવું આદિ કર્મ આ 'મનસ્તત્વ' નો સ્વભાવ અથવા ધર્મકર્મ તથા ગુણા છે.

કિન્તુ અંતઃકરણના ચારે અંગોમાં સર્વાધિક કિયાશીલ હોવાને કારણો આ મળનું શીધકારિતા તો ગુણ વિશેષ છે. આ ગુણના કારણો એની અબાધગતિ તરફ વિશેષરૂપથી ધ્યાન આકૃષ્ણ થાય છે. એટલે મળની ગતિને દર્શાવી ટેવી ઉચ્ચિત તથા સંગત પ્રતીત થાય છે.

વિશ્વના સર્વ ગતિમાન પદાર્થોમાં સર્વાધિક તીવ્રતમ અથવા હૃતતમ્ ગતિ મળની છે. એ ગતિને કાળની ગતિના સમાન જ કહી શકાય છે. કારણ કે યોગદર્શનના 'ક્ષણતત્ત્વમયો: સંયમાદ્ વિવેકજં જ્ઞાનમ' (યોગ.પા.૩ સૂ.૫૨) સૂત્રમાં ક્ષણ-ક્રમ-પરંપરામાં સંયમ કરવાનો નિર્દેશ છે. આથી જ્યાં પ્રોગજ પ્રજ્ઞાથી પણ બે એવા પદાર્થોમાં લેદજ્ઞાન ન હોઈ શકે. ત્યાં આ ક્ષણક્રમમાં સંયમનો અભ્યાસ કરવાથી, લેદ જોવામાં આવે છે. તો તે ક્ષણ શું છે ? એને આ રૂપમાં સમજાવ્યું છે કે :- દ્રવ્યોના પરમાણુવત્ લદ્યુતમ લાગ સમાન કાળની વિભક્ત નહિ થઈ શકનારી અવિલાજ્ય ગતિની ઓકાઈ (એકબ) નો ચંશ જ ક્ષણ કહેવામાં આવે છે અને જે તરફ એવી ક્ષણોના પૂર્વપિર ક્રમ પરંપરાને દર્શાવે છે તે મળને કર્મથી ક્રમ કાળના સમાન ગતિમાન તો અવશ્ય માનવું જ પડશો, અન્યથા

કણોના કભલેદોનો વિલેદ કેવી રીતે જાણી શકાશે ? એની સાથે 'મનોગતિ' અભાવ પણ છે. આકાશ-પાતાળમાં સર્વત્ર ક્યાંય પણ સ્થિત પદાર્થો તથા પરમાણુથી લઈને પરમ-મહત્વ પિંડોને દૂરતમ, સમીપતમ, છૂપા-પ્રગટ, સર્વને જાણવા તથા બતાવવામાં પણ સમર્થ છે, એટલા માટે ઐટિક ક્રયાઓમાં મનને 'દૂરગનું જ્યોતિરેકનું' કહેવામાં આવેલ છે.

એક 'ધ્યુપ નિયમ' સદા સ્મરણામાં રાખી લેવો જોઈએ. ત્રિગુણા સમુદ્દરાયનો એક અંશ 'રજોગુણ' સૃષ્ટિના પદાર્થ માત્રમાં વિદ્યમાન છે. આથી જગતનો કોઈપણ પદાર્થ ક્યારે પૂર્ણકૃપથી અચળ નથી હોતો, તો પછી અંતઃકરણના આ અંગ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા ઈન્દ્રિયકરણ જેવા તેજસ દિવ્ય પદાર્થ, કે જે અવિનાશી તથા ચેતન 'જીવાત્મા' ના સંયોગ પરંપરા કથથી સદા ચેતન જેવા બની રહીને કિયારત રહે છે, ભલા કેવી રીતે નિશ્ચલ બની શકે છે ? ચેતન જીવાત્માનો ચિત્તની સાથે વ્યવધાન રહિત નિકટતમ સંયોગ સંબંધ હોવાના કારણે સંયોગથી ઉત્તમ જ્ઞાન અને કિયાના રૂપમાં પ્રતિક્ષણ પ્રાહુર્ભૂત થઈ રહેલ 'ભૂદ્ધમ પ્રાણ' આમરણ સ્વયં ગતિશીલ રહીને પાંચો કોશોના બધાં તત્ત્વોને સદા ગતિમાંન બનાવી રાખે છે. ક્ષાણબર પણ ગતિવિહીન નથી થવા ટેતો. આ કિયાના અભાવમાં માનવ જીવન એક ક્ષણ સ્થિર રહી નથી શકતું. અહીં સુધી કે 'કૂટસ્થ આત્મા' પણ ચિત્ત સંયોગથી 'ચલસ્વભાવ' લાસે છે. પરમ પુરુષ પરમાત્માના જડ પ્રકૃતિમાં નિત્ય વ્યાપક હોવાના કારણે પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન થઈ રહેલી કિયાને જોઈને એવું જ્ઞાત થઈ રહ્યું છે, કે ઈશ્વર જ આ તે, આવું-તેવું કરી-કરાવી રહ્યો છે. સર્વથા ચલ-અચલ અને ધ્યુપ જેવા દેખાતા સૂર્ય-ચંદ્ર, તારગણા, ધરા, પર્વત આદિ પણ પ્રતિક્ષણ થઈ રહેલ પ્રાકૃતિક, 'અવસ્થા પરિણામ' થી પ્રભાવિત છે, અને એવી તમામ સૂક્ષ્મતમ કિયાઓ તથા પરિણામ-વિશેષ દિવ્ય દર્શિથી જોવામાં આવે છે. આ ત્રિગુણા સમુદ્દરાયને ગતિ ભગવત્ નિયમ 'ત્રણું' અથવા સર્વવ્યાપી 'ભ્રાહ્મી ચેતના' દ્વારા પ્રતિક્ષણ મળી રહે છે અને મળતી રહેશે. જ્યાં સુધી કે પ્રલય નથી થતો. આ પરંપરાગત ગતિ કભના કારણે જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ ચલ-સ્વભાવ છે, અને એક 'ભ્રાહ્મ' જ કૂટસ્થ, નિત્ય, સત્ય, અપરિણામી અને અચળ છે.

આટલું બરાબર સમજુ લો :- જીવન અ-તર્ક સંગ છે, મૃત્યુ અ-તર્ક સંગત છે, પ્રેમ અ-તર્ક સંગત છે, પરમાત્મા અ-તર્ક સંગત છે. કારણ કે, તર્કથી જીવી નથી શકાતું, તર્કથી મરી નથી શકાતું, પ્રેમમાં પણ તર્કને સ્થાન નથી; પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પણ કોઈ તાર્કિક ગણિત કાબ નથી લાગતું. આ બધું નિશ્ચિત છે એમાં કોઈ તર્ક કર્યેથી કંઈ મળવાનું નથી. તર્કથી મળે, કોઈ વસ્તુ ગણાતરી પ્રાપ્ત થાય તે બહુ જ બજારું છે, અસ્થિર છે. અસ્થિર મનની નિપજ છે. આ જીવનમાં જે પણ અર્થ પૂર્ણ છે, જે મહત્વપૂર્ણ છે, ગણન છે, આત્મનિતિ છે તે બધું જ આ-તર્ક સંગત છે. તર્ક તમારા જીવનની જન્મો જન્મની લાખો વર્ષોથી નીચેની તરફ વહેનારી મનની એક ધારા છે. મનની, આદતોની લાંબી ધારા કે જે જન્મોજન્મભાં નિર્ભિત કરવામાં આવી છે. કેવળ ગનુભૂતિના જીવનમાં નહિ, પશુ અને વનરસપતિના જીવનની પણ. આપ એગાથી અલગ નથી, આપ એક લાંબા પ્રવાહના, ધારાના હિસ્સા છો અને હર એક આદત પાકી જામી

જાણી ગઈ છે. વાસ્તવમાં તે આપની પ્રકૃતિ બની ગઈ છે. આપ બીજુ કોઈ પ્રકૃતિને નથી જાણતા. આપ કેવળ એક જ સ્વભાવ જાણો છો કે જે નીચે, નીચે અને વધુ નીચે વહેલો જાચ છે. આ નીચેની તરફ વહેલું જ ધારા છે. જળનો સ્વભાવ અને મનનો સ્વભાવ સરખો છે જે સ્વાભાવિક રીતે નીચેની તરફ વહે છે, એટલે કે બહારના જગતમાં વહી રહેલ છે. શરીરનો પ્રત્યેક સેલ, મનનો છર એક અણુ આ એક લાંબી આદતોની ધારાનો એક હિસ્સો છે. તે એટલી એટલી ઊંડી છે અમને સ્મરણમાં પણ નથી આવતું કે તે ક્યાંથી આવી ?

પાણીને જમીનમાંથી બહાર ઉપર લાવવું હોચ તો હેન્ડપંપ લગાવવો પડે અથવા સબમશ્રાબિલ પંપની જરૂર પડે, પાણીને ભૌંચતનીયેથી કુવામાંથી ઉપર લઈ જવું હોચ ધરના માળ સુધી તો તેની નીચેની ગતિ સંચભિત કરવી પડે અને ઇલેક્ટ્રિક મોટર કામે લગાડવી પડે તો પાઈપ વાટે તે ઉપર ચડે છે અને જરૂરી ઉપયોગ કરી શકાય. તેવી જ રીતે મન પણ અધોગામી થઈ સંસારમાં વહી રહ્યું છે. બહારના જગતમાં ગતિ કરી રહ્યું છે. તેને સંચભિત કરી ગતિ બદલવી પડે તેની નીચેની તરફની ગતિ ઉપરની તરફ એટલે પરમ તત્ત્વ પરમાત્મા તરફ વાળવું પડે તો જ પરમાત્માના પૂજનમાં તે સહાયક થઈ શકે. જગતમાં બધા વૃક્ષ-વલ્લરીઓના મૂળ જમીનમાં નીચે છે એટલે તેના પગ જમીન પર છે. જ્યારે સંસાર વૃક્ષનું મૂળ જમીનમાં નીચે છે એટલે તેના પગ જમીન પર છે. જ્યારે સંસાર વૃક્ષશૈપે બીરાજમાન પરમાત્માના પગ (ચરણ) કહો કે સંસાર વૃક્ષનું મૂળ ઉપરની તરફ છે. તેમના પગ ધોવા માટે મનનું ઉપરની તરફ વહેલું એ જ પ્રલુના પાદ પ્રકાલનનું જળ (પાધમ) છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે :- ‘કર્ચ્યમૂલં અદઃ શાખા અસ્વત્થોડયં પ્રાહુ અંબ્યયમ्’ આ એક એવું કાચમી પીપળાનું વૃક્ષ છે કે જેનાં મૂળ ઉપરની તરફ અને શાખા તથા પાન નીચેની તરફ છે. આપણે પ્રલુના પગનું પ્રકાલન કરવાનું છે એટલે મનરૂપી જળ જે નીચેની તરફ ગતિ કરી રહ્યું છે સંસારમાંથી તેને વાળીને સંચમરૂપી પંપ વડે ઉપર તરફ ગતિ કરાવવાની છે. તો જ સાચા અર્થમાં પગ ધોવાશો, પાધ અર્પણ થશે.

પંચાગ લૂંગ

“ સદાઙમનસ્કં અર્થમ् । ”

મનના તીરનું નિરંતર તેની તરફ લક્ષ્ય હોવું જ અર્થ છે, અર્પણ છે.

પશુ સ્વતંત્ર નથી કારણ કે તેમની પાસે પસંદગી નથી. તે તેજ છે જે થવા માટે તે સર્જયેલ છે. તેમની પાસે પોતાની કોઈ પસંદગી નથી. તેઓ સ્વભાવની, પ્રકૃતિની વિસ્થય વર્તી નથી શકતા, મનુષ્યનું મન જ મનુષ્યની સ્વતંત્રતા છે, એટલે એકવાર જે આધારભૂત છે તેને સમજી લેવું જોઈએ, મનની ખૂલ્લી એવી છે કે જ્યાં વિશેષ યોંટ્યું ત્યાં તે તદ્દૂરૂપ થઈ જાય.

“મન બન્યું પંખી મારું, જ્યાં ત્યાં ઊડી ઊડી જાય,
જેવાં વૃક્ષે જઈ ચડે તેવાં ફળ તે ખાય...!”

આપ મનને અર્પિત પણ કરી શકો છો, આપ મનાઈ પણ કરી શકો છો, આપ વિરોધમાં પણ જઈ શકો છો, અને પરમાત્મા પણ આપને બાદય નથી કરી શકતા. તે મનુષ્યના ગોરવની વાત છે. મન વડે તો મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે ઓળખાયો, માનસ વડે તો માણસ બન્યો. તે જ મનુષ્યના અસ્તિત્વનું સોંઈદ્ય છે. એટલે મનુષ્ય જ એવું પ્રાણી છે કે જે કોઈ અર્થમાં સ્વતંત્ર છે. તે એ છે કે મનની સ્વતંત્ર સત્તા છે એટલે તે બેટ થઈ શકે છે. આ સ્વતંત્રતાનો સદ્ગુર્યોગ કરી શકો છો, યા તેનો દુસ્ત્ર્યોગ પણ કરી શકો છો.

મનનું તીર નિરંતર તેની તરફ લક્ષ્ય બનાવી તાકવામાં આવે (એ મનનું સરસંધાન જ) અર્થમ્બ છે, અર્પણ છે. આપનું મન સતત તેની તરફ સધારેલું છે, લગાતાર તેની તરફ અને આપે તો સ્વયંને તેને અર્પિત કરી દીધો. પરંતુ જો કે મન સ્વતંત્ર છે, એટલે આ બહુ જ કઠણ છે, મુશ્કેલ પણ છે, તેના ક્યાંય પણ લગાડવામાં આવે, તેની ખાસ પ્રકૃતિ સ્વતંત્રતા છે, એટલે આપ જેનું અને ક્યાંય પણ લગાડો છો, તે વિશ્રોષ પણ કરે છે, તે વિદ્રોહી-બળવાખોર બની જાય છે.

કહેવાય છે પારાવાર ભરેલા રટનોથી ભરેલા રટનાકર સાગરમાં શેખશૈયા ઉપર ભગવાન સુતેલા છે. વિશ્વની અઢણક સંપદાની સ્વામિની લક્ષ્મી જેના ચરણાની સેવા કરે છે. હજારો ફણાવાળો શેખનાગ જેને છાયા કરે છે. જ્ઞાનરૂપી ગરૂ જેનું વાહન છે. તમામ દૈવતાઓ તેનું સ્તુતિ ગાન કરે છે. દૈવષિ નારાણ વીણા. લઇને નિત્ય જેનું નામ કીર્તન કરે છે. એવા અનંત યૈભવવાળા ભગવાનને શું ખોટ છે ? કે જે વસ્તુનું અર્પણ કરી શકાય ? મનુષ્ય તેને શું અર્પણ કરી શકે છે ? શું આપી શકે છે ? શું હોઈ શકે છે તેની બેટ ? આપણે તેજ અર્પણ કરી શકીએ છીએ કે આપણું છે, જે પોતાનું નથી તેને અર્પિત પણ કરી શકાતું નથી અને મનુષ્યે જે આપવા જેવું છે તે આપણું નથી અને સેંટેવ તે બેટમાં ચઢાવ્યું છે જે જરા પણ પોતાનું નથી. આપ ગાય આપી શકો, ધોડા આપી શકો, જમીન-જાગીર-સંપત્તિ આપી શકો છો, પરંતુ એમાંથી કંઈપણ તો પોતાનું

નથી. એટલે જેને તમે ત્યાગ કરી શકો છો પરંતુ ધર્મના નામ પર એક ચોરી છે. તો ભગવાનને શું અર્પણ કરવું એ ગ્રંથ બની આપણી નજર સમભસ તિલો રહે છે.

હા, પેલી પ્રજ વનિતાઓ (ગોપીઓ) એ ભગવાનનું મન દરણા કરી લીધું છે, તે પાછું આપવા માંગતી નથી. અહીં ગોપીઓનો અર્થ છે શરીરની ઈન્જિન્યો તેની સાથે મન જોડાવેલું છે. તે મનને ઈન્જિન્યો પાસેથી છોડાવીને આપણે ભગવાનને અર્પણ કરવાનું છે. આત્મરૂપી આરસાની ઉપલી સપાટીને મન એવું નામ આપ્યું છે. વિશેષરૂપે પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તે આત્મા જ છે અને મન નહિ. ભક્તાધીન ભગવાન તેમ આત્મા-પરમાત્મા મનરૂપ થઈ ઈન્જિન્યોરૂપી ગોપીઓ સાથે રમણ કરે છે. વિશેષ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેને મન એવી સંજ્ઞા આપવી પડે છે. એ મન અને મનોહર આત્મા એક થઈ જાય તેવું કરવાનું છે એટલે મનને ભગવાન (આત્મ સ્વરૂપ) માં અર્પણ કરવાનું લેણવવાનું છે. મનને અમન કે નમન બનાવવાનું છે. મનનું અસ્તિત્વ વિલીન કરવાનું છે. એ જ અર્પણ છે એ જ અદર્થભૂ છે. નમન કરીએ એટલે ને હાથની દસ આંગળી જોડાય તે દસ ઈન્જિન્યો નમનમાં કરાબદ્ધ થાય, માણું નાને એટલે મન, બુદ્ધિ, વિત અને અહંકારનું અર્પણ થાય. પછી અર્પિત કરવાનું બાકી રહેલું છે. આ જ અમનસ્ક ભાવ છે. જેમાં હું અને મારાપણાનો અભાવ થાય છે.

એકાગ્રતા મનની વિસ્ત્રિત છે કારણ કે આપ તેને ક્યાંક એક બિંદુ પર કેન્દ્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. ક્યાંક એક જગ્યા પર, પરંતુ મન તો સ્વતંત્ર છે, ગતિમાન છે. સતત ગતિમાન છે. તે જીવે છે પણ ત્યારે કે જ્યારે તે ગતિ કરે છે. તે ત્યાં સુધી છે જ્યાં સુધી તે ગતિમાં છે. તે ગત્યાત્મક શક્તિ છે, એટલે જે ક્ષણો પણ આપ તેને સ્થિર કરો છો, આપ કંઈક અસંભવ કરવાની કોશિશ કરી રહ્યા છો. એટલે શું કરવું ? ધાર્મિક વ્યક્તિત્વો સેટૈવ મનને પ્રભુમાં સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને જેટલો અધિક તે પ્રયત્ન કરે છે તેને પ્રભુમાં સ્થિર કરવાનો એ શેતાનની તરફ જાય છે.

જેટલો આપ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરી કરશો, તેટલું જ મન અસ્થિર થતું જશો. જેટલા આપ તેને ચુપ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો, તેટલો જ તે શોર મચાવશો, બૂમાબૂમ કરશો. જેટલા આપ તેને શુભ બનાવવા પ્રયાસ કરશો તેટલો અશુભ તેને લોભાવશો. આ મનના આધારભૂત નિયમ છે. એ તેટલો જ આધારભૂત છે કે જેટલો ન્યૂટનનો ભૌતિક શાસ્ત્રનો વિપરીત પ્રભાવનો નિયમ.

એટલે આપ જે કંઈપણ પ્રયત્ન કરવા ચાહો છો, આપ ક્યારે પણ ઉપલબ્ધ કરી શકશો નહિ. આપ તેના વિપરીતને ઉપલબ્ધ કરશો. અને ત્યારે એક દુષ્ટચક નિર્ભિત થાય છે. જ્યારે આપ વિપરીતને ઉપલબ્ધ કરો તો આપ એ વિચારવા લાગો છો કે વિપરીત આટલું શક્તિશાળી છે કે મારે વધારે ઉત્ત્રતાથી લડલું જોઈએ. જેટલું વધુ આપ લડો છો, વિપરીત તેટલું જ અધિક શક્તિશાળી બનતું જાય છે, વિરોધી તેટલો જ અધિક મજબૂત થતો જાય છે. જે કંઈ આપ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તેનો પ્રભાવ તેથી વિપરીત હશે.

વિરોધી છે જ નહિ, આપ તેને નિર્ભિત કરો છો, કારણ કે આપ પોતાના મનને બાંધવા આહો છો. તે તો સહઉતપાદ છે. એક બાચ પ્રોડક્ટ કે જે એટલા માટે આપે છે કારણ કે આપ નિયમને જાણતા નથી. એટલે પછી શું કંઈ શકાય ? મનને પરમાત્માને અર્પણ કરવા માટે ? ને આપ પરમાત્મા કોઈકની વિનિષ્ટ પસંદ કરશો તો પછી આપ ક્યારે પણ મનનું અર્પણ ન કરી શકશો.

ડેવણ એક જ રસ્તો છે, પરમાત્માને સર્વની માફક પસંદ કરો, પરમાત્માને સમગ્ર તરીકે પસંદ કરો, પરમાત્મા જ સર્વસ્ય છે એમ સમજુ પરમાત્માને સર્વત્ર, સર્વદા બધામાં જ જુઓ. જો શૈતાન પણ તમારી સમક્ષ આવે તો તેઓમાં પણ પરમાત્માનો અનુભવ કરો. ત્યારે તમે અર્પિત કર્યું છે અને ત્યારે અર્પણ સતત થઈ શકશો, વિના કોઈ તોડફોડ, વિના કોઈ અંતરાલથી, હવે કોઈ અંતર (ગેપ) સંભવ નથી. એટલે પરમાત્મા, ઈશ્વર, ગોડ શાબ્દનો ઉપયોગ ઉપનિષદ્ધ નથી કરતા. તેઓ તે (ધોટ) નો ઉપયોગ કરે છે. જેવો તમે પરમાત્મા જેવા નામનો ઉપયોગ કર્યો, શૈતાનનું નિર્માણ થઈ જાય છે. તેઓ કોઈપણ સંજ્ઞા (નામ) નો ઉપયોગ નથી કરતા, તેઓ સર્વનામનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કહે છે 'તે' આ 'તે' એવો છે કે પોતાનામાં સર્વ કંઈ સમાવીને રહેલ છે. સર્વ કંઈ, સર્વ જગ્યાએ, સર્વદા એટલા માટે છે. જો 'સર્વ'ની રીતે એટલે સર્વસ્ય તરીકે પરમાત્માનો ખ્યાલ કરી શકો છો, તો આપ અર્પણ કરી શકો છો. અન્યથી, વિપરીત નિર્ભિત થઈ જશે, અર્પણ આપ પરમાત્માને કરશો અને થઈ જશે શૈતાનને.

ાંશિક અર્પણ ગણિત હિસાબથી ખોટું છે. તે એક આંશિક વર્તુળની માફક છે કે વૃત્ત (વર્તુળ) નથી. એક વર્તુળ ત્યારે જ વર્તુળ છે જ્યારે તે પૂરું હોય. આપ એક આંશિક વૃત્તને વર્તુળ નથી કહી શકતા. તે વર્તુળ નથી. અર્પણ ચા તો સમગ્ર છે અથવા બિલકુલ જ નથી. આંશિક રૂપથી આપ અર્પણ કરશો પણ કેવી રીતે ? તે આંતરિક રૂપથી જે અસંભવ છે. આપ આંશિક પ્રેમ કેવી રીતે કરી શકો છો ? ચા તો આપ પ્રેમ કરો છો ચા બિલકુલ નથી કરતા. કોઈ સમાધાન સંભવ નથી. પ્રેમની કોઈ માત્રાઓનો સંભવ નથી. ચા તો તે છે, ચા તો નથી. બાકી બધી પ્રવંચના છે. ધોકો છે - છેતરામણા છે.

અર્પણ પણ એક સમગ્ર ઘટના છે. આપ છોડી દો છો, આપ સમર્પણ કરી દો કિન્તુ આપ એ નથી કહી શકતા કે હું આંશિક રૂપથી સમર્પણ કરું છું. શું મતલબ છે આપની ? એક આંશિક સમર્પણનો અર્થ થાય છે આપ અત્યારે પણ માલિક છે અને તેને પાછું પણ લઈ શકો છો. એક હિસ્સો જે પાછળ છૂટી ગયો છે ફરીથી પાછો મેળવી શકાય છે. તે કાલે ના પણ કહી શકે છે. એટલે એક સમગ્ર સમર્પણનો અર્થ થાય છે કે જેમાં પાછળ કંઈપણ શેખ બચતું નથી. કંઈપણ બચાવ્યું ન હોય. તેથી તે મેળવવા તમે પાછા ન વળી શકો. પરત આવવાનું સંભવ નથી કારણ કે ત્યારે પરત આવવા માટે કંઈ બચ્યું જ નથી. એટલે જ અર્પણ સમગ્રતામાં પૂર્ણ છે. જ્યાં પણ તમે જશો ત્યાં તેને જ સામે હાજર જોશો. આ સમગ્રતામાં પૂર્ણ છે. આ લગાતાર તેની તરફ સધારેલ મન છે. ઉપનિષદ્ધ કહે છે :- આ જ અર્પણ છે, શેખ સર્વ તો મિથ્યા પરિપૂરક છે.

છુંં શ્રી

“ સદાદીપ્તિ: અપાર અમૃતવૃત્તિ: સ્નાનમ् । ”

અંતર પ્રકાશમાં તથા અંતરના અનંત અમૃતમાં નિરંતર

કેન્દ્રિત રહેવું જ પૂજાની તેચારીને માટે સ્નાન છે.

પ્રકાશ સર્વાધિક રહ્યાથાં ચીજ છે. કોઈએ પણ આજ સુધી પ્રકાશને જોયો નથી, કોઈએ પણ નહિ અને કોઈપણ નથી જોઈ શક્યાનું પ્રકાશને ક્યારે પણ. પરંતુ આપણે એ અભિવ્યક્તિ ઉપયોગમાં લઈએ છીએ :- ‘હું પ્રકાશને જોઉ છું’ અને તેનું તાત્પર્ય છે કે ‘હું વસ્તુઓને જોઉ છું, જે પ્રકાશ વગર નથી જોઈ શકતી’ ત્યારે આપ કહો છો કે અંધારું છે, પ્રકાશ નથી, તો આપનો શું અર્થ થાય છે ? આપનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે હું અત્યારે વસ્તુઓને નથી જોઈ શકતો. જ્યારે આપ ચીજોને નથી જોઈ શકતા. તો આપ એવો નિષ્કર્મ નિકાળો છો કે પ્રકાશ નથી. જ્યારે આપ ચીજોને જોઈ શકો છો તો આપ નિષ્કર્મ કાઢો છો કે પ્રકાશ છે, એટલા માટે પ્રકાશ એક નિષ્કર્મ છે બહારમાં અને બહારના જગતમાં પણ. એટલે જ્યારે કોઈએ અંતર્પ્રવેશ કરવો હોય અને જ્યારે કોઈ એવા માટે તૈયાર હોય ત્યારે અમારો ક્યો હેતુ હોય છે ?

જો આપ સ્વયંનો અનુભવ કરી શકો, જો આપ સ્વયંને જોઈ શકો તો તેનો અર્થ થશે કે ત્યાં પ્રકાશ છે. આ વિચિત્ર વાત છે. પરંતુ આપણે આંના ઉપર ક્યારે પણ વિચારતા નથી. સંપૂર્ણ ઓરડો (૩૩) અંધકારપૂર્ણ છે, આપ નથી કહી શકતા કે, કંઈપણ ત્યાં છે, કિંતુ એક વાત આપ કહી શકો છો :- ‘હું છું’ કેમ ? આપ પોતાને પણ જોઈ નથી શકતા. ઓરડામાં સંપૂર્ણ અંધકાર છે. કંઈપણ જોઈ શકતું નથી, પરંતુ એક ચીજ માટે આપને પૂરો ભરોસો છે અને તે છે, આપનું સ્વયંનું હોવું. કોઈ પ્રમાણ આવશ્યક નથી. કોઈ પ્રકાશની કોઈ જરૂરત નથી. આપ જાણો છો કે આપ છો, આપને ખાતરી થાય છે કે આપ છો. કોઈ એક ભૂક્ષમ, આંતરિક આલોક જરૂર હોશે. અને ભલે એની ખબર નથી, આપ ચાહે તેના તરફ સજગ ન હોવ ચા જરા સરખા સજગ હોય કિંતુ તે છે.

આથી પોતાની દર્શિ અંદરની તરફ વાળી લો. અંધારામાં ઉત્તરો. પોતાની અંખોને બંધ કરી લો, પોતાની બધી જ્ઞાનેનિદ્રયોગે બંધ કરી લો જેથી બહારના પ્રકાશની કંઈપણ ખબર ન પડે, અને હ્યે આપ અંદર પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરો, અંદર જુઓ, પ્રથમ આપ સામાન્ય અંધકાર જોઈ શકો છો, કારણ કે આપ તેનાથી પરિચિત નથી. અંદર ઉત્તરતા જાવ. અંદર જે અંધારું છે તેમાં જુઓ. તેની અંદર પ્રવેશ કરી જાવ અને ધીરિ ધીરિ આપને ઘણી એવી વાતોનો અનુભવ થશે. આંતરિક પ્રકાશ કામ કરવાનો આરંભ કરે છે. તે શરૂઆતમાં ધુંધળો હોઈ શકે છે. આપ પોતાના વિચારોગે જોઈ શકો છો કારણ કે વિચાર અંદરની ચીજ છે. તે વસ્તુઓ છે. આપ પોતાના મનમાં ભરેલ ધરવખરી પર પહોંચશો. અહીં ઘણો એવો સરસામાન ભરેલો પક્ષો છે. ઘણી એવી નિરાશાઓ, ઘણા વિચારો, ઘણા બીજ-વિચાર, આ રીતે કેટલીયે ચીજો ત્યાં ભરેલી પડી છે. જ્યારે આપ તેનો

અનુભવ કરવા માંડો તો પ્રથમ અંધકારથાં અંદર પ્રવેશવાની કોશિશ કરો. ત્યારે હળવે પ્રકાશ થવા લાગશે અને આપને ધણી વસ્તુઓનો અનુભવ થશે. આ હોયો જ છો જે આપ કોઈ અંધકારપૂર્ણ ખંડમાં અચાનક ધૂસ્યા, અને આપને કંઈપણ જોવામાં ન આવે, પરંતુ ત્યાં રહો, તે અંધકાર સાથે તાલમેળ નેસાડી લો, આપની આંખોને એ અંધકારની સાથે બેસી જવા દો. આંખો એ કરવું પડે છે. તને સમય લાગે છે. જ્યારે આપ બહારથી આવો છો તાપમાં-તડકામાં, બાગમાંથી પોતાના બેઠક રૂમાં, તો આપની આંખોને તે મુજબ ફરીથી ગોઢવવી પડે છે. આપની આંખોને થોડો સમય લાગશે પણ તે થઈ જશે.

કોશિશ કરો, પ્રચાસ કરો, અંધકારની અંદર જુઓ, ઉતાવળ ન કરો, કારણ કે આંખની ચાંપ્રિકતા જન્મો જન્મથી પાકી જામી ગઈ છે. આંખો બિલકુલ ભૂલી ગઈ છે. અંદર ડેવી રીતે જોવું. આપે એને આ કામમાં કયારે લીધી નથી. એટલે અંધકારથાં જુઓ, અંધકારને જુઓ, અને ધોર્ય ન ગુમાવો. અંધકારની અંદર પ્રવેશ કરી જાવ, અંદર અંદર વધુ ઉડે ઉત્તરતા જ જાવ અને આપ ત્રણ ચાર મહિનાનાં અભ્યાસ પછી આપ ધણી બધી ચીજોને જોવા સમર્થ બની જશો, જેને માટે આપે કયારે વિચાર્ય પણ નહિ હોય કે તે ત્યાં છે અને હવે પહેલી વાર, આપને ખબર પડશો કે વિચાર પણ માત્ર વસ્તુઓ છે. અને એની બાબત સજાગ થશે તો પછી આપ કોઈપણ વિચારને ક્યાં પણ રાખી શકશો. જો આપ તને ફેંકવા ચાહો તો બહાર ફેંકી શકશો.

પ્રત્યેક ચીજમાં બહારની વિજાતીય શક્તિ છે, પ્રકાશ સિવાયની પ્રત્યેક ચીજ ચાલી રહી છે કોઈને કોઈ ઊર્જાથી કે કોઈને કોઈ જગ્યાએથી લેવામાં આવી છે. એક ફૂલ ખીલી રહ્યું છે, પરંતુ ઊર્જા લેવામાં આવી રહી છે. આપ શ્વાસ લઈ રહ્યા છો અને જીવી રહ્યા છો, પરંતુ ઊર્જા લેવામાં આવી રહી છે. આપની પાસે પોતાની કોઈ એનર્જી (ઊર્જા) નથી. કોઈપણ ચીજમાં નથી. સિવાય કે પ્રકાશમાં. ડેવળ પરમાત્માનો જ ઊર્જા સ્તોત્ર છે. બાકી બધું તો બીજા પાસે મેળવેલું છે, આથી આપણે બધા તો ઉધારની જિંદગી જીવીએ છીએ. તે કેટકેટલા સ્ત્રોતો પાસે ઉધાર લેવામાં આવી છે. આથી અમારું જીવન શરતોની સાથે છે. જો એક પણ સ્ત્રોત ઊર્જા દેવાની મનાઈ કરી હો તો અમે મરી જઈશું. પ્રકાશ પોતાની ઊર્જાથી થાય છે વિના ઉધાર, સ્વરૂપાદિત, અને નથી ઘડકેલી શકાતો અને નથી ખેંચી લઈ શકાતો, અને એ ચાલે છે એ જ સર્વાધિક રહ્યાની વાત છે, આ ચમત્કાર છે.

આપ ભોજન કરી રહ્યા છો, અને આપ શક્તિ લઈ રહ્યા છો. પરંતુ ભોજન સ્વચ્છ તને પ્રકાશની મારફત લે છે. સૂર્યના કિરણોથી, ભોજન ફક્ત માધ્યમનું કામ કરે છે. કારણ કે આપ પ્રકાશને સીધા લઈ શકતા નથી. એટલે પ્રથમ તને વૃક્ષો શોખી લે છે અને પછી તેઓ તેનું આ રીતે રૂપાંતર કરે છે, તેઓ તને આ રીતે તૈયાર કરે છે કે આપ ઊર્જાને સીધા મેળવી શકો. એટલે તે માધ્યમનું કાર્ય કરે છે, અને પ્રકાશ જ એક માત્ર ઊર્જાનો સ્ત્રોત બની જાય છે. એટલે જો બધી વસ્તુઓ નાશ પામે આ સંસારમાં તો પણ પ્રકાશ પર તેની કોઈ અસર થશે નહિ. કોઈપણ ચીજ નહિ બચે અને તે સમગ્ર જગત મૃત બની જાય, તો પણ પ્રકાશ જરા પણ પ્રભાવિત થશે નહિ. આ જગત ત્યાર પછી પણ પ્રકાશની ભરેલું હશે. પરંતુ જો પ્રકાશ ચાલી જાય, તો બધું મરી જશે. કંઈપણ જીવિત નહિ રહી શકતું.

આ પ્રકાશ કેવળ વિજ્ઞાન માટે જ આધારભૂત છે એવું નથી, પરંતુ એ ધર્મને માટે પણ આધાર છે. આથી બીજો હિસ્સો જો આપ પદાર્થની અંદર પ્રવેશ કરી શકો છો તો પ્રકાશને પહોંચો છો. એટલે ધાર્મિક રહસ્યવાદીઓ સેટેવ જ કહ્યું છે કે :- ‘અમે પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે, અમે પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ’, તે પ્રકાશ કે જે અંદર છે, તે જ્યોત કે જે અંદર જલી રહી છે.’ બધા રહસ્યવાદીઓએ આ રીતની જ વાત કહી છે.

પ્રકાશ શુદ્ધતમ ઊર્જા છે. પ્રકાશ પદાર્થ નથી અને જ્યારે કોઈવાર અમને પદાર્થનો અનુભવ થાય છે તો તે કેવળ સધન થઈ ગયેલ પ્રકાશ હોય છે. આથી પદાર્થનો અર્થ થાય છે. સધન બની ગયેલ પ્રકાશ. જો પદાર્થ પ્રકાશમાં ભણી જાય છે, પ્રકાશમાંથી નીકળે છે. તો પછી જીવન કેમ નહિ ? અને જ્યારે કોઈ રહસ્યવાદી ગણ ઊંડાણમાં અંદર જાય છે, તો તે ગણન પ્રકાશમાં જઈ રહ્યો છે અને તે પ્રકાશ પર પહોંચે છે. આ અંદર ગણન અને ગણન જવાનું તાત્પર્ય છે કે પ્રકાશના ભૂળ સ્ત્રોતને પહોંચયું એ છે. આથી બાધ્ય પ્રકાશ જ ફક્ત પ્રકાશ નથી, આપની પાસે અંત્રપ્રકાશ પણ છે, કારણ કે તેના વગર આપ જીવી નથી શકતા. તે આધાર છે. ‘હોવું’ એનો અર્થ છે પ્રકાશમાં સ્થિત થવું. આના સિવાય કોઈ બીજું અસ્તિત્વ નથી. એટલે જ્યારે આપ અંદર જાવ છો તો અવશ્યમેવ એક આચામને પહોંચશો અને જાણશો કે તે પ્રકાશનો પ્રદેશ અંતર્પ્રકાશ છે. આં અંતર્જ્યોતિ અને આપનું જીવન એવી બે સપાઠીનું નિર્માણ કરે છે. આપનું જીવન બાધ્યતમ સપાઠી છે.

જે પ્રકાશ બહાર છે તે લગાતાર છે, કોન્સ્ટેન્ટ છે. પરંતુ તે આપને માટે લગાતાર નથી હોઈ શકતો. સૂર્ય ઉગશો અને આથમશો. સૂર્ય નથી સ્વયં કયારે ઉગતો અને નથી અને કયારે આથમતો. પરંતુ પૃથ્વીને માટે ઉગે છે પણ અને આથમે પણ છે. પછી રાત આવે છે. એટલે બહારના પ્રકાશમાં આપ સતત નથી રહી શકતા. કેવળ અંતરિક પ્રકાશમાં કોઈ ઉગવાનું ચા આથમવાનું નથી, આથી સૂત્ર કહે છે - ‘સતત કેન્દ્રિત રહેવું’ લગાતાર. ત્યારે કોઈ રાત્રિ નથી હોતી ત્યારે પછી નથી કોઈ ઝૂબવાનું કે આથમવાનું હોતું, કારણ કે કોઈ ઉગવાનું નથી હોતું, પ્રકાશ ત્યાં છે આપના સ્વરૂપની માફક, આપના અસ્તિત્વની માફક, આથી સતત આ પ્રકાશમાં કેન્દ્રિત રહેવું જ સનાન છે અને સનાનનો હેતુ છે સર્વ કાંઈ જેનાથી કોઈપણ ચોંટી ગયું હતું નાણ થઈ ગયું, વળગેલું, લાગેલું હતું તે ઘોયાઈ ગયું, એટલું જ નહિ રૂપાંતરિત થઈ ગયું. તે બધું પ્રકાશ જ બની ગયું.

આ અંતપ્રવેશના બે ભાગ છે - પ્રથમ આપને પ્રકાશનો અનુભવ થશે, પછી, આપને પોતાના આત્માનો, આપનું હોવું (સત્તા-બીર્યા) ની સફાઈનો અનુભવ થશે. ત્રીજી વાત આપને અમૃતનો, અમરતાનો અનુભવ થશે. કારણ કે એકવાર અહેંકાર (દ્યગો) ખતમ થઈ જાય, આપ અ-મૃત (મૃત્યુ રહિત) થઈ જાવ છો. એકવાર આપ ગણ એવા આ અંતર-આલોકમાં પ્રવેશ કરી જાવ છો તો આપ તે અમરત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પ્રકાશ વસ્તુતઃ સેતુ છે. સંસાર અને પરમાત્માની વસ્ત્રે, પરમાત્મા સંસારને નિર્મિત કરે છે. આ સુજનાત્મક પ્રકાશથી, પ્રકાશ જ પ્રથમ સર્જન છે. અને પછી પ્રકાશ

ધનીભૂત થાય છે, અને પછી જીવન વધો છે અને પ્રેમ ઘટિત થાય છે. અ-ભૂત (મૃત્યુ રહિતતા) નો જ્યારે અનુભવ થઈ જાય છે. તો તે પ્રેમ બની જાય છે, ત્યારે આપ બીજું કંઈ જ નથી કરી શકતા. ત્યારે એવું નથી કે આપ પ્રેમ નથી કરી કરતા. પરંતુ એવું છે કે આપ જ પ્રેમ થઈ જાવ છે. પ્રેમ જ તમારો ગુણધર્મ થઈ જાય છે, પ્રેમ આપનું કોઈ કૃત્ય નથી, તે આપની સત્તા બની જાય છે.

પ્રકાશ છે અને પ્રકાશના બે ગુણા છે - પ્રકાશનું હોવું અને અસ્તિત્વનું હોવું. અત્યારે પણ પ્રકાશ અંતિમ નથી કારણ કે તેના બે ગુણા છે પ્રકાશ અને અસ્તિત્વ. ધર્મ કહે છે અસ્તિત્વ હોઈ શકે છે પ્રકાશ વિના પણ. પરંતુ પ્રકાશ અસ્તિત્વ વગરનો નથી હોઈ શકતો. આથી એક પગલું આગળ વધીને ધર્મ કહે છે 'પરમાત્મા શુદ્ધ અસ્તિત્વ છે.' એટલે ધાર્મિક લોકોના આ શબ્દ ચા આ વાક્ય 'પરમાત્મા છે' એ બાંંતિપૂર્ણ છે, કારણ કે 'પરમાત્મા' અને 'છે' બંનેનો એક અર્થ થાય છે. 'મનુષ્ય છે' કારણ કે મનુષ્ય નથી એવું પણ થઈ શકે છે, એટલે મનુષ્યનું અને તેનું હોવું (હોવાપણું) બે અલગ અલગ વાતો છે કે જે જોડવામાં આવી છે તેવું 'ધર છે' એ ખરું છે. ધર છે તે નહિ પણ હોઈ શકે આથી ધર અને તેનું હોવાપણું બે અલગ બાબત છે એ જોડાયેલ વાત છે. કિંતુ પરમાત્મા છે એ કહેવું ઉચિત નથી. કારણ કે પરમાત્માનું તાત્પર્ય જ થાય છે. 'હોવું' (હોવાપણું) 'ઇઝનેસ' આમ કહેવું 'પરમાત્મા છે' પુનર્સ્કૃત કરવી છે. એ એટલું જ અર્થહીન છે જેમ કે એવું એવું કે 'પરમાત્મા-પરમાત્મા' અથવા 'છે છે.' આ બધું અર્થહીન છે, બેકાર છે, 'હોવાપણું' એ જ પરમાત્મા છે. એટલે ધર્મ તેને અધિક દુંકું કરે છે, અને કહે છે કે જ્યારે આપ પ્રકાશમાં પ્રવેશ કરો છો. એટલે પ્રકાશ માત્ર એવું 'છે'માં, 'તે' માં અસ્તિત્વમાં પ્રવેશ કરો છો. એટલે પ્રકાશ માત્ર એવું 'તે' નું પ્રભામંડળ છે. જ્યારે આપ પ્રકાશમાં પ્રવેશ કરો છો ત્યારે તેના પ્રભામંડળમાં પ્રવેશ કરો છો. કિંતુ આપ જે ક્ષણે પણ આ પ્રભામંડળમાં ધૂસો છો, આપ જેંચી લેવામાં આવશો અને તેમાં કોઈ સમયનો અંતરાલ નહિ રહેશે. કોઈ ગેપ નહિ હોય સમયગાળાનો.

જે કંઈ આપે અત્યાર સુધીમાં સ્વયં જાહ્યું છે, તે તમામ મરી જશો. આ સ્નાન છે મૃત્યુ. તે કે જે અત્યાર સુધીમાં આપે સ્વયંની બાબત જાણી રાખ્યું છે, સમજ્યા છો તે તાદીત્વ, તે અહંકાર, વ્યક્તિત્વ બધું જ મરી જશો. કારણ કે એ તાદીત્વ, અહંકાર, વ્યક્તિત્વ, એ બધું ધૂળ છે કે જે આપના પરમ અસ્તિત્વ પર જામી ગઈ છે. કેવળ આપનું શુદ્ધ અસ્તિત્વ બચશો નામ અને શક્તિ વગર. આ ક્ષણે તમામ અતીત અને ભવિષ્ય ત્યાં હશે. આ ક્ષણા શાશ્વત છે. આપ એટલા શુદ્ધ છો કે બધો સમય આપમાં એકત્રિત થઈ જાય છે. શુદ્ધ થયેલ અતીત ભવિષ્યને શુદ્ધ કરે છે અને આ ક્ષણા શાશ્વત બની જાય છે.

અને તે સૂત્ર કહે છે 'આ તોચારીને માટે કરવામાં આવેલ સ્નાન છે.' કેવળ અત્યારે જ આપ પ્રવેશ કરી શકો છો અને અહીં સુધી આપને પ્રયાસ કરવાની જરૂરત છે. જે ક્ષણે આપ શુદ્ધ થઈ જાવ છો, જે ક્ષણે આપ આ સ્થાન પરથી પસાર થાવ છો, જે ક્ષણે પણ બધાં કર્મો ધોવાઈ જાય છે, આપને કોઈ પ્રયત્ન કરવાની જરૂરત નથી.

આ બિંદુથી આપ પરમાત્માના ગુરુત્વાકર્ષણ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જાવ છો. આપ તેની અનુકૂંપાના ક્ષેત્રમાં છો. આ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણની માફક છે, કિંતુ આપને તેના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે, તેને આપણો પૃથ્વીની પકડની બહાર ફેંકવું પડે છે, ગુરુત્વાકર્ષણ ક્ષેત્રની બહાર, પૃથ્વીની ચારે બાજુ બસો માઈલ સુધી પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણનો ઘેરાવ છે. જો આપ તે ઘેરાવમાં છો, તો આપ તરત જેંચાઈ જશો. જો આપ બસો માઈલથી આગળ નિકળી જશો તો પૃથ્વી કંઈ પણ કરી શકતી નથી.

પરમાત્મા આપને નથી જેંચી શકતા જ્યાં સુધી કે આપ પૂર્ણિપથી શુદ્ધ નથી થઈ જતા. જ્યાં સુધી આપ સ્વયં પ્રકાશ નથી થઈ જતા. ત્યારે આપ તે ગતિથી પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરો છો. આથી આ પ્રકાશમાં પ્રવેશ અંતિમ પ્રયાસ છે. એક વાર આપ શુદ્ધ થઈ જાવ, તો આપ જેંચાઈ જવા લાગો છો. હવે આપને જવાની જરૂર નથી. આપ જેંચાઈ લેવામાં આવી રહ્યા છો. આ ગુરુત્વાકર્ષણ જ પ્રલુની કૃપાની માફક જાણવામાં આવે છે. પરમાત્માનું ગુરુત્વાકર્ષણ જ પ્રલુની અનુકૂંપા છે, આ અનુકૂંપા કોઈ મદદ નથી. તે કોઈ કૃપા પણ નથી. તે એક નિયમ છે કેવળ નિયમ. પરમાત્મા કોઈ પર અનુકૂંપા પૂર્ણ નથી, એવું નથી. તે કોઈ પક્ષપાત નથી કરતા. પૃથ્વી કેટલાક લોકો માટે ગુરુત્વાકર્ષણ નથી. જે ક્ષણો પણ આપ તેમાં પ્રવેશ કરો છો, નિયમ કામ કરવાનું શરૂ કરી ટે છે. આથી એવું ન કહો કે પરમાત્મા અનુકૂંપાથી ભરેલો છે. નથી જ એ પરમાત્મા મદદગાર પણ, એમાં કરણા એ ખરું નથી. પરમાત્માનો અર્થ છે અનુકૂંપાનો નિયમ, ‘લો ઓફ ગ્રેસ’. તે નિયમ કામ કરવાનું શરૂ કરે છે જ્યારે એક વાર આપ સ્વયં જ પ્રકાશ થવા લાગો છો કે નિયમ તેનું કામ શરૂ કરી ટે છે અને આપ જેંચાવા માંડો છો. મેં કલ્યું કે પ્રકાશ જીવનનો આધાર છે. વિજ્ઞાન પણ આ કથન સાથે સહભત થઈ શકે છે. વિજ્ઞાન આ બિંદુ પર સમાપ્ત થઈ જાય છે. આની આગળ વિજ્ઞાનની પાસે કંઈ નથી. ધર્મની પાસે આથી આગળ પણ ધણું બધ્યું છે. કારણ કે, ધર્મ કહે છે પ્રકાશની પાર પણ અસ્તિત્વ છે.

મનુષ્યનું મન કેટલું મૂર્ખતાના માર્ગ છે આપણો પ્રત્યેક વાતને કિચાકાંડ બનાવી દઈએ છીએ અને મહત્વ જોવાઈ જાય છે, બચી જાય છે કેવળ મૂર્ખતાપૂર્ણ કિચાકાંડ. એટલે જ્યારે આપણો મંદિર જઈએ છીએ તો સ્નાન કરી લઈએ છીએ. ત્યાં નથી કોઈ સ્નાન. મંદિર તો અંદર છે અને સ્નાન પણ અંદર ત્યાં જ થાય છે. અને તે સ્નાન, ઉપનિષદ કહે છે કે અંતર આલોકમાં સ્નાન છે. અમૃતનું સ્નાન છે.

શાતથું સૂત્ર

“ સર્વત્ર જ્ઞાવના ગન્ધઃ । ”

બધી જગ્યાએ (સદા સર્વત્ર) તેની અનુભૂતિ જ એક આગ ગંધ છે.

ભારતીય દર્શન અસ્તિત્વને બે લાગમાં વહેંચે છે. આપણે કોઈ વસ્તુની પ્રત્યક્ષ જોઈ ઓળખાણ કરાવીએ ત્યારે પ્રથમ ‘સૂત્ર’ કહીએ છીએ. બાળક પણ કંઈ બતાવીને માંગે છે. ત્યારે ‘આ, આ’ કહીને બતાવે છે. આ એટલે ‘ઇદ્દ’ પ્રત્યક્ષ દેખાય તે જગત અને તેમાં રહેલી પ્રત્યેક વસ્તુની ઓળખાણ થાય છે. માટીનો ઘડો એ મૂળ સ્વરૂપે માટી જ છે. પરંતુ નામ આકાર મળ્યો એટલે ઘડો કહેવાચો. એટલે બધી માટીની વસ્તુથી અલગ થતાં ઘડારૂપ અહંકાર આવ્યો એટલે માટીની જ્યાતમાંથી બહિષ્કૃત થયો. માટીનો વિચોગ થયો. ખરેખર, મૂળ તો માટી છે. માટીથી અલગ થયો નથી. માટી તેમાં જ રહેલી છે. છતાં આ વિચોગ દેખાય છે તે નામ આકારથી જ છે બાકી વિચોગ જુદા પાડવાનું છે જ નહિ.

તે કે જાણી શકાય, તે કે સમજુ શકાય. મનમાં ઉતારી શકાય, જેના તરફ આંગળી ચીધીને સંકેત કરી શકાય, કે જેને બતાવી શકાય અને જે કે જોઈ શકાય, તે બધું ‘આ’ છે. જે બધાનો સમાવેશ ‘આ’ માં થાય છે. તે શાશ્વત નથી નાશાપંત છે. અને તે કે જે જે જોઈ નથી શકાતું કિંતુ જેની સત્તા છે, તે જેને કે જાણી નથી શકાતું તો પણ જેનું અસ્તિત્વ છે, તે કે જેનું ચિંતન ન કરી શકાય, આમ છતાં પણ તે વિધમાન છે તે સર્વ ‘તે’ માં સમાહિત છે. એટલે ‘ઇદ્મ’ (આ) નો અર્થ થાય છે ‘જ્ઞાન અને જ્ઞોય’ અને ‘તે’ (તત્ત્વ) નું તાત્પર્ય છે અજ્ઞાત અને અજ્ઞોય. સત્ત્યનો અર્થ થાય છે જ્ઞાત+અજ્ઞાત. આ રીતે સત્ત્યનો અર્થ થયો આ + તે.

આ પ્રમાણે વસ્તુ માત્ર તરફનું ‘આ પણું’ સિદ્ધ છે. સત્તા, સામાન્યપણું, વિવેકે જાણવાનું છે અને તેના ઉપર નામરૂપ જગત ચિત્ર છે. જેમ અંજુરીએ સાડીમાં અભાસ તેનો તે છે, છતાં રંગ જુદા જુદા બદલાતા ભાસે છે, તેથી તે કેવા રંગની છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી, પરંતુ એ કપડુ છે એ વાતમાં શંકા ઉઠી નથી. એ જ પ્રમાણે સત્તાની વિલક્ષણાતા નથી. ‘છે પણું’ દરેકમાં કાયમ છે. ‘છે’ ‘છું’ અને ‘છીએ’ અને ‘છું છાં છું છાં’ ગાણવાનાં નથી, પણ તે પૂર્વી હોવાથી સર્વને પૂર્વી કરે છે.

સૂષ્પિત્તમાં જેટલા પદાર્થો માલુમ પડે છે, તેનાં નામ રૂપ જુદાં જુદાં છે, તો પણ તેનો સમાસ ‘હું’, તું અને ‘તે’ માં થઈ જાય છે. ‘તું’ અને ‘તે’માં પણ હું પણું છે. આપણે કોઈને ‘તું’ કહીને બોતાવીએ, તો તે પોતાને ‘હું’ સમજુ જ્યાબ આપે છે. એવી રીતે પશુમાં પણ ‘હું પણું’ છે અને પથથર વિગેરેમાં પણ ‘હું પણું’ છે. આવી રીતે ‘હું પણું’ ઉપલક જોતાં અનેક દેખાય છે, પણ વિચારથી જોતાં એક જ છે, વચ્ચમાં અભાવ હોય તો એકના બે કહેવાય. આકાશમાં પણ ‘હું પણું’ છે. જે આકાર થાય છે તે એકબીજાની અપેક્ષાથી થાય છે. તેથી આકાર જિરાકારની કલ્પના કાઢી નાંખી ‘હું પણું’ છે તે જોવું.

મન એકાત્મ હોય તો જ આત્મા છે ને નહિ તો શું નથી ? ‘અહુમ् અહુમ्’ પ્રગટ છે અને ‘ઈદમ्’ તો ‘ન સહગ્મ’ માં આવી જાય છે. જો કે આજું મેદાન પજ્જું છે તો પણ થોડી

જગ્યા પર ઘેરાવો કરી ‘હું પણું’ કીધું તેથી તેની બહારનું પારકું થયું. ચૈતન્ય મેદાનમાં ‘હું પણું’ છે નહિ. માટે હું ના સ્કુરણમાં ‘ન હું’ છે જ. અહમમાં ઈદમ્ કલ્પેલું છે જ. ‘હું પણું’ સ્વાભાવિક બનેલું છે, તેમાં વિશેખભાવે ‘હું પણું’ ઉછ્યું, કે તેની સાથે ‘ન હું પણું’ (હું નથી) ઉઠે છે અને પારકાપણું થાય છે, તેથી જ ગ્રહણાત્માગ છે, નહિ તો સર્વ સદા પ્રાપ્તા જ છે.

પરમેશ્વર મનુષ્ય દ્વારા કલ્પના કરે છે. પછી તે ગમે તે મનુષ્યમાં પ્રેરે. સુધાર મનમાં કલ્પના ઉઠાવી ટેબલ કરે તો સોને આન્ય. સો તેને ટેબલ તરીકે જુએ. નામ કદાપિ ‘મેજ’ અથવા બીજુંઆપે. તેવી જ રીતે ભૂર્તીકાર ગનની કલ્પનાથી ગૂર્તિ બનાવે રાગની, કૃષ્ણની કે બુધ્યની પછી તેના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી અલગ નામ રાજે. એ જ રાથ, કૃષ્ણ કે બુધ્ય તેને બધા નામ પ્રમાણે માન્ય રાજે. એ જ ગુજરાત જીવ સૃષ્ટિ, ઈશ્વર સૃષ્ટિ એવો વિલાગ પડ્યો છે. જીવ સૃષ્ટિ અહંકારની છે, ઈશ્વર સૃષ્ટિ નિરહંકારની છે. જીવ-ઈશ્વર એક જ છે, બે નથી, એકનાં જ બે પાસાં છે. ઉપરું પાસું ઈશ્વર છે, નીચરું જીવ છે. જીવ ઈશ્વર બે મળીને પરમાત્મા નામ અપાય છે. જુદાં હોય તો કોઈ કોઈનું કલૂલ રાજે નહિ.

જે સત્તાથી વસ્તુ અને વસ્તુને સિદ્ધય કરવાનો કોણ કરનારી ઇન્ડિયાનો સત્ત્ય બાસે છે, તે અખંક સત્તા સર્વદા, સર્વથા, સર્વત્ર પ્રકાશી રહી છે તે જ સત્ત્ય છે. આવું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો માણસ સંસારને અડધો સમજતો થચો એમ આનવામાં વિલંબને કોઈ સ્થાન નથી. હવે આપણે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રદીપી થવાને મહાવાક્ય સમજવાનો જ વિલંબ છે. મહાવાક્ય પૈકી ‘તત્ત્વમસ્તિ’ માં તત્ત અને ત્વં ને વિષે અસી પદની સત્તા સમજવી. અસી ની સત્ત્યતા સર્વત્ર વ્યાપક પણ છે, અને અસી સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી તેથી તત્ત અને ત્વં પદની પોતાની અસત્ત્યતા સમજુ, તત્ત તે જ ત્વં ને તત્ત અને અસી પદની પોતાની અસત્ત્યતા સમજુ, તત્ત તે જ ત્વં અને ત્વં તે જ તત્ત અસી પદ આધારે છે અને અસી પદ તે જ હું છું. એમ સત્તાની ઉપરની ભાસતી સ્ફૂર્તિ સત્તાથી જુદી નથી. જુદી અને તો મિથ્યા છે. એ નિશ્ચય સમજવામાં આવે, તો સંસારમાં કોણે જાની કોણે અજાની કહેવો ?

‘હું મને ઓળખતો નથી’ એમ કહેયું એ આત્મ હત્યારાનું કામ છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેયું એ ભૂલ છે. કુતકીઓ કહેશે કે તમને આંખ છે એમ તમે શા પરથી માનો છો. તમારી આંખ બહાર કાઢી તમે તેને કદી જોઈ છે ? આંખ બહાર કાઢી જોવાનું બનતું નથી, પણ હું જાણું છું કે મને આંખ છે, કેમ કે આંખ ન હોત તો હું દેખત કેવી રીતે ? આંખને કાઈ કાઢી જોવાની કે બીજાને બતાવવાની જરૂર નથી. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ચયમત્કાર હજારા-હજુર સર્વત્ર છે. દરેક ડેકાએ, દરેક કામમાં, પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રકાશી રહ્યો છે. તે જુદી હોય તો જુદી કાઢીને બતાવીએ કેની ? માત્ર અનુભવથી જોઈ લેવાનું છે. ભક્તિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ અનુભવ્યું તે પ્રમાણે ગાયું છે કે :-

“અજિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ, જુજ્યે રૂપ અનંત બાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્ગૂપ છે, બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે.
દેહમાં ટેવ તું, તેજમાં તત્પ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ યેદ વાસે,
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ કુલી રહ્યો આકાશે.

ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, કનક કુંડળ વિષે બેદ નહોયે,
વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, અંત તો હેમનું હેમ હોયે.”

આત્મ સ્વરૂપ સર્વનું બીજ છે, નામ રૂપમાં તે જ પ્રગટ છે. પ્રદેશ જાય ત્યાં પોતાનું દ્રવ્ય લઈને જાય, નોટોના બંડલ હોય કે હુંડી લઈને જાય, તેમાંથી પછી વેચાતું જોઈએ તે મળો. માટે દ્રવ્ય એ જ બીજ ગણાય છે. તેમ લિંગટેછ એ પણ બીજ છે. કે જે વટાવેથી સ્થૂળ દેછ પ્રાપ્ત થાય. સ્થૂળ શરીર પક્ષ્યું રહે છે અને લિંગટેછ અનુભવ સાથે બહાર પડે છે. આત્મારૂપી દ્રવ્યથી જ્યાં જાય ત્યાં આનંદની રેલ છે.

“ધી મખખન તો બહે ગયે, અબ રહે ગઈ એક છાશ હૈ,
કસ્તુરી મૃગ કી પાસ હૈ, ઓર સુંધતા હે સો ધાસ હૈ.

એક કૂલ તો ભોતિક જગતનું જ પ્રગટ રૂપ છે, એક સુગંધ તેનું આદ્યાટિમક રૂપ છે. આપ કૂલને હાથમાં પકડી શકો છો, કિંતુ આપ એક સુગંધને હાથમાં નથી પકડી શકતા. એ કૂલ ખરીદી શકાય છે કિંતુ સુગંધ કયારેય પણ નહિ. એક કૂલ સીમિત છે જ્યારે સુગંધ અસીમ છે. એક કૂલ તો કોઈ એક સ્થાન પર છે, પરંતુ સુગંધ તો બધી જગ્યાએ વ્યાપક છે. આપ નથી કઠી શકતા કે તે અહીં જ છે, આપ નથી કઠી શકતા કે તે ત્યાં છે. તે પણ બધી જગ્યાએ છે, તે તો આવે છે ચાલી જાય છે. એટલે જ ઋષિ કહે છે કૂલ નહિ પરંતુ સુગંધ, એ સુગંધને પોતાની સાથે લઈ જાવ. ત્યારે કેવળ તમે વાસ્તવિક મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકશો, કારણ કે મંદિરની પ્રમાણિકતા મંદિર પર નિર્ભર નથી, તમારા પર નિર્ભર છે. જો તમે પ્રમાણિક હોવ તો મંદિર પર નિર્ભર નથી, તમારા પર નિર્ભર છે. જો તમે પ્રમાણિક હોવ તો મંદિર પણ પ્રમાણિક થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈપણ મંદિર કોઈપણ સ્થાને કામ કરશો. તેમાં કોઈ ફરક પાડનાર નથી.

આ સુગંધને પોતાની સાથે લઈ જાવ કે જ્યારે આપ પૂજા માટે જઈ રહ્યા છો. પરંતુ ત્યારે કોઈ જવાનું નથી, કારણ કે કોઈ મંદિર નથી. ત્યારે સર્વ કંઈ મંદિર જ બની જાય છે. જ્યારે આપ તેને સર્વત્ર અનુભવો છો તો ક્યાં છે મંદિર ? ત્યારે ક્યાં છે કારી - મથુરા, ક્યાં છે મકા ? ત્યારે તે સર્વ જગ્યાએ છે. ત્યારે સમગ્ર અસ્તિત્વ જ મંદિર બની જાય છે. આ સુગંધને પોતાની સાથે લઈ જાવ.

આદગું સ્તુત્ર

“ દૃક् સ્વરૂપ અવસ્થાનં અક્ષતાઃ । ”

પોતાના સ્વયંના સાક્ષી સ્વલ્પાવમાં સિથર થઈ જું જ અક્ષત છે કે જે છજ્યા વગરના અને અતૂટ (ખંડિત થયા ન હોય તેવા અક્ષત) પૂજા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

સંસાર આ શબ્દ જ અર્થસૂચક છે. સરી રહ્યો છે સંબ્રદ્ધ પ્રકારે તે સંસાર એવો અર્થ થાય છે, માટે એ કામ તો પહેલાં કરી લેવાનાં ? આત્મા-આપણે પોતે ચોવિસે કલાક એકસરખા. જ્યાં સુધી શરીર ઈન્જિન્યુન્નો, પ્રાણ, અંતઃકરણ છે. ત્યાં સુધી ‘સાક્ષી’ તરીકે બધાની પાછળ છીએ જ, ફક્ત એમાં દટ્ટતા થથા કરે કે એ જ મારું અસલ સ્વરૂપ છે અને એમાં અહંતા (સોડહબ્લ્યાન્ડ) થયા કરે તો બધી બલા ટણે. શરીર, ઈન્જિન્યુન્નો, અંતઃકરણ ચાલ્યાં જાય પણ હું તો હતો, હું અને રહેવાનો અને ત્યારે સાક્ષી ભાવ પણ કેવો ? શરૂશરુમાં દટ્ટતા થવા માટે શરીર વગેરેથાંથી ‘અહં’ ઉઠાવી સાક્ષીમાં અહં ગોઠવાનો છે, અને એ જ તપ, એ જ યોગ, એ જ જ્ઞાન અને એ જ કર્મ કરવાનું છે. તપ, યોગ, ભક્તિ, જ્ઞાન કાંઈ જુદાં જુદાં નથી, પણ જ્ઞાનીઓ, જુદા જુદા સ્વરૂપે કથન કરે છે. અને તેથી જેમની સમજા કાચી હોય છે તેની બુદ્ધિમાં યેનનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. બધાનું સમાધાન કરતાં આવડી જાય તો કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. લિકિત કરે તો પણ સારું યોગ કરે તો પણ સારું અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરે તો પણ સારું છે. સંસારને ભૂત્યામાં શાંતિ છે. જેનાથી જે રીતે ભૂત્યાય તે રીત તેણે અખત્યાર કરવાની છે. પરંતુ શરત એટલી સમજુને ભૂત્યાય તો આનંદની જડ જાથી શકે. નહિ તો પછી વેવલાપણું, શુષ્ણતા આવી જાય. ગીતાજીમાં જેને ભિથ્યાચાર કહ્યો છે તે એક સમજુઓ એક અને આચરણમાં એથી ઉલટું બીજું. સમજાપૂર્વક આચરણ થાય તો ભિથ્યાચારની સંલાપના રહેતી નથી.

આપણે શુદ્ધ સ્વરૂપ, વિશુદ્ધાનંદ, સાક્ષી ચૈતન્ય છીએ. ન માનીએ તો પણ એ વાત સત્ય છે. આપણું સ્વરૂપ દેણ, મન, ઈન્જિન્યુન્નો વગેરેના ભાવોથી પર છે. જે બધી ગરબક છે તે મનની છે અને તે મન પણ ક્યારે થાય કે જ્યારે આપણા એક જ ટેણને સત્ય માની તેના સંબંધીઓને સત્ય માનીએ ત્યારે. એ આપણે સુધુપિતિ અવસ્થાનો દર્શોજનો અનુભવ છે. જે અવસ્થા આપણે સુધુપિતિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનતાથી અનુભવીએ છીએ, તે જ જાગ્રત અવસ્થામાં અનુભવીએ ત્યારે જ ખરી આનંદની ઝડી જામે છે. એટલે જાગ્રતમાં શરીર અને મનમાં અહં મૂકીએ જ નહિ, પણ એ શરીર અને મનના વ્યવહારને જાણનાર ‘હું’ માં જ મૂક્યા કરવાનું છે. આપણાં એ શરીર અને મનના વ્યવહારને જાણનાર ‘હું’ હું એ સનાતન સત્ય છે. એ અનુભવે સમજાય છે. આપણે જેટલી કિયા દર્શોજ બદલાતી જાય, તે દરેક વણ્ણે એટલું જ પૂછ્યા કરીએ કે આ કિયા કરનાર કોણા ? એ કિયા કરાવનાર કોણા ? અને હું કોણા ? એ ત્રણા પ્રક્ષો મૂક્યા જ કરીએ. બહાર બોલવાનું કાંઈ જ નહિ. આથી તરત જ સમજશો કે એ કિયા શરીર કરે છે,

અને મન તથા પ્રાણ કિયા કરાવવામાં કારણબૂત છે. 'હું' તો તમામ કિયાને (બધાને) સાક્ષી માફક જોયા જ કરું છું. એ કિયાઓ થાય કે બંધ રહે ત્યારે પણ 'હું' તો છું જ. તે વખતે સાક્ષીભાવ રહેતો નથી. આ સાચી અનુભવની વાત છે. એ જ ખરી સ્થિતિ છે. એ અનુભવ જ દફ્તાને પામવો જોઈએ. એ એટલે સુધી દફ થયો જોઈએ કે જેમ આપણે શરીર છીએ, અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે અભૂક વર્ણના છીએ એ જેટલું દફ્તાને પાબ્યા છીએ તેવું થવું જોઈએ. એવી દફ્તા ન આવે, ત્યાં સુધી વખતો વખત ઉપર પ્રમાણે ગોઠવ્યા કરવું જોઈએ, આને યોગ કરે છે. કોઈ આત્માની ભક્તિ કરે છે, કોઈ જ્ઞાન કરે છે અને કોઈ વિચાર કરે છે. એ ઋધામાં પડવાની આપણે આવશ્યકતા નથી. આપણે તો બધાથી પર છીએ. એમાં ભક્તિ નથી, યોગ નથી, જ્ઞાન નથી, છતાં બધું જ છે.

હું શરીરની કિયાઓ અને કિયા કરાવનાર મન અને પ્રાણને જોનારો 'સાક્ષી' જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણો હજાહજૂર છું. એટલે હું શરીર, મન, પ્રાણ વગેરેથી પર એ બધાને જાણું છું. મને કોઈ જાણો નહિ. એથી શરીર, મન, પ્રાણ હું નહિ. જ્યારે હું શરીર નહિ ત્યારે મારે કોઈ સંબંધી નહિ, રોગ નહિ, જન્મ ભરણ નહિ, મન નહિ, એટલે સુખ-દુઃખ, કામ-કોદા, લોભ-ભોષ, રાગ-દ્રોષ, બંધા-મોક્ષ મારે કોઈ નહિ, પ્રાણ નહિ, એટલે લૂણ-તરસ નહિ. જે કાંઈ થાય તે શરીર, મન, પ્રાણ વગેરેને થાય છે, મારે કોઈની સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો, નથી અને રહેવાનો નથી.

ધ્યાનમાં રાખો કે આપણે સો સાક્ષી આત્મા છીએ. જ્યારે મન વિહૃપણ બને છે ત્યારે ટેણ-દષ્ટિ થઈ જાય છે. આત્મા વગર કંઈ થયું નથી-થવાનું નથી. આ દષ્ટિ આનંદપ્રદ છે, અને એ જ યથાર્થ દષ્ટિ છે. કોઈનું સાંભળણો નહિ. સમાધિ તો ત્યારે થાય જ્યારે સધણાં સંગાં સંબંધી દષ્ટિમાંથી સાફ થઈ જાય, માલ કિલ્કિત ઉપર જણ ફ્રી વળે અને જ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય સમુદ્ધની રેલ રહે. સધણા આત્મા આપ જ છો. જ્યાં ત્યાં આત્મા આપ પોતે જ છો, જુદા થયા નથી, જુદા થવાના નથી. આ જ યથાર્થ આનંદ સ્વરૂપ દષ્ટિ છે. આપણા પોતા (આત્મા) સિવાય કોઈ વિચાર આવવો ન જોઈએ. સૌથી પહેલાં શરીર અને મનથી અલગ થઈ વિચાર કરવો કે મારા સિવાય બીજું કોઈ દેખાતું નથી. જો હું નથી તો આ જગત કર્યાં છે ? મારા અસ્તિત્વ વડે જગત પૂર્વાર થઈ શકે છે. હું આનંદ સ્વરૂપ છું, તો જગત પણ તે સ્વરૂપે છે. સધણાં કામ સ્વાભાવિક થતાં રહે છે. તેમાં મારે સંકલ્પ શા સારું ઉણવવા ? સંકલ્પ કરવો એ જ સંસાર છે, હું પૂર્ણ હોઈને સંકલ્પ ઉણવું તો આપૂર્ણ બનું છું.

જેવું આપણું સ્વરૂપ છે તેવું જ જ્ઞાની, અજ્ઞાની, યોગી, ભક્તો અને જેને પતિત (પતળ પામેલા) ગણે છે તે સર્વનું સ્વરૂપ છે. માત્ર તેના અનુભવવામાં ન અનુભવવામાં ફક્ક છે. કોઈ એ પ્રમાણે કરે છે કે નહિ અથવા કેમ કરતા નથી એ વિચાર પણ છોડીએ. એટલી આસક્તિ પણ શા માટે જોઈએ ? આમ કરતાં બધી વાસનાઓ આછી-પાતળી થઈ જશે અને કોઈવાર તો એવું થઈ આવશે કે મારે જોઈએ શું ? મારે કોનો વિચાર કરવો ? મારે સંકલ્પ કરવો ? મારે કોને થાદ કરવો ? સો સોના સ્થાનમાં બેઠાં છે, તેમાંથી આપણે તેમના આનંદનો લંગ કેમ કરીએ ?

શરીર, ઈન્જિન્ઝ્યો, મન સો પોતાના સ્વભાવ અનુસાર કામ કરતા રહે છે. એ શરીર મનનું ચિંતવન કરશો નહિ. એ શરીર મન વિચારવા ચોગ્ય નથી. જે કંઈ કામ સ્વાભાવિક મળી જાય તે કરતા રહેવું. આવી મળે તો ઠીક ! ન મળે તો ચ ઠીક ! આપની મસ્તીમાં રહેશો. વ્યવહારમાં જે જે કામો આવી પડે તે શરીર પાસે કરાવીએ અને તે પણ પ્રસન્ન ચિંતથી. કદાચ કોઈ સમયે કામ બગડે તો બીજુ વાર સાવધાન રહીએ, પણ કંટાળો લાવી મનને નિર્બળ ન બનાવીએ. આપણે કર્મ કરતા જ જઈએ પણ આસક્તિ વિના ‘હું’ અને મારાપણાની ભાવના વિના. કર્તવ્યનો બોજો માથે લઈ ફર્હા કરીએ તેમાં સિદ્ધિ નથી. જે કામ થાય તે કર્યા કરવું. હા, તેમાં આગસ કે હુરામખોરી પ્રવેશી ન જાય તેની સાવધાની રાખી તપાસતાં રહેવું. પછી તો ધીર ધીર જાણવા ન જાણવાના ભાવને પણ તિલાંજલિ આપવાની છે. કારણ કે ભાવમાત્ર અંતઃકરણ સુધી જ છે, ‘હું મનના અગર અંતઃકરણના બધા ભાવોથી પર હતો અને રહેવાનો છું. એ બધા ભાવોને હું જાણું છું, મને કોઈ જાણતું નથી.’ આટલો વિચાર કરીને ઉઠો ત્યારે ઉઠો, થોડી થોડી વારે વચ્ચમાં વચ્ચમાં મનનું મૌન કરી શાંતિ જાળવી લેશો તો ઉપર ગયેલું મન સો ટકા ઠેકાણે આવી જશે. આ તો અનુભવ કરીને જોઈ લેવાની નક્કર બાબત છે. ચાહે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, પ્રિસ્ટી, યથુદી, જેણ હોય તે કરી જુએ છે, અને શાંતિ મળે છે કે નહિ તે અનુભવી શકે છે, એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. અલબાતા, થોડી સુસંસ્કારી બુદ્ધિ હોય, જરા વધારે લગની લાગી હોય એવા જિજાસુને સંત સમાગમ મળી જાય તો પછી આનંદનું પૂછિવું જ શું ?

કરવાનું કંઈ નથી પણ આત્મામાં દફ્તા ન હોય તો વખતો વખત થોડી થોડી વારે મનને આત્મામાં જોડ્યા કરવાની ટેવ પાડવાની છે. આમ કરતાં કરતાં ઘાટ બેસી જશે. આપણું અને સમગ્ર ભ્રાણાંડનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ‘આત્મા’, સાક્ષી, પરબ્રહ્મ વગેરે છે. એટલે ઉઠીએ ત્યાં પ્રશ્ન પૂછતા જ ઉઠીએ કે કોણ ઉદ્ઘ્યું ? શરીર ઉદ્ઘ્યું શરીરને કોઈ ઉઠાક્યું ? મને ઉઠાક્યું. અને ‘હું’ શું કરતો હતો ? ‘હું’ તો શરીર ઉદ્ઘ્યું, મને તેને ઉઠાક્યું એ કિયાને રાત-દિવસ સાક્ષી માફક જાણ્યા કરતો હતો, એ શરીર-મન વગેરે જાગતાં હતાં ત્યારે કે ઉંઘતાં હતાં ત્યારે પણ ‘હું’ તો એ અખંકિત જાગ્યા કરતો હતો. મારામાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી, થવાનો નથી. શરીર-મન વગેરેના ભાવને લીધી ‘સાક્ષી’ ભાવ કહેવો પડે છે, બાકી ‘હું’ સાક્ષી અસાક્ષી ભાવથી પર જ છું. ‘હું’ શું દુઃખને રહું કે શાંતિભાવનું વર્ણન કરું ? આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ અંત સુધી રાખવાની છે. જેણે વિષયો અને મન ઉપર સંચય નથી તેને માટે સરળ છે. જેણે વિષયો ઉપર અને મન ઉપર સંચય નથી તેને માટે અલગ છે. ખરું પૂછો તો આ વાત એટલી બધી સરળ છે કે નાનું બાળક, સ્ત્રી, પુસ્ત્ર, ભણેલો કે અભણ આટલું કર્યા કરે તો શાંતિમય જીવન ગાળી શકે. જગત તરીકે માનીએ તો શાંતિ આવવાની કયાંથી ? એ બદલાતા જગતમાં એક અધિકારી તત્ત્વ રહેલું છે. તેનો અનુભવ સતત કરતા રહેવાનો છે. બંગડી વિકારી છે, સોનું અધિકારી છે. જગત એટલે જેણે નામ અને રૂપ છે તે, આપ બધા અગાધ છો, આ સાડા ત્રણ દાથનું પિંજું નથી એટલું તો ધૂંટા રહેજો.

મારે ‘આત્માને’ કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી. સોના શરીર પ્રારબ્ધને આધીન છે. પ્રારબ્ધ વશાત્ જે મળવાનું હશે તે અવશ્ય આવી મળશે. ન મળે તો તેની ચિંતા શા માટે

કરવી ? મનને ભૂત-પિશાચની માફક અહીં તહી દોડવાની ટેવ પડી છે. હવે મનને રોકવા માટે 'હું આત્મા-સાક્ષી' છું. એવો હૃદયપ્રવેક (અંતરથી) અનુભવ કરતા રહેવો. અને તેમ કરવામાં શ્રેષ્ઠ નથી પડવાનો. આ જ સત્સંગ છે.

જ્યાં સુધી આ મન આત્મા-સાક્ષી-ચૈતન્યને મળીને શાંતિ નહિ મેળયે, ત્યાં સુધી અને અવિદ્યા છોડવાની નથી. અને અવિદ્યા હશે ત્યાં સુધી શાંતિ મળવાની નથી. તેથી મનને તો હરહંમેશ આત્મામાં સ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેયો. જ્યારે શરીર આપણું નથી ને આપણો શરીરથી જુદા છીએ, તો પછી તેના સંબંધીઓ આપણાં કયાંથી થશે ? આપણો તો શરીરથી જુદા છીએ અને રહેવાના એટલે હું આત્મા સિવાય બીજો કોઈ નથી એવું ચિંતવન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. શરીર અગર અંતઃકરણ સાથે મારો સંબંધ છે જ નહિ અને થવાનો નથી. શરીર તો પંચમહાભૂતોનું છે અને તેમને આ શરીરનું દાન દેવું જોઈએ અને આવું દાન દેવામાં કંઈ ઉપકાર નથી, કારણ એ તેમનું છે. આપણા અહંકારે વચ્ચમાં પડીને તેને પોતાનું કરી લીધું હતું. તેમનાથી છીનવી લીધું હતું. આપણો સાચો અહંકાર આત્મામાં જોઈએ, જે જૂઠો-ખોટો અહંકાર શરીર અને મનમાં રાખ્યો છે તે ત્યાંથી જેંચી લેવો જોઈએ. કારણ કે, શરીર આદિમાં અહું થવાથી મળુષ્યને સુખ-દુઃખના ભાર્ગવાં ફસાયે છે. અહું એ મોટી માચા છે. એને તોડવી એ યોગ છે, એ જ્ઞાન છે, એ ભક્તિ છે, એ કર્મ છે, જો થોડું સરખુંથે ધ્યાન રખાય અને પોતાનાં સર્વ કર્મો પર નજર રાખે તો મળુષ્ય સીધો થઈ જાય અને 'આત્મા' સ્વરૂપમાં દઢ બને. કોઈ સ્વરૂપમાં એનો શોધવાની જરૂર નથી. એની પાછળ દઢતાથી મંજ્યા રહેવું જોઈએ. લોકોને જેટલા વાદ-ફિલમૂહી કરવી હોય તે કરવા દો. ઇન્દ્રિયોના ધર્મો બદલવાના નથી, મનના ધર્મો પણ મનજૃપે બદલવાના નથી. 'હું અને મને' જો મનના ધર્મો દુઃખરૂપ થતા હોય તો તેથી પર રૂપ રહેવા પ્રયાસ કરવો. પણ મને તો કોઈ રૂપરૂપાં નથી આમ જો દઢતા થઈ ગઈ તો માણસ તરીકેના જન્મની સાર્થકતા છે.

શરીર, વાણી, મનથી આપણો પોતાની જ સેવા કરી રહ્યા છીએ. કોના ઉપર ઉપકાર કરીએ ? એટલે આપણા શબ્દકોષમાંથી ઉપકારની ભાવનાને રદબાતલ કરવી રહી. પણ સેવા શબ્દ રાખીએ તો તેમાં અહંકારની નિવૃત્તિ થાય છે, એ અહંકાર જ બેદ ઉત્પન્ન કરી સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્રેષ્ટ, વગેરે ક્રંક્રોથી પેદા કરે છે, માટે એનો (અહંકારનો) આ રીતે છેદ ઉકાડતા રહીએ.

જીવતાં જેને નિશ્ચય થઈ ગયેલો છે, જેણે પોતાના સાક્ષી સ્વરૂપને અનુભવ્યો છે અને આ બ્રહ્માંડ તથા બ્રહ્માંડી આત્મા સિવાય બીજું કોઈ તર્ત્ય જ નથી. તે જીવન્મુક્ત છે. તે જીવ તો હોવા છતાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત છે. આવો જીવન્મુક્ત સર્વ વ્યવહારો કરતો છતાં વ્યવહાર કે કર્મથી બંધાતો નથી. કારણ કે તે દેહભાવે કે મનભાવે કાંઈ કરતો નથી. તે અહંકાર કે જે બધાનું ભૂળ કારણ છે તેને દેહથી માંડીને અંતઃકરણ સુધી કરશામાં મૂક્તો નથી. તે રાગ-દ્રેષ્ટ, સુખ-દુઃખ વગેરે ક્રંક્રોથી પર હોય છે. તે સુખ દુઃખને ખરાં માનતો નથી. જ્યારે તે અનુભવ છે કે, મારો જન્મ જ નથી તો મરાણને તો સત્ય જ માને જ કેમ કરી ? જ્યાં સુધી અંતઃકરણ છે ત્યાં સુધી સાક્ષીભાવનું કથન કરી શકાય. પણ જ્યારે અંતઃકરણનો અભાવ અનુભવાય, ત્યારે આ સાક્ષીભાવ કેમ કરી કહેવાય ? સાક્ષી ભાવની સંજ્ઞા પણ મુખુષ્ણે સમજાવવા માટે છે.

શ્રીકૃષ્ણા પરમાત્મા ગીતામાં જુદા જુદા પ્રસંગે દેહ, મન, આત્માને પોતાના તરીકે કથન કરે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણા પરમાત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો આત્મા સાક્ષી છે. ભક્તો

દેહભાવે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસે છે, પછી વધતા વધતા આત્મભાવે ઉપાસે છે અને છેવટે તે આત્મા બીજો કોઈ નથી પણ પોતે જ છે એમ અભેદદ્ર્ષપે ઉપાસી છેલ્લે એ બેદ-અભેદને ઉઠાવી મારામાં કોઈ ભાવ નથી જ. મારામાં તો બેપણું યે નથી અને એકપણું પણ નથી. આ અંતિમ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિને વિજાનની સ્થિતિ કે જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કે બ્રાહ્મી સ્થિતિ કહે છે.

કેટલાક તત્ત્વજ્ઞ એમ કહે છે કે :- મન અને વાણી આત્માને પહોંચી શકતાં નથી એ ખરું, પરંતુ મનદ્રૂપી મહાસાગરમાં ઉઠતા વિચારદ્રૂપી તરંગોને આત્મા જાણી-જોઈ રહ્યો છે. એ જ પ્રકારે વાણી અને વાણીમાંથી ઉદ્ભવતા વચ્ચનોડ્રૂપ તરંગોનો પણ આત્મા સાક્ષી છે.

શરીરને ભૂલવામાં સાચું આરોગ્ય છે. તેને આપણે ગાઢ નિદ્રામાં ભૂલીએ છીએ. ત્યારે બીજે દિપસે સવારે આપણે ખૂબ જ સ્કુર્તિ અનુભવીએ છીએ. આપ તો આરોગ્ય સ્વરૂપ છો. શરીરના સ્વભાવ પ્રમાણો તેમાં વધધટ થાય, પણ આપના સ્વરૂપમાં વધવા-ધટવાપણું છે જ નહિ. રોગ સાથે જ્યારે મન જોડાય જાય ત્યારે શરીર ઉપર વધારે અસર થાય છે. એ વખતે તીલટો વિચાર લાવવો અને ખૂબ આનંદ કરવો. આનંદમાં પ્રયત્નશીલ રહીશું તો આનંદ મળશે અને મોહું દિવેલીશું રાખીશું તો પોતે દુઃખી થઈશું અને બીજાને અકારા થઈશું. મનુષ્ય માત્રને જો આ જ્ઞાન થઈ જાય તો આનંદનો પાર નથી. ઉપરથી બારે મેધ મુશળન્દારે વરસે કે અનિનો કોપ વરસે તો પણ તત્ત્વજ્ઞ સ્વરૂપસ્થ રહે છે. પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થતા જ્યાચ તેમ તેમ શરીર ખૂબ ભૂલી જ્યાચ છે. જ્યારે સ્વરૂપ સ્થિતિ ચાલતી હોય ત્યારે જપ, ભક્તિથી તેમાં અંતરાચ નાંખવો નહિ. જપ વગેરેથી શરીરને ભૂલી જ્યાચ છે. પણ તે થોડીલાર આટે. પણ સ્વરૂપ સ્થિતિથી બમણો લાલ થાય છે, એક તો શરીરને ભૂલવાનો અને બીજો સ્વરૂપસ્થ થવાનો.

ઉપર પ્રમાણે વિચારતાં રહેવાથી આપમેળે શાંતિ આવતી જશે, થવાનું થાય છે, ન થવાનું થતું નથી થતું, પણ હું તો શાંત સ્વરૂપ જેમનો તેમ છું. મારામાં તો કાંઈ થતું નથી કુ થવાનું છે. હું તો આનંદ સ્વરૂપ ચૈતન્ય સ્વરૂપ સાક્ષી છું. શરીર અને મનના વ્યાપારો અને સ્પર્શ શકતા નથી.

જ્યાં શરીરને ભૂલવાની વાત છે, ત્યાં આ બધું અધોગતિએ લઈ જનારું છે, માટે જીવન્મુક્ત પુરુષો તે તરફ દર્ખિ જ કરતા નથી. જીવન્મુક્ત દર્શામાં આ જગત જોતાં, આખું સાક્ષી સ્વરૂપ નજર સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે.

જીવન્મુક્ત થયેલા મનુષ્યની ઓળખાણ આ રીતે થાય છે, તેઓનું મન જાણે બ્રહ્માનું ધ્યાન કરતું હોય, વચ્ચન જાણે સ્તુતિ કરતું હોય, અને ચરણ જાણો (બ્રહ્માની) પ્રદક્ષિણા કરતા હોય એમ પોતાને જણાય છે. ખદ્રિપુઓ ખદ્રમિત્રો બની રહે છે. કોઇ ક્ષમનું રૂપ લે છે. અલિમાન સંભાનનું રૂપ લે છે, કપટ સરળતાનું રૂપ લે છે. લોભ સંતોષનું રૂપ લે છે. મોછ પ્રેમનું રૂપ લે છે. કામ પૂર્ણી કામ અર્થાત્ વાસના રહિત થતો જાય છે.

જે જે પદાર્થને આપ જાણો છો તેનાથી આપ ન્યારા છો. શરીર, મન વગેરે બધાના વ્યવહારને જાણનાર સાક્ષી પણ આપ છો. આપણે ન હોતા જાણતા ત્યારે પણ તેમ હતું. જાણીએ છીએ ત્યારે તેમ છે અને ભૂલી જઈએ કે ચાદ ન આવે તો પણ તેમ જ છે, એમાં શંકા હોવી ન જોઈએ. આ બધાનો અનુભવ છે તે જ અક્ષત છે, અતૂટ અને અખંડિત ભાવ છે. તેને પરમાત્માની પૂજામાં ઉપયોગમાં લેવાનો છે. તે અક્ષતરૂપ ભાવનું અર્પણ એટલે જ સૂત્ર મુજબ - દૃક્ સ્વરૂપ અવસ્થાનું અક્ષતા: ૧ છે.

નાનાગું દૂત્ર

“ ચિદાપિઃ પુષ્પમ् । ”

ક્યા કૂલ છે કે જે પૂજાને માટે ઉપર્યુક્ત હોઈ શકે છે ?

ચેતન્યથી ભરપૂર હોવું તે પુષ્પ છે.

‘ચિત્તિ સંજ્ઞાને’ ધાતુથી ‘ચિત્ત’ શબ્દ બને છે. એનો અર્થ છે ‘જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું સાધન’. આ જ્ઞાન સ્વરૂપ ‘જ્ઞાતભા’ ના સંયોગથી અથવા પ્રતિબિંબના પડવાથી બિંબ-બિંબી ભાવને પ્રાપ્ત થાય અને ચેતનવત્ત બનીને ‘જ્ઞાતભા’ ને માટે જ્ઞાન તથા કર્મ દ્વારા સમસ્ત ભોગોનું સંપાદન કરે છે. જ્ઞાતભા સહિત તમામ સંસ્કારો અથવા વાસનાઓ તથા સ્મૃતિને બીજરૂપમાં અવ્યક્ત ભાવથી અવધારણ કરનારા, આત્મ સંયોગથી સદા વિશેષ પ્રખ્યાતશીલ અથવા સુદીપ્ત અને ગતિશીલ બની રહી ‘સૂક્ષ્મપ્રાપ્તા’ રૂપી કિયા અથવા જીવની શક્તિના ઉત્પાદક જ્ઞાતભાના સ્વરૂપના પ્રકાશક કે ધોતક, આત્મ સંયોગથી સદા ચેતન જેવું ભાસનાર, અને સંકોચ વિકાસશીલ હોવાથી મદદ્યમ પરિમાણી, જ્ઞાનવાસના પ્રધાન ચિત્ત છે.

‘બ્રહ્મ’ અને પ્રકૃતિના નિત્ય વ્યાખ્ય-વ્યાપક ભાવ સંબંધને કારણે મહાપ્રલયના પછી ફરીથી ‘બ્રહ્મ’ ના ઈક્ષણી દ્વારા ‘સર્ગ’નો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી સર્વ પ્રથમ મહાઆકાશ, કાળ, દિશાની પછી ‘મહત-સત્ત્વ’ આજ તમામ વ્યષ્ટિ-ચિત્તોનું નિર્માણ કરે છે, એટલે વ્યષ્ટિ-ચિત્તોની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાન કારણ તથા ‘બ્રહ્મ’ નિમિત્ત કારણ છે. ‘ચિત્ત હિ પ્રસ્થા - સ્થિતિ શીલત્વાત् ત્રિગુણમ्’ (યોગ.વા.૬/સૂ.૨) સૂત્રના વ્યાસ ભાષ્યમાં પણ ચિત્ત પ્રખ્યાતશીલ-પ્રવૃત્તિ-સ્થિતિ શીલતાને કારણે ત્રિગુણાત્મક જ છે.

ચેતના, જ્ઞાન તથા કિયાનો સાક્ષાત્કાર-જ્ઞાન તથા કિયાને પૃથ્વી નથી કરી શકાતી, એટલે એ બંને એક સાથે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રકૃતિના ત્રિગુણ સમુદ્ધાયનું પ્રથમ નિર્માણરૂપ ‘મહત્’ ના કાર્યાત્મક અંશભૂત આ ‘ચિત્ત’ જ્યાં પદાર્થોનું પ્રકાશક છે, ત્યાં જડત્વનું પરિણામ હોવાથી ‘જડ’ પણ છે, પરંતુ એ ચેતનવત્ત કાર્ય કેવી રીતે કરે છે ? આ તથને સાક્ષાત્ કરવાનું છે. જ્ઞાનની સાથે જ ચિત્તમાં આત્મ સંયોગથી નિર્ણય ઉત્પન્ન થઈ રહેલ કિયાને પણ જોતા રહેવાનું છે, કારણ કે જ્ઞાન અને કિયા એ બંને સ્વરૂપના જુદા હોવા છતાં પણ અહીં આગળ સૂક્ષ્મતા હોવાને કારણે અલિન્ન પ્રતીત થાય છે. એટલે ચિત્તમંડળના મધ્યમાં દ્વારા વિજ્ઞાન દર્શિથી નિશ્ચિલ રૂપથી જોવાની આવશ્યકતા છે. ચિત્તમંડળના અંતઃકેન્દ્રમાં સ્થિત એક સજીવ કણાના સમાન પ્રતીત થઈ રહેલ સુદીપ્ત, સુંદર આત્મા પોતાની સત્તાથી પ્રતિબિંબિત, અતિ સૌભ્ય, આલહાદ્ય સૂક્ષ્મ જેવી આત્મા અથવા જ્યોતિને ઉત્પન્ન કરે છે, અને અતિ તીપ્તિ કિંતુ અદશ્ય જેવી ગતિથી આ આભા ચિત્તમંડળના કણકણને વ્યાપ્ત કરતી અને પોતાની ચેતનાથી રંજિત રહી ચિત્તમંડળના કિનારાઓ તરફ વધતી ચાલી જાય છે. તેવી રીતેની પ્રક્રિયા આ

સમયે 'ચિત્તભંડળ' માં પણ થાય છે, માનો ગતિ પર બેસીને જ જ્ઞાન પ્રકાશ ચેતના ચાલી રહી છે. ચેતનાથી જ્ઞાનની સૌભ્ય જ્યોતિને ચિત્તની 'પ્રખ્યાશીલતા' સૂક્ષ્મ લહેરો જેવી પણ ચિત્તના પ્રકાશથી એવી પ્રતીત થાય છે, જાણો વહેતા જળમાં દૂધીયો રંગ મળ્યો હોય અને તે વહેતા જળને આદિત્ય રસિમાં અધિક ભાસ્વર બનાવી રહી હોય. કિંતુ સત્ય પ્રદ્યાન નિર્ભળ જળની ધવલતા તો 'ચેતના ચા જ્ઞાન' ની જ્યોતિ છે. અને એની કિંયા ચિત્તની ચપળતાની ધોતક છે. જળની ધવલતાના દર્શન તો નેત્રોથી થાય છે. એવી રીતે અહીં ચિત્તમાં કિંયાનું જ્ઞાન થાય છે. આ સ્થિતિમાં થોડા વધારે ઊડાણથી જોઈએ તો આ રહ્યું પણ સ્પષ્ટ આવેલી ચેતના જ છે. જેમ લોખંડમાં પ્રવિષ્ટ થઈને અનિન પોતાના સ્વરૂપથી રંજિત ચા આટબ સાતુ કરીને લોખંડને પણ અનિનવતુ બનાવીને પોતાના તેજથી પ્રકાશ અને દાહ્યુકત બનાવી છે, ત્યારે લોખંડ પણ અનિન સમાન પ્રકાશને ફેલાવી સમીપવર્તી પ્રદેશ તથા પદાર્થોને પ્રકાશિત તથા સંતપ્ત કરી નાખે છે. આ રીતે 'આટબત્તય' થી પ્રાપ્ત 'જ્ઞાન' તથા 'ગતિ' થી વ્યાપ્ત ચા અનુર્જિત થયેલ જડ ચિત્ત ચેતનવતુ બનીને આ બધા વ્યાપારને દર્શાવે છે. આ બધાં દર્શય આ ચેતનની 'ચેતનપતા' નો સાક્ષાત્કાર છે. જો પોતાનાથી જોઈ શકો છો. આ રીતે અહીં આટબત્તયના જ્ઞાન અને કિંયા ચિત્તની ચેતન સત્તાનો સાક્ષાત્કાર, તથા ચિત્તના કેન્દ્રમાં દેખાતા સજ્જુષ સૌભ્યકણા, સમાધિની અવસ્થામાં એવું પણ યોગીઓએ જોયું છે કે જેમ એક એક મોતીને શોધવાનો મહાન પ્રયત્ન કરે છે, એવી રીતે સમાધિની દિશામાં મહાન પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આગળ ભવિષ્યમાં જ્યારે આ રીતે 'આટબત્તયુક્ત' દિવ્ય નેત્રો દ્વારા દર્શનનો વિષય બની શકે તો આટબાની સમીપ જ ચિત્તભંડળમાં વ્યાપ્ત સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ 'બ્રહ્મ' નું દર્શન પણ થઈ જશે. અહીં ચિત્ત-ચેતના અને જ્ઞાન વિષે થોડો વિગતે વિચાર કર્યો કારણ કે અહીં સૂત્ર નવ તથા આગળના સૂત્ર દશ તથા અગિચારમાં 'ચિત્ત' જ કેન્દ્ર સ્થાને છે. તે સમજવા માટે પણ આ વિગત પૂર્ણ વિચારણા આવશ્યક બની ગઈ છે.

હે પુણ્યાત્મા, પુણ્યકર્મનુ, પૂણ્યમૂર્તિ ! ચાલો થોડું આગળ વધીએ અને સૂત્ર નવ - 'ચિદાપ્તિ: પુણ્યમ् ।' કચા કૂલ છે કે જે પૂજાને માટે ઉપયુક્ત હોઈ શકે છે ? ચેતન્યથી ભરપૂર હોવું તે પુષ્પ છે. આમ કહીને પૂજાનો પુષ્પો તરફ સંકેત કર્યો છે. ઉપનિષદ્ધકારે તે તો માત્ર પ્રતિક છે. ચેતનાને માટે કૂલોનું આ પ્રતિક ઘણા બધા અર્થો ઘરાવે છે. ખાલી આ એક પ્રતિક જ નથી. પૂર્ણ ચેતન્ય થવું, સજાગ થવું, ચેતના વસ્તુતા: એક વિકાસ છે. મનુષ્ય જ્યારે ખીલે છે, ત્યારે તે પોતાના એક અંતિમ બિંદુ પર પહોંચી જાય છે. અચાનક એક વિકાસનો વિરુદ્ધ થાય છે. તે જ ચેતનાનું પુષ્પ રૂપે ખીલવું છે. અહીં એક એવી અનોખી પૂજાની વાત છે, બહારથી ખરીટેલા કે માંગી આણોલા બહારના ઉધાર ઉછીના ફલની વાત નથી. બહારના પુષ્પો માત્ર પ્રતિક છે. એ કામ આવશે નહિ. આપના સ્વયં વિકાસની આવશ્યકતા પડશે, અને કેવળ તે જ સ્વીકૃત થશે.

પ્રિતિનું પુષ્પ ખીલે છે, મિલનની જુદાઈમાં,
પુષ્પના રંગ જુદા છે, જીવનના ઢંગ પણ જુદા,
પાત્રો અલગ, પુષ્પો અલગ, રંગમાં જુદાઈ છે,
સુગંધમાં હોતું નથી અંતર, નિરંતર વ્યાપે સર્વમાં,

શરીર બાંધી શકે છે રાજા, વિચારો ન આવે બંધનમાં,
સમાવો પાણી કોઈ પાત્રમાં, સમંદર ભરશો કેમ નાની ગાગરમાં ?

રાગથી, અનુરાગથી ખીલી રહ્યું છે પુષ્પ,
ચિદાકાશમાં વિલસી, વિકસી રહ્યું છે પુષ્પ.
આવી કયાંથી તાજગી, સ્કુર્તિ આવી કયાંથી ?
કોઈ તને શું પૂછે - ન પૂછે, તું જ તને પૂછતો નથી ?
શૈતન્યથી ચિત્ત પ્રગટ્યું, તેમાં સલાર તું જ,
જીવન મારું પુષ્પ ગુચ્છ, બાકી બદ્યું એ તુચ્છ ?
ગમો ગયો, આણગમો ગયો, તું હસતું ખીલતું પુષ્પ,
જાણ નારે જાણ્યું, પામનાર પાખ્યો જૈનું હતું તે ફૂલ.
કોણ પૂજારી ને કઈ પૂજા ? લેણ ભરમ જગે તુંઓ,
તું તો રહ્યો સાક્ષી 'શરદ' પૂજા થતી નિત્ય જુંઓ.

ખીલી રહ્યું છે એક ફૂલ, અ-મનના ચમનમાં,
જગી ગયો છે માણી ન-મનનના અનુગમનમાં.
એમાં નથી રાખ કે નથી રંગ, સ્વયં મશગુલ સુગંધમાં,
મહેક ભરી કોણો એના અંગ-અંગમાં, આવ્યું તે કોના સંગમાં.
સંગ હોય તો જ રંગ આવે, રાગ-અનુરાગ રહે પ્રસંગમાં,
'શરદ' સમજે એટલું, ફૂલ બનાવ્યું તને ચઢે હું રહું અસંગમાં.

હસ્ત કમળને, કમળ હસ્તમાં, કમળા-લક્ષ્મી વસી કમળમાં,
કમલેશ વિષયુ ઉલા જોયા, સાગર-સંસારના વમળમાં.
પણ લેપાતા નથી, એ જળમાં, હસ્તે કમળને ચરણ પણ કમળમાં,
પંચમુખી ગાયત્રી તેમાં બિરાજે, ધ્રાક્તા પ્રગટે તે જ કમળમાં,
પદ્માવતી પદ્મે વિચ્છે, વાગ્દેવી-શારદા શોલે ખેત કમળમાં,
બુદ્ધા, મહાવીર ને તિર્થકર, સંસારના સો તે ત્યાગી,
અનુરાગ શું રહ્યો પુષ્પમાં ? કમળાસને સો તે શોલે,
શિવને પણ કમળ પૂજા, શિવરાત્રીઓ ખૂબ ગમો,
ભોગાનાથને માથું નમાવી, સહસ્ર પદ્મે સો નમે,
સુખ નથી શું સ્વર્ગમાં, રટનો ને રટનાકરમાં ?
કલ્પવૃક્ષને ત્યાગી બેઠા, શું સ્વર્ગાદિક પણ છોડો ?
દોડી આવ્યા ધરા તલ પર, હસી-વસી રહ્યા પુષ્પોમાં.
અમળ-કમળનો લેણ ન જાણું, કોઈ મને સમજાવો,
'શરદ' તો દર્શનાભિલાષી, શું સુગંધ પુષ્પને શોધો ?

ખરેખર, એ બહુ જ કોમળ છે, બહુ જ નાજુક અને લગાતાર એને બતાવવું પડે છે: કેટલાચે દિવસો, કેટલાચે વધો, કેટલાચે જીવન. પરંતુ એક વાર પ્રારંભ થઈ જાય, એક વાર બીજ તૂટી જાય, અંકુર જરૂર ફૂટશે. પછી તો છોડ વૃક્ષ બનશે જ અને એમાં ફૂલ જરૂર ખીલશે. ચૈતન્યથી સબર હશે. એ પુષ્પો પ્રભુ જેની પ્રતિક્ષામાં છે જરૂર તેના ચરણોમાં અર્પણ થશે એકને એક દિવસ જરૂર.

તે ફૂલોનું ખીલવું, તે વિકાસ જ ધર્મ સંબંધિત છે, મનુષ્યને ફૂલની માફક ખીલવું એ જ ધર્મનું થિંતન છે. ખીલેલા પુષ્પની સુગંધને કોઈ રોકી શક્યું નથી, કોઈ રોકવાનું નથી, એ સર્વત્ર ફેલાઈ જશે, એ જ તો આધ્યાત્મિકતા છે. આત્માનું પૂજન છે.

દુઃખાંગું સૂત્રા

“ ચિદદિન સ્વરૂપં ધૂપः । ”

પોતાની અંદર ચૈતન્યનો અનિન્ય પ્રગટાવવો જ ધૂપ છે.

ઉપનિષદના બહારના સંકેતો પ્રતિકાત્મક છે. એ પ્રત્યેક સંકેતનો એક કિન્ટ્સો અંદર પણ હોય છે. બહારનું પણ અમૃત છુદી ઠીક છે, પરંતુ તે પૂરતું નથી, તે કંઈક સંકેત કરે છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી. તમે ધૂપ પ્રજ્વલિત થતો જોયો હશે. તે બધી જગ્યાએ મંદિરોમાં અને ધરના પૂણાધરોમાં પ્રજ્વલિત છે. તે પોતે પોતાની રીતે ઠીક છે, પરંતુ એ માગ બહાર માટે ઉપયોગી છે અંદર માટે તે ઉપયોગી નથી થઈ શકતો એ એક સંકેત છે. સ્વયંમાં સજાગતાનો અનિન્ય જલાવવો એ એક અનોખી સુગંધ ફેલાવશે. જવારે બહારનો ધૂપ બહાર સુગંધ આપે છે. સમગ્ર જીવનને સુગંધિત કરતો નથી.

કંદંબના વૃક્ષમાં દૂર સુધી ફેલાતી એક સુગંધ હોય છે એ કંદંબના વૃક્ષ પર બેચી શ્રીકૃષ્ણાં વાંસળી વગાડતા હતા. ત્યારે કંદંબના વૃક્ષની સુગંધનું અલગ અસ્તિત્વ શ્રીકૃષ્ણાના શરીરના અંગોમાંથી પ્રગટ થતી અષ્ટ ગંધની સુગંધ સાથે ભજી જતું હતું. આમ કંદંબની સુગંધ, અંગમાંથી પ્રગટતી અષ્ટગંધની સુગંધ સાથે ભજી જતાં દૂર-સુદૂર સુધી તે ફેલાઈ જતી હિંદ્ય સુગંધ બની જતી હતી ને અનેક પશુ, પક્ષી અને અનુભ્યના ચિત્તમાં છવાઈ જતી હતી. કહો કે, વ્યાઘ્રની સુગંધી સમઘિતમાં ભજી જતી હતી. એટલે પ્રજલ્યુમિનું વાતાવરણ હિંદ્ય આલહાંક ધૂપ સુગંધનો અનુભવ કરતું હતું.

એવું કહેવાચ છે કે જ્યારે મહાવીર ચાલતા હતા તો દરેકને એક સૂક્ષ્મ સુગંધથી તેની ઉપસ્થિતિનો અનુભવ થતો હતો. એવા ધાણા મહાપુરુષો અને સિદ્ધાત્માઓ માટે કહેવામાં આવે છે. એ સંભવ છે. જેટલા અધિક તમે પોતાની અંદર કેન્દ્રિત થઈ જાવ છો તેટલી જ અધિક તમારી ઉપસ્થિતિ એક સુગંધ બની જાય છે અને જેની પાસે ગ્રાહકતા હોય છે તેઓને તેની પ્રતીતી થાય છે. એટલે મંદિરમાં બહારનો ધૂપ લઈને પ્રવેશ ન કરવો, પણ આંતરિક ધૂપ લઈને પ્રવેશવું અને એ આંતરિક ધૂપ કેવળ ખાલીપણું, કેવળ સજાગતાથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે નીજો કોઈ ભાર્ગ નથી.

બૃહુદારણયક ઉપનિષદમાં એક વાત રૂપદ્ધ થાય છે કે :-

અન્યત્રમા અમૂવના દર્શમન્યત્ર મના અમૂવ નાશ્રીષમિતિમનસા હાવ પશ્યતિ મનસા શૃણોતિ કામ: સંકલ્પો ચિકિત્સા શ્રબ્ધા શ્રબ્ધા ધૃતિરખૃતિ હ્રીં ર્ધર્તિસ્ત્વત્વ મન એ ગા

મારું મન અન્યત્ર હતું એટલે મેં દીનું નહિ (એનો અર્થ થયો જોવાનું કામ આંખનું, આંખ ખુલ્લી હોવા છતાં મને સહયોગ ન આપ્યો એટલે આંખ જોઈ શકી નહિ. અહીં મનની સજાગતાનો અભાવ છે) મારું મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં સાંભળ્યું નહિ (એટલે કાનને મને સહયોગ ન આપ્યો જેથી કાન હોવા છતાં તેનું કામ કરી શક્યા નહિ. અહીં પણ મનની સજાગતા, સમાનતાનો અભાવ સ્પષ્ટ છે.) અર્થાત્ મનથી જ દેખે છે, મનથી જ સાંભળે છે, કામ, સંકલ્પ, શંકા-કુશંકા, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, ધૃતિ-અધૃતિ, લજ્જા, બુદ્ધિ, લય એ સર્વ મન જ છે.

જે કંઈપણ તમે કરી રહ્યા છો, કરતી વખતે એક વાતનું દ્યાન સતત અંદર થતું રહે કે તે તમે કરી રહ્યા છો. તમે ભોજન કરો છો, પોતાનામાં સજાગ રહો, સભાન રહો, તમે ચાલી રહ્યા છો, ચાલવામાં સભાન રહો. તમે સાંભળો છો, સભાનતાથી સાંભળો. તમે બોલી રહ્યા છો, સ્વયંમાં સજાગ રહો, તમે કોઈથિત થઈ રહ્યા છો, હોશ રહે કે તમે કોઈભાં છો. તે સ્વયંનું સતત સ્મરણ એક સૂક્ષ્મ શક્તિ નિર્ભિત કરે છે. એક બહુ જ સૂક્ષ્મ ઊર્જા તમારી અંદર પેદા થવા માંડે છે. તમે ઘનીભૂત થવા માંડો છે.

સામાન્ય રીતે તમે એક ઢીલા કોથળા જેવા હોય છો. જેમાં કોઈ સઘનતા નથી, કોઈ કેન્દ્ર નથી હોતું. કેવળ દ્રવ્યતા હોય છે, ખાલી બહુ એવી ચીજેનું ઢીલું ઢીલું ભિશ્રણ હોય છે. જેમાં કોઈ કેન્દ્ર નથી હોતું. એક ભીડ હોય છે કે જે લગાતાર અર્હિથી ત્યાં ડોલતી રહે છે, જેનો કોઈ માલિક નથી. જીવનમાં સજાગતા આવે, સભાનતા આવે તો જ તમે માલિક બની શકો છો. જ્યારે હું કહું કે “તમે માલિક બનો” તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે તમે ઉપસ્થિત થઈ જાવ. તમારી સ્વયંની એક ઉપસ્થિતિ. જે કંઈપણ તમે કરી રહ્યા છો યા નથી કરી રહ્યા, એક વાત તમારા દ્યાનમાં બની રહે કે ‘તમે છો.’

આ સાધારણ સ્વયંની અનુભૂતિ કે કોઈ છે, એ એક કેન્દ્ર નિર્ભિત કરે છે, એક ધીરતાનું કેન્દ્ર, એક મોનનું કેન્દ્ર, એક આંતરિક માલિકપણાનું કેન્દ્ર એક અંદરની શક્તિ. અને જ્યારે હું કહું છું કે એક અંદરની શક્તિ તો તો હું શબ્દશઃ કહી રહ્યો છું છે. એટલે આ સૂત્ર કહે છે કે સજાગતાનો અભિન. આ એક આગ છે, એક અભિન છે. જો તમે સજાગ રહેવાનું શરૂ કરો તો તમે પોતાની અંદર એક નવી ઊર્જાનો અનુભવ કરશો. એક બવી આગ, એક નવું વિશુદ્ધ જીવન અને આ નવા અભિન, નવી ઊર્જા, નવા જીવનને કારણો જે એવી બિન આવશ્યક ચીજે કે જે તમારી ઉપર અધિકાર જમાવીને બેઠી છે તે વિલીન થઈ જશે તમારે તેની સાથે લડવું નહિ પડે.

તમે અંદર મજબૂત બનવાનું શરૂ કરો આ અનુભૂતિની સાથે કે તમે છો, તો તમારી શક્તિઓ સઘન થવા માંડે છે, સંગઠિત થવા લાગે છે. અંદર એક બિંદુ પર ‘સ્વ’ નો ઉદ્ય થવા માંડે છે, સ્મરણમાં ઈગોનો નહિ, અહંકારનો નહિ, પરંતુ ‘સ્વ’ નો જન્મ થશે. ઈગો (અહંકાર) આપણાનો જુઠો ભાવ છે. સાચા સ્વને ઓળખતા નથી. ત્યાં સુધી તમારી અંદર જે જુઠો સ્વપણાનો ભાવ છે તે અહંકાર છે, અહંભાવ છે, અહંનો અર્થ થાય છે એક મિથ્યા સ્વ. તમે સાચા સ્વ નથી જાણતા એટલે પછી તમને સ્વની પ્રતીતિ થાય છે તે અહંકાર તે એક મિથ્યા સ્વ છે. અહંકાર એક જુઠો ખ્યાલ છે, એવી પસ્તુનો કે છે જ નહિ. ‘સ્વ’ નો અર્થ થાય છે એક કે જે હોવાની એક ખાતરી આપી શકે, વાયદો કરી શકે. આ કેન્દ્ર ત્યારે નિર્ભિત થાય છે. જ્યારે કોઈ સતત પોતાના અસ્તિત્વમાં સ્વયંમાં સજાગ રહે, સતત સભાનતા જાળવી રાજે. દ્યાનમાં રહે કે જ્યારે તમે જ્યારે કંઈપણ કરી રહ્યા હોય, કે તમે બેસી રહ્યા હોય, કે તમે સુવા માટે જઈ રહ્યા હોય, કે હ્યે તમને ઊંઘ આવી રહી છે, કે તમે ઊંઘમાં દૂલી ગયા છો, પ્રત્યેક ક્ષણમાં જાગતા રહેવાનો પ્રયાસ કરો અને ત્યારે તમને પ્રતિત થશે કે તમારી અંદર એક કેન્દ્ર નિર્ભિત થવા માંડ્યું છે, ચીજે સઘન થવા લાગી છે. એક કેન્દ્રીકરણ થવા લાગ્યું, હ્યે પ્રત્યેક ચીજ કેન્દ્ર સાથે જોડાવા લાગી છે.

જે કંઈપણ તમે કરી રહા છો, જો તમે સ્વયંના પ્રતિ સજાગ રહી શકો, તો તમે કેળજ્ઞની નજીક છો. ત્યારે અચાનક તમે પોતાના કેળજ્ઞના પાભી શકશો. ત્યારે તમારી પાસે ઊર્જા હશે. તે ઊર્જા સૂત્ર કહે છે કે અનિન છે, સમગ્ર જીવન એ સમગ્ર અસ્તિત્વ જ ઊર્જા છે. અનિન એક પુરાણું નામ છે. હાલમાં તેને એક વિદ્યુત કહેવાય છે. માનવ તેને અલગ-અલગ નામેથી સંબોધે છે, કિંતુ અનિન એક સારું નામ છે. વિદ્યુત કહેવું કંઈક ભૂત લાગે છે, અનિન વધુ જીવંત પ્રતિત થાય છે. આ અંતરનો અનિન, યિદાનિન, આ સૂત્ર કહે છે આ પૂજા માટેનો ઉપયુક્ત ધૂપ છે. જ્યારે કોઈ પૂજા કરવા માટે જાય છે, સાથે ધૂપ લઈ જાય છે. તે આત્મા-પરમાત્માની પૂજા માટે વ્યર્થ છે. જ્યાં સુધી કે તમારી અંદરનો યિદાનિનનો ધૂપની માફક ઉપયોગ નથી કરતા.

“યિદાનિન, સમુજ્જવળ, સદા પ્રદીપ્તા, ચમકતો એ બળો,
અસ્તિત્વને જોડો એમાં, બની ધૂપ સુગંધરૂપ સળવનો.
વ્યાપી જાય એ તન-મનમાં, જગત જગદિશને જઈ અડે,
આત્મપૂજા સફળ થઈ માનો, ‘શરદ’ નિત્ય સો ધરે.”

આગિયારખું શૂન્ન

“ ચિદાદિત્ય સ્વરૂપમ् દીપઃ । ”

ચેતન્યના સૂર્યમાં સ્થિત થવું જ એક માત્ર દીપક છે.

આત્મા તથા ચિત્તના સંયોગથી આ માનવપિંડમાં, તથા બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મ તથા પ્રકૃતિના સંયોગથી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિને માટે કરવામાં આવેલ ‘ઈક્ષણ જન્ય’ ગતિથી ઉત્પત્તિન જ્ઞાન અને કિયા બે તત્ત્વ છે, કિયાના દ્વારા જે ભાન થાય છે તે જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનની કિયાના દર્શનથી સમાહિત ચિત્તમાં એક મધુર એવો રસ પણવનારી લહેરો ઉઠી ઉઠીને જે ભાવ ઉત્પત્તિ કરે, તે આનંદ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં ‘જ્ઞાન’ ‘આનંદ’ શું કોઈપણ પ્રકારની અભિલાષા મૂર્તિની લાલસા બની રહે છે તે સ્થિતપ્રેરણ, આત્મારામ અથવા સ્વરૂપસ્ય નથી થઈ શકતો, કિંતુ જ્યારે એ લાલસા, તૃષ્ણા, વિવેક ખ્યાતિ આત્મદર્શન પછી પરિતૃપ્તિમાં પરિણાત થઈ જાય છે. આ ગુણો પર વિજય છે. એટલે ત્રિગુણા સમુદ્દરના સંબંધથી રહિત ગુણાતીત, સ્વરૂપ માત્ર ‘જ્યોતિઃ પુણ્ય’ મુક્ત થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી ‘ચિત્ત’ કોઈ બાધ્ય ચા આભ્યન્તરિક વિષયજન્ય સંસ્કારની સાથે સંબંધ થાયને વૃત્ત્યાકાર નથી થતો ત્યાં સુધી ‘નિર્વૃતિક’ જેવો હોય છે. તે સમયે ચિત્તબંદળમાં પોતાની સ્વાભાવિક જ સૂક્ષ્મતામ અવ્યક્ત જેવી બંદબંદ ગતિ થાય છે. આ બંદ ગતિનું ભાન વા દર્શન પણ ‘સ્મૃતિ વૃત્તિના કારણે અહંવૃત્તિ’ ગા દ્વારા થઈ રહ્યું હોય છે. પદમ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ ‘મહ્ત્ત’ સત્ત્વથી આ આકારમાં પરિણાત થયોલ ચિત્તમાં ગતિનું જોવું કે દર્શન તો ચિત્તના સ્વરૂપમાં પરિણામ છે, અને આ પરિણામ જે અહંવૃત્તિ દ્વારા સંપણ થઈને પરિદર્શિ થઈ રહ્યું છે, આ જીવાત્માને પોતાની ‘અસ્તિત્વ’ સત્તાનો બોધ હોવાનું સ્વરૂપ છે. આ બોધનું બીજું પરિણામ આનંદ છે. અર્થાત્ જેદો દર્પણામાં પોતાના મુખમંડળના સૌંદર્યશ્રીને જોતાં જોતાં મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે કે ‘અહો ! હું કેવો સુંદર છું’, આ રીતે પોતાની ચેતનાનો લગાતાર બોધ થયો, અથવા જ્ઞાન થવું જ પ્રકારાન્તર આનંદ છે. ‘અહમસ્તિમ’ (હું છું) અથવા કેવળ ‘અસ્તિમ’ (છું) ના બોધના સમયે ચિત્તની અન્ય વૃત્તિઓ નિરંદ્ધ થાય છે. કેવળ ‘સ્મૃતિવૃત્તિ’ નું રાસ્તિત્વ હોય છે, જેના કારણે ‘અસ્તિમ, અસ્તિમ’ (છું છું) ની ઉત્પાદક એક અખંક દ્વારા બંધાઈ જાય છે. આધારાની લહેરોથી ઉત્પત્તિન થનાર તત્ત્વ જ આનંદ છે અને બીજું ‘અસ્તિત્વ’ ના ધારા પ્રવાહથી બોધ બની રહેવો જ ‘આનંદ સ્વરૂપ’ છે. આ પ્રકારે ચિત્ત દર્પણ પર પડેલ આત્મજ્યોતિના પ્રતિબિંબના દર્શનથી ‘અસ્તિમ’ (છું) જો બોધ ચિત્તમાં થાય છે. આમ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત આત્મ જ્યોતિનો પ્રકાશ જ ‘ચિદાદિત્ય’ નું સ્વરૂપ છે. અસ્તિમનો અનુભવ કરનાર જીવાત્મા છે. અને ‘અસ્તિમ’ નું બોધક ‘કારણ’ અહંવૃત્તિ છે. પૂર્વ કથનનો સાર એ લે કે ચેતના જીવાત્માની જ્યોતિથી ઉદ્ભાસિત ચિત્તમાં ચેતનાના પ્રસારથી આ ચિત્ત પ્રતિક્ષણ સંકોચ-વિકાસ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થતું રહે છે. આ સંકોચ-વિકાસને કારણે જ્ઞાન અને કિયાની નિરંતર ઉત્પત્તિ થની રહે છે, આ સંકોચ-વિકાસરૂપ કિયાને કારણે ‘અસ્તિમ-અસ્તિમ’ (છું છું) રૂપથી જીવાત્માને પ્રતિક્ષણ પોતાની સત્તાનો

બોધ બની રહે છે. ચિત્તદર્પણમાં ઉદ્ભાસિત આત્મજ્યોતિ (ચિદાદિત્યનો પ્રકાશ) ની પ્રતિક્રિયાના નિરંતર દર્શનથી ચિત્તમાં એક 'પરમ સાર્વ-વદલાવ' ની અનુભૂતિની સંજ્ઞા 'આનંદ' છે. ચિત્ત મંડળમાં થનારા સર્વ દર્શયોનો અનુભવ તથા દર્શાવનારી 'અછભુ' ની સૂક્ષ્મપૂર્વી 'અસ્તિત્વા' છે અને આ સર્વનો દૃષ્ટા અનુભવકર્તા દ્વિપ ચેતન જીવાત્મા છે. આ રીતે વિરોધ સમાહિત રૂપથી ચિત્ત દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત 'જીવોતીર્ભવ ચિદાદિત્ય' ના પોતાના દર્શનનું નામ આનંદ છે. એનાથી આગળની અવસ્થા શાંતિની છે.

"તૈતિરીય ઉપનિષદ" બ્રહ્માનંદવત્તિ, અષ્ટમ અનુવાકુના અગિયાર પ્રકારના આનંદની શ્રેણીઓ બતાવેલ છે. માનુષાનંદ, ગંધર્વાનંદ, દેવ-ગંધવાનંદ, પિત્રાનંદ, આજાનજ-દેવાનંદ (દિવ્ય ચેતાચોગીઓને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થનાર આનંદ), કર્મ-દેવાનંદ, દેવાનંદ, ઈન્જાનંદ, બૃહસ્પતિ-આનંદ, પ્રજાપતિ-આનંદ અને સર્વભાં અંતિમ સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વાસાર બ્રહ્માનંદ યા મોક્ષાનંદ છે.

આનંદયુક્ત ચિત્તની દર્શામાં જે ચિદાદિત્યનો પ્રકાશ કાવ્યરૂપે અવતર્યો તે અહીં રજુ કરી રહ્યો છું :-

પૂર્વમાં આવિર્ભૂત એક અનુપમ તેજ,
તેના પૂર્વે બીજું નહિ પાછળ, પણ અપૂર્વ.
સહજમાં ડેલાઈ ગયું એ અત્ર-ત્રણ-સર્વત્ર,
પિંડને બ્રહ્માંડનાં ભરાઈ ગયાં સો ગાત્રને ગોત્ર.
અદિતિના જર્બમાં પ્રકટયો હિરણ્યગર્ભ,
અદિતિથી પ્રસબ્યો અર્બક, આદિ-આદિત્ય.
પૂર્વમાં નહોતી અદિતિ, તેવી માતા જન્માવી આદિત્યે,
જગતે જે પ્રાણ કછ્યો તે વિશ્વાત્મા વેદ વદે નિત્યે.
ખ-ચિત્તમાં ચિત્ત વસ્યું, ખેચરે લભી રહ્યું,
બદલાઈ ગઈ - દિશાને દર્શા, અંતર - નિરંતર રમી રહ્યું.
બિંબિઅ પ્રતિબિંબ થયું, ચંદ્ર એ મન થયું,
ચંદ્રામૃત પાન થયું, તે જ સૂર્યથી મળતું રહ્યું.
કાશ, આકાશનો અતિથિ, તિથિઝપ બની ગયો,
ગુણ, નક્ષત્રો, તારાગણનો અધિપ એ રમી રહ્યો.
પશ્યકનો દષ્ટિ-દીપ, કશ્યપનો જીવન-દ્વિપ બની ગયો,
અદિતિનો આદિત્ય, ચિદાદિત્ય ચિત્ત સીપે પ્રકાશી રહ્યો.
દિશાઓએ દીધી માન્યતા, દર્શા ઇણીભૂત સર્વની,
અસાવા - આદિત્ય તું જ બ્રહ્મ, તુ જ ગર્વ સ્તુતિ રહી 'શરદ' ની !

'ભૂતજ્યો' યોગી પોતાના 'પ્રજા-આલોકના' ના બળથી જ્યારે ચાહે આ રૂપોના દર્શન કરી શકે છે. યોગ દર્શનનો તૃત્યપાદ સાક્ષી દઈ રહ્યો છે તે મુજબ યોગી ભગવત સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે.

યજુર્વેદનો મંત્ર કહે છે કે :-

વૈદોહમેત् પુરુષं મહાત્માદિત્ય વર્ણ તમસઃ પરસ્તાત् ।
તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતેભ્યનાય ા
(યજુ.અ.૩૧/મં.૧૮)

તમસ્ (અવિદ્યારૂપી અંધકાર) થી પર આદિત્ય સમાન પ્રકાશરૂપ તે ભણન પુસ્તકને હું જાણું છું. (અર્થાત् હું તે પરમાત્મા શુદ્ધ બ્રહ્મને જાણું છું. આદિત્યની દિવ્યતા કરતાં પણ જેનો પ્રકાશ અનંત ગુણ છે, જે અજ્ઞાનરૂપ તમસ્થી રહિત છે) તે કેવળ પરમાત્માને જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુને તરી જાય છે. પરમાત્મા જ્ઞાન વિના અન્ય મોક્ષ માર્ગ નથી.

સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ર, નામાનિ કૃત્યામિવદ્દ, ચદાસ્તે ?

સર્વના ચિત્તમાં (બુદ્ધિમાં) રમણ કરનારા તે પરમાત્માએ સૂર્ખિની પ્રારંભમાં સમસ્ત રૂપોની રચના કરીને તે સર્વના નામ આપ્યાં, અને તે નામોથી વ્યવહા કરતો સર્વત્ર વિરાજમાન થાય છે.

સૂત્ર કહે છે :- ચિદાદિત્ય સ્વરૂપ દીપઃ । તે અનુસાર ચિદાદિત્ય (ચૈતન્યના સૂર્યમાં) સ્થિત થવું એ જ તો એક માત્ર દીપક છે તે પરમાત્માનું માધ્યમ છે. તેનો ઉપયોગ આત્મપૂજામાં વિનિયોગ બની જાય છે.

બહારનો પ્રકાશ અંધકારને દૂર કરે છે જ્યારે ચિદાદિત્યનો અંદરનો પ્રકાશ તો તમસ્ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે તે અંધકારને પણ જોઈ શકે છે. જાણી શકે છે. બહારના પ્રકાશને અંધકારનો અનુભવ નથી.

બારથું સૂત્ર

“ પરિપૂર્ણચન્દ્ર અમૃત રસૈકીકરણ નવેદ્યમ् । ”
અંતસ્થાના પૂર્ણી ચંદ્રના અભૂતને એકું કરવું એ જ બેનેદ્ય છે.

ભારતીય યોગશાસ્ત્ર માનવને બે ભાગમાં વિભાજિત કરે છે :- સૂર્યભાગ અને ચંદ્રભાગ. અહીં સુધી કે એક શાસ (જમણી નાસિકાનો) સૂર્ય શાસ કહેવાય છે અને બીજો શાસ (ડાબી નાસિકાનો) ચંદ્ર શાસ. અને ખાંખર, આ એક મોટી ગણન પાત છે કે જેની શોધ થઈ ચુકી છે. જો તમે ચંદ્ર શાસને રોકી લો અને કેવળ સૂર્ય શાસને ગતિમાન થવા દો-તો તમાં શરીર ગરમ થઈ જશો. અને એટલી તેજ ગરમી ફક્ત એક જ શાસના લેવાથી પેદા કરી શકાય છે કે એને શરીરની લાખામાં સમજવું કરીન થઈ જાય છે. તિબેટના લોકોમાં ઉધણ-યોગ પણ હોય છે. જેમાં શાસને કેવળ સૂર્યનો શાસ જ લેવો તે છે અને ચંદ્ર શાસનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

સાધારણ રીતે શાસ લગાતાર બદલાતો રહે છે. કિંતુ આ વાતની તરફ પદ્ધિતી ચિકિત્સા શાસનું કોઈ દ્યાન ગયું નથી. શાસની પ્રક્રિયા કોઈ સામાન્ય પ્રક્રિયા નથી. આ પણ ક્રંકાત્મક પ્રક્રિયા છે, સત્ય અસ્તિત્વની એક ક્રંકાત્મક પ્રક્રિયા છે. હું જ્યારે ક્રંકાત્મક પ્રક્રિયાનું કથન કરું છું ત્યારે મારો હેતુ છે કે આ કોઈ સાધારણ પ્રક્રિયા નથી. આ ખૂબ જટિલ પ્રક્રિયા છે. એક સામાન્ય પ્રક્રિયાના મતલબ હોય છે કે એક જ તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું છે. એક ક્રંકાત્મક પ્રક્રિયાનો અર્થ છે કે વિપરીત દ્યુપોની શક્તિઓ એક જ દિશામાં કામ કરી રહે છે. અને યધપિ તેઓ વિરોધી જોવામાં આવે છે તો પણ તે સામંજ્સ્ય એક સંગીતપૂર્ણ લયબધ્યતા પેદા કરે છે. અને તે લયબધ્યતા જ અસ્તિત્વ છે.

આ રીતે વિષમ ગતિના કારણના અનુસંધાનથી એ જાણી શકાય છે. પ્રકૃતિમાં જ આ પૈષણ્યનું બીજ નિદિત છે. પ્રાણ અપાનને અને અપાન પ્રાણને નિરંતર જેંચી રહેલ છે, પરંતુ બંનેની સ્વાભાવિક ગતિ પરસ્પર વિરન્દ્ય છે. પ્રાણ જે તરફ સંચારિત થાય છે, અપાન તેની વિપરીત દિશામાં સંચારિત થાય છે. જો તેઓ અન્ય નિરપેક્ષ હોત તો વિરોધની કોઈ સંભાવના રહેતી નથી. પરંતુ આવું નથી. અપાનના વિના પ્રાણનું નથી ચાલતું, એટલે પ્રાણ અપાનને ચાહે છે, તેને જેંચે છે, યધપિ અપાન વિરન્દ્યવાહી છે. તેવી જ રીતે પ્રાણના વિના આપાનનું ચાલતું નથી. એટલે અપાન પ્રાણને જેંચે છે. એટલે એ વાત સાફ સમજમાં આવે છે, કે વાસ્તવિક સામ્ય અવસ્થાથી સ્યુત થઈને જ બંનેમાં વિરન્દ્ય ગતિનો ઉદ્ય થયો છે એટલા માટે પ્રાણ અને અપાન વિરન્દ્ય સંચારી થઈને પણ અપિરન્દ્ય સામ્યભાવમાં જ ફીરીથી પ્રતિષ્ઠિત થવા ઈછે છે. જ્યાં સુધી એવું ન થાય ત્યાં સુધી શાંતિની સંભાવના નથી. બધાં જીવ આ બંને જેંચતાણમાં પડીને એક વાર ઉઠે છે, એક વાર પડે છે, વામ અને દક્ષિણ પથમાં સંચારણ કરે છે. એમાં વિશ્રાંમ નહિ. યોગીનું લક્ષ્ય છે આ બંને વિરન્દ્ય ગતિમાં સમજવ્ય સાધન કરવું.

તમે તાઓની ધારણા ચિન તથા ચાંગળા વિષયમાં સાંભળ્યું હો. જો કે એક જ સત્યમાં ને દ્યુવીચ વિરોધોની ધારણા છે. અસ્તિત્વ દ્યુવીચ વિરોધોમાં જીવે છે. વિદ્યાયક અને નિષેધાત્મક વિરોધમાં પુરણ અને ઋગીમાં ચિન અને ચાંગળા એટલે મળુષ્યની તરફ

એકની માફક નહિ જુઓ, કારણ કે કોઈપણ વસ્તુ એકની માફક નહિ જુઓ, પ્રત્યેક ચીજ ફ્રેતાની માફક હોય છે. તમે પણ બેખાં વિભાજિત છો. વિધાયક હિસ્સાને ભારતીય ભારતીય પ્રતિકમાં સૂર્ય કહે છે, અને નિષેધાત્મક હિસ્સો હંડો, શાંત અને સ્થિર છે. વિધાયક ગરમ, ઉર્જાથી ભરેલો અને સક્રિય છે. તમારી અંદર સૂર્ય સક્રિય હિસ્સો છે અને ચંદ્ર નિષ્ક્રિય છે. અગર જો આ સક્રિય અને નિષ્ક્રિય બંનેમાં ગણન સંતુલન બની જાય તો તમે અચાનક બુધ્યત્વને ઉપલબ્ધ થઈ જાવ છો. જો એક અધિક પ્રભાવશાળી છે, તો અસંતુલન થઈ જાય છે અને તમે એક બીજા જ જગતમાં પ્રવેશ કરી જાવ છો, તે છે - અદ્ભુત જગત, આ અદ્ભુતના જગતનો અનુભવ ત્યારે થઈ શકે છે જ્યારે ફ્રેત તમારી અંદર સંતુલિત થઈ જાય છે. ત્યારે તમે બંનેનું અતિ કમણ કરી જાવ છો.

પુરુષ અને સ્ત્રી મળીને માનવતા બને છે. પુરુષ એકલો માનવતા નથી, અને ન તો એકલી લીધી માનવતા. આપણો જે સંગીત લયબદ્ધતા, જે સમન્વયને માનવતા કહીએ છીએ તે માનવતા એક દ્વંદ્વાત્મક ઘટના છે. પુરુષ સ્ત્રી બંને મળીને માનવતાને જન્મ આપે છે. આર્થ શાસ્ત્રકારો એ સ્વયંભુ મનુશ શતક્રપાના વંશજોને માનવ કહ્યા છે. પાશ્ચાત્યો ઈવ અને આદમના સંતાનને આદમી કહે છે. માત્ર માન્યતા અને કહેવાના છેંગ જુદા છે. માનવ માત્ર અર્ધનારીશ્વરનું સર્જન છે. જેમાં શિવ અને શક્તિ સમાહિત છે. તેઓ બંને માનવતાના નિર્માણની સહાયતા કરે છે. અને જે તેઓનો નિર્ભિત કરવાનો છેંગ છે, તે દ્વંદ્વાત્મક છે. બે વિપરીત ધ્યુમોની માફક જીવે છે. અને તેઓના બંનેના આંતરિક તણાવને કારણે જ ઉર્જ પેદા થાય છે, કે જે ગતિ કરે છે અને આગળ વિકાસને માટે પ્રક્રિયા બને છે.

આ પૈષભ્યમયી ગતિની બે દિશાઓ છે. એક દેછગત અને બીજી કાળગત. નાસપુટથી બહારની તરફ શાસ પ્રવાહિત થાય છે અને બહારથી અંદરની તરફ પાછો ફેરે છે. આ બહિર્ગતની એક સીમા છે. સાધારણ અવસ્થામાં નાસપુટથી બહાર બાર આંગળ સુધી આ બાધ્યગતિ લક્ષિત થાય છે. આગન્તુક કારણ વિશેષથી કચારેક એક વ્યક્તિની શાસ ગતિમાં ગતિનું કંઈક તારતમ્ય હોય છે. ઉતાવને દોડવાથી ૩૦ થી ૪૦ આંગળ, ભોજન કરતી વખતે ૬૦ આંગળ, સુતી વખતે ૧૦૦ આંગળ અને સ્ત્રી સમાગમમાં સર્વાધિક શ્વાસની ગતિ થાય છે. અધિક ગતિથી પ્રાણ તર્ફનો શીદ્ધ ક્ષય થાય છે. અધિક પણ થાય છે. તે પ્રકારે પ્રકૃતિના પૈશિશ્યના કારણે વિભિન્ન વ્યક્તિઓના શ્વાસની ગતિમાં પણ કેટકેટલાક ભેદ રહે છે. ગતિનો વિસ્તાર જેટલો અધિક હોશે, બહિર્ભૂતા અને કાળનો પ્રભાવ તેટલો જ અધિક સમજવો જોઈશે. સંચત જીવનના અભ્યાસથી આ ગતિનો કમશઃ હાસ (ઘટાડો) થતો રહે છે. આ દેછગત વિષમ ગતિનું વિવરણ છે.

કાળગત પૈષભ્ય બીજા પ્રકારનું છે. એક નિર્દિષ્ટ કાળની શાસ સંખ્યાથી આ પૈષભ્યનો પરિણય મળે છે. શાસથી અહીં પૂર્ક રેચક બંને સમજવું રહેશે. સાધારણ તથા સંસારી સ્વસ્થ મનુષ્યના પંદર શાસોરચ્છવાસ થાય છે, એવું માનવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં પણ આગુંતક કારણાવશ અને પ્રકૃતિ ભેદથી એમાં કંઈક વિલક્ષણતા જોવામાં આવે છે. તે નગણ્ય છે. સંચમ અને અભ્યાસથી આ સંખ્યા પણ ધીરે ધીરે ઓછી થાય છે. આ શાસ ગતિના કાળની દિશા થઈ. કહેવું ખૂબ જ જરૂરી છે, શ્વાસની બાધ ઉન્મુખતા અને સંખ્યાનો પરસ્પર સંબંધ છે. સાધારણતા: બાધ્યગતિ ૧૨ આંગળ હોવાથી સંખ્યા

૧૫ થાય છે, એવું માનવામાં આવે છે. યોગાભ્યાસ યા વિશેષ શક્તિના પ્રભાવથી બાહ્યગતિ ઓછી થવાથી સંખ્યા પણ તેના અનુપાતથી ઓછી થાય છે. અર્થાત് થાસનો દેશ સંબંધ અને કાળ સંબંધ સમાન રૂપથી એક જ સાથે શિથિતતા પ્રાપ્ત કરે છે. બાહ્ય ગતિ ૧ આંગળ ઘટવાથી સંખ્યા ૧૧ ઘટે છે, ૨ આંગળ ઘટવાથી સંખ્યા ૨.૫ ઘટે છે. અંતમાં જ્યારે બાહ્ય ગતિના ૧૨ આંગળ ૦ માં ગતિ પામે છે, તો સંખ્યા પણ ૧૫ થી ૦ માં પરિવર્તિત થાય છે. મતલબ કે થાસનો ટેશગત અને કાળગત સંબંધ એક જ સમયમાં વિચિદન થાય છે. આ અવસ્થામાં થાસનો સ્થળું સંચાર રોધાય છે, અને રેચક પૂરક રૂપ વ્યાપાર શાંત થાય છે. એવું નામ છે કુંબક, જેનાથી પૂર્ણ સમાધાનનો માર્ગ ખુલે છે. આ સમાધાન જ સ્થિતિ છે. ત્યારે પૂર્ણવર્ધિત વિક્ષેપનો ઉપશમ થાય છે. તેનાથી પહેલા નહિ.

પ્રાણની બાહ્યગતિ યા સંખ્યા ન્યૂન થવાની સાથોસાય જાતજાતની અલોકિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. પ્રથમ કામનાનો ત્યાગ થાય છે. પ્રાણ ચંચળતાથી જ વાસના પેદા થાય છે. પ્રાણના શાંત થવાના આરંભ સાથે જ યિતામાં ધીરે ધીરે નિષ્કામ ભાવ આવે છે. નિષ્કામ ભાવની અભિવ્યક્તિ બાદ આનંદની અભિવ્યક્તિ સ્વભાવ સિંદ્ધ છે. ગીતામાં શ્રી ભગવાન કહે છે :- ‘ અશાન્તસ્ય કૃત: સુખમ् । ॥ ’ શાંતિના ઉદ્દ્ય વિના વાસ્તવિક સુખનો આવિર્ભાવ નથી થતો. આ પછી વાહસિદ્ધિ, દૂરદ્વિષ્ટ, આકાશગમન અહીં સુધી કે નિર્વાણ સુધી આયત થાય છે. આ જ શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત છે.

સાધનાનો ઉટેશ્ય પ્રાણની બાહ્યગતિનો ઉપરામ છે. જેવી રીતે યિંતા અને બહારની દોડવાથી બાહ્ય ગતિની વૃદ્ધિ થાય છે, સાધના ક્ષેત્રમાં તે વર્જનીય છે. ઓછામાં ઓછું આ બધા વિશ્વાસમાં સંયમનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

આ અભિવ્યક્તિ જગતમાં પ્રત્યેક ચીજ વિપરીત દ્યુવોમાં જુવે છે. તમે જીવીત છો કારણ કે તમારી અંદર મૃત્યુ હાજર છે. જો તમારા અંદર મૃત્યુ હો, તો તમે જીવીત પણ રહી નથી શકતા. એટલે એ વિશ્વાસમાં ન રહેશો કે મૃત્યુ એકદમ અચાનક આવી જાય છે. તે એક આંતરિક વિકાસ છે. તે કોઈ બહારથી આવનારી ચીજ નથી. જે તમારી અંદર ઘટિત થાય છે. તે કોઈ એવું નથી કે તમને મળે છે, જેનો તમે સાક્ષાત્કાર કરો છો, નહિ. તે કંઈક એવી છે જેની તરફ તમે રોજેરોજ આગળ વધી રહ્યા છો. એક ટિપ્પસ એ વિકાસ પૂરો થઈ જાય છે અને તમે મરણ શરણ થઈ જાવ છો. આ એક આંતરિક ઘટના છે. તમે અંદર મૃત્યુ કેન્દ્ર સહિત જીવિત છો. તમે મૃત્યુ કેન્દ્ર વગર જીવિત પણ નથી રહી શકતા.

પોતાના વિપરીત દ્યુવના વિના કોઈ અસ્તિત્વ હોઈ શકતું નથી. જીવન અને મૃત્યુ વિધાયક અને નિષેધાત્મક સત્ય છે. તર્કપૂર્ણ લાગે છે. ક્રંદ્ધાત્મક પણ પ્રતિત થાય છે, પરંતુ અત્યાર સુધી એ સિદ્ધા નથી થયું કે સૂર્ય પોતાના કેન્દ્ર વિંદુ પર બિલહુલ હંડો છે, જો કે પોતાની પરિધિના તાપથી બિલહુલ વિપરીત દ્યુષ છે. એ સત્ય પણ હોઈ શકે છે, અને વહિ પણ હોઈ શકે. પરંતુ આપણી અંદરના જગતમાં પૂર્ણ રીતે સંત્ય છે. જ્યારે તમે સજગ થાવ છો, તો નરમી તમારી પરિધિ તરફ થાગા કરવા લાગે છે. તમારા શરીરના પ્રત્યેક કોઈ ગરભ થઈ જશો, સજગતાના પ્રવેશને કારણો. બીજો વિપરીત હિસ્સો તમારા

તમારા અસ્તિત્વનું કેન્દ્ર હંકુ અને અધિક હંકુ થતું જશે. આ ચંદ્રનું કાર્ય કરે છે. સૂર્ય છે ગરમીનું ફેલાવું, પ્રકાશનું ફેલાવું અને તમારે એ જાણાવું જોઈએ કે આલોકના બે ગુણા છે, પ્રકાશ અને તાપ કેવળ સધન થઈ ગયો પ્રકાશ છે, પ્રકાશ બીજું કંઈ જ નથી, કેવળ વિઘટિત ઉષણતા છે. એટલે પ્રકાશ જ્યારે તમારા શરીર પર ફેલાય છે, તો શરીરના પ્રત્યેક કોષ ગરમ થઈ જાય છે, પ્રકાશિત અને સજગ થઈ જાય છે. નિદ્રા એક હંડી વસ્તુ છે. રાત્રિ એક હંડકલબરી ચીજ છે. એટલે રાત્રિએ આપણે સુઈ જઈએ છીએ. તે હંડો સમય છે. ચંદ્રના પ્રલાવ હેઠળ છે અને સવારમાં સૂર્યોદય થતાં જ પ્રત્યેક ચીજ ગરમ અને જીવંત બની જાય છે. ત્યારે સુવું કઠિન છે અને જાગવું સરલ બની જાય છે.

જ્યારે તમે કોથિત થાવ છો, તો તમારું સમગ્ર શરીર ગરમ થઈ જાય છે. તો તાવથી પીડિત થઈ જાય છે. તમારું કેન્દ્ર કોષ છોડે છે, તે પરિધિ પર પહોંચી જાય છે. સામાન્ય તથા તે હંડી હોય છે. તે પરિધિ પર પહોંચી જાય છે. સામાન્ય તથા તે હંડી હોય છે. પરિધિ સાધારાત: હંડી હોય છે અને કેન્દ્ર ગરમ થઈ જાય છે. અનું ઠીક ઉલદું થઈ જશે, જ્યારે તમારી અંદર જાગૃકતા ઘટિત થશે. જ્યારે તમે દયાન કરો છો અને દયાનમાં ઊંડા ફૂલી જાવ છો, જ્યારે તમે પ્રત્યેક કિચા પરત્યે સજગ થઈ જાવ છો, તો દરેક ચીજ ઉલટી થઈ જાય છે, બિલકુલ વિપરીત. તમારી પરિધિ કોધમાં જશે નહિ, યોનમાં જશે નહિ, તેની તંદ્રાપૂર્ણ હંડક, તે ઉષળ થઈ જશે, જીવંત તથા સજગ, અને જો કે ઊર્જા પરિધિ પર લગાતાર, ૨૪ કલાક પહોંચતી રહેશે, તમને કોઈ કોષ અથવા યોનની આવશ્યકતા રહેશે નહિ.

કોધનું અવલોકન કરો અને કોષ પ્રકાશમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે, યોનનું અવલોકન કરો અને યોન પ્રકાશમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. કોઈપણ આંતરિક ઘટનાનું નિરિક્ષણ કરો કે જે તાપ ઉત્પન્ન કરતી હોય, તેનું અવલોકન કરો અને કેવળ અવલોકનથી તે પ્રકાશમાં બદલાઈ જાય છે અને જો તમારી તમામ તાપ પેદા કરનારી અંતર્ઘટનાઓ પ્રકાશમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે, તો તમે તે આંતરિક ચંદ્રમાનો અનુભવ કરશો. અને જ્યારે અંદર કોઈ અભિન નાહિ બચી હશે, ત્યારે પૂર્ણ ચંદ્રનો અભૂત એકનિત થશે. અને અભૂતથી તમે અમર થઈ જાવ છો. ન કે આ શરીરમાં ન કે આ શરીર છુંઠા. તમે અમરતાને ઉપલબ્ધ થઈ જાવ છો કારણે તમે જીવન મૃત્યુ બંનેનું અતિક્ષમણ કરી ગયા.

તમે એ આંતરિક સંતુલનને શોધી લો છો, કે જે સૂર્ય અને ચંદ્રની ખોજથી જાણી શકાય છે, જ્યારે તમે બંનેને જાણો છો, તો તે બંને એકબીજાને સંતુલિત કરી દે છે અને તે સંતુલનમાં તમે ડ્રેતની પાર નિકળી જાવ છો. ત્યારે નિભૂજનો ગ્રીજો કોણ (નિકોણનો ગ્રીજો ખૂણો) સ્પર્શ કરવા મળે છે. પ્રથમ વાર તમને પોતાનાથી ઉપર ઉછ્વા, હવે તમે પોતાના અંતરતમ સ્વ છો. હવે તમે નીચે પોતે પોતાને જોઈ શકો છો. પોતાના સ્થૂર્યને પોતાના ચંદ્રમાને પોતાના શરીરને પોતાના આત્માને, પોતાની વિધાયકતા, પોતાની નકારાત્મકતાને, પોતાના પુરણ પોતાની સ્ત્રીને જોઈ શકો છો. હવે તમે પોતાને નીચે વળીને જોઈ શકો છો, ડ્રેતના સમગ્ર સંસારને - બહુ આચામી છ્રંદ્રાત્મકતાને. અને હવે તમે મેવેદ્ય બની શકો છો - પરમાત્માને માટે ભોજન.

ભગવાન બુદ્ધી નકરાત્મક ઢંગથી તે પૂર્ણ ચંકની વાત કરી છે, કારણ કે તે નકરાત્મક દ્વારા છે. બુદ્ધ કહે છે જ્યારે આ અંદરનું મૌન ઉપલબ્ધ થાય છે, તો તે જ નિર્વાણ છે, સૂત્ર કહે છે :- “અંદરના પૂર્ણચંક્રના અમૃત રસને એકઠો કરવો જેવેદ છે.” બુદ્ધના શબ્દો પ્રસંગોચિત અને ખૂબ જ અર્થપૂર્ણ છે. નિર્વાણનો અર્થ થાય છે :- “જ્યોતિનું વિલીન થઈ જશું.” એક ટિપક પ્રજ્વલિત છે અને પછી તેની જ્યોતિ બુજ્જાઈ જાય છે. વિલીન થઈ જાય છે. જ્યારે તમારો તાપ સમગ્ર રૂપથી પ્રકાશામાં પરિણાત થઈ જાય છે, તો પછી કોઈ જ્યોત નથી હોતી. એટલા માટે ચંક્રમાંથી પકાશ તો છે કિંતુ કોઈ જવાણા - જ્યોતિ વગરનો છે, વિના કોઈ આગનો છે, કોઈ જવાણા કે જ્યોતિ વગરનો પ્રકાશ છે. જ્યોતિ વિલીન થઈ ગઈ છે.

આ મૌન, તે હંડી શાંતિ ચંકની, હિંદુઓએ અને જ અમૃત કહું છે અને બીજે કચાં શોદયું નહિ પડે. એ તમારી અંદર જ મૌજુદ છે. એ અમૃત તમારી અંદર છે. એક વાર તમે એ અમૃતમાં સ્થાપિત થઈ જાવ, એક વાર તમે એ ચંક્રમાના સરોવરમાં સ્થિર થઈ જાવ, તો તમારી અંદર જ પૂર્ણ ચંકનો ઉદ્ય થઈ જાય છે. હાલ તમે બંને દ્વુવોને જાણી લીધા. તમે જીવનને પણ જાણી લીધું અને તમે મૃત્યુને પણ. તમે બંને દ્વુવોને પણ જાણી લીધા. જીવન અને મૃત્યુ. અને એકવાર તમે બંનેને જાણી લીધા કે તમે બંનેની પાર થઈ ગયા. એટલે એને અમૃત કહે છે.

હવે તમે મરશો નહિ. હવે તમે અમૃત પી લીધું. હવે તમે નથી ભરી શકતા. પરંતુ તમે પુરાણી સમજણાના હિસાબે હાલમાં જીવિત નથી. તમે પુરાણા અર્થમાં ભરી ચુક્કા છો. તમે નવા ચંક્રમાંથી પેદા થઈ ગયા છો. હવે મૃત્યુ તમારે માટે મૃત્યુ નહિ હશે, અને જીવન નહિ હશે. હવે તમે બંનેને પાર કરી ગયા છો.

આ અંતરની ઘટના જન્મ અને મૃત્યુની પાર છે. એ ક્યારે જન્મતી પણ નથી અને મરતી પણ નથી. કારણ કે જે કોઈપણ જન્મે છે, તે મરે પણ છે. અને જે ક્યારે જન્મતો જ નથી તે મરતો પણ નથી, મૃત્યુને જન્મની જરૂરત હોય છે. એક પૂર્વ આવશ્યકતાની માફક એક અનિવાર્ય પૂર્વ આવશ્યકતા જો તમે ક્યારેય પેદા નથી થતા તો તમે ભરી જ નથી શકતા. આ અંતરની ઘટનાની સાથે જ્યારે સૂર્ય અને ચંક્ર સંતુલિત થઈ ગયા હો, જ્યારે તમામ છંક્ષાત્મકતા સમાપ્ત થઈ ગઈ હોય, જ્યારે સમન્વય પૂરો થઈ ગયો હોય, ત્યારે તમને તમારી અંદર તેની પ્રતિતી થાય છે કે શાશ્વત છે.

સાચા અર્થમાં અમૃતાનભવ, અમૃતસિદ્ધિ અને અ-મૃતત્વ પ્રાપ્તિનો એક માત્ર માર્ગ ચોગ માર્ગ છે. સર્વ પ્રથમ કેવળ કુંભક ક્ષારા એવી એક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની છે. જ્યારે દેયક અને પૂર્ક કંઈપણ રહેતું નથી. એ સમરો શાસ - પ્રશ્બાસનો વેગ શાંત રહે છે. એ અવસ્થામાં નાલિકંદમાં પ્રાણ અને અપાનના સામ્યની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

એક મનમાં સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ બે પ્રકારના અમરત્વનો સ્વીકાર છે. સાપેક્ષ અમરત્વ વાસ્તવમાં નાય-નિરંજન-પદ લાલ છે. અને તે જ પૂર્ણતા છે. સાપેક્ષ અમરત્વ સિદ્ધધપદ લાલ છે. અમૃતધારાનું શ્રાવણ અને તેનાથી દેશ સંજીવન તે પ્રકારની અમરતા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય રૂપમાં વર્ણિત થાય છે. આ તરફ સહસ્રાદળ કમળથી નિરંતર જે અમૃતધારા ઝરતી રહે છે તે સમયે તેનું પાન કરવાનો અવસર આવે છે. પ્રાણની ચંચળ

અવસ્થામાં તેનું પાન કરવાની સંભાવના નથી. અધોમુખ સહસ્ત્રાંણ કમળને ઉર્દ્વમુખ કરીને તે કમળના અમૃતથી મનો અભિષેક કરવો આવશ્યક છે. ત્યાં પ્રણાવનું દ્યાન કરવું જોઈએ. બ્રહ્મારંદ્ર અને ત્રિવેણીનું દ્રાર બંધ કરવું આવશ્યક છે. આ ઉપાયના અવલંબનથી સુધાધારા ફરીથી નીચે નથી પડી શકતી. અમૃત એકત્ર થાય છે. ચોગિઓના કથન અનુસાર આ કિયા આકાશ, ચંદ્રભેદના નામથી પરિચિત છે. અહીં એ જાણવું જરૂરી છે કે દેહસ અમૃતરસમાં પરિણાત થઈને ઉર્દ્વગામી વાચુ દ્રારા ઉપર જાય છે. અને સહસ્રારણાં સંચિત થાય છે. સૂત્ર કહે છે કે :- અંતસના પૂર્ણ ચંદ્રના અમૃત રસને એકઠો કરવો એ પરમાત્માનો બેધેથ છે.

આ ગતગાં ચાર પ્રકારના ચંદ્ર સ્વીકૃત છે :- (૧) આદિ ચંદ્ર, (૨) નિજ ચંદ્ર, (૩) ઉન્મદ ચંદ્ર અને (૪) ગરલ ચંદ્ર.

રસાત્મક નિજચંદ્રને જેંચીને આકાશ ચંદ્રની યોજના કરવી આવશ્યક છે. ઉર્ધ્વ ગતિના કારણે રસ અમૃત રૂપમાં પરિણાત થાય છે. આકાશ ચંદ્ર સહસ્રારથી સંલગ્ન હોય યોગી આ રૂપમાં ગરલ ચંદ્રનું પાન કરશે. ગરલ ચંદ્રનું પાન અને પ્રણાવ દ્યાન જરૂરી છે. ગરલ ચંદ્ર દ્રારા ટેણ અને મનનું શોધન અને સજ્જાવન થવાથી સિદ્ધ ટેણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યોગી જ્યારે પ્રાણ અને અપાનની સભતા પ્રાપ્ત કરીને શાંતિકાં અવસ્થિત થાય છે, અને પૂર્વવર્ણિત અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેનું કર્તવ્ય છે સ્વચં તે અમૃતનું પાન નહિ કરીને તેના દ્રારા નાભિ સિથિત જવલન્ત મહાદેવનો અભિષેક કરવો અને સાથો સાથ હંસ-દ્વારા બોલીને હંસ ભંગનું આવર્તન કરવું. મહાબલિ દશાનન રાવણાની નાભિબાં રહેલ અમૃત હુંબનું આ જરૂરસ્ય છે. જેનું બેદન શ્રી રામે પોતાના બાણથી કર્યું છે અને રાવણ મરણ શરણ થયો હતો.

ઉપનિષદમાં હંસચોગ ચા અજપા સાધન સાધનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ યોગના પ્રભાવથી પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્માનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ હંસ જ્ઞાન છે, જે યોગી આ પદ્ધતિ અનુસાર અજપા સાધનમાં અગ્રસર થાય છે, તેઓએ પ્રથમ સિદ્ધાસન પર બેસીને કાબા પગની એકી પડે ગુદા સ્થાનને આવેષ્ટન કરીને કિયા કરવી પડે છે. આ રીતે મૂલાધારમાં વાચુ સંચિત થતો રહે છે. આ પછી પોતાની શક્તિ અનુસાર અકુંચન કિયા દ્રારા મૂલાધારથી તે વાચુને ઉઠાવવો પડે છે. અહીં સુધી કિયા સિદ્ધ થવાથી પ્રાણ અને અપાનમાં સાખ્ય સ્થાપન કરવું આવશ્યક હોય છે. પ્રાણ અને અપાનના સાખ્ય ભાવમાં આવવાથી મૂલાધાર સિથિત ત્રિકોણમાં જે અગ્રિન છે, તેને ઉઠાવીને પ્રાણ અને અપાનની સાથે જોડવાથી જ કુંડલિની શક્તિ જગૃત થઈ જાય છે. કુંડલિની જાગરણ બાદ તે જગ્યત કુંડલિની દ્રારા બ્રહ્માગ્રંથિનો બેદ કરવો પડે છે. આ ગ્રંથિનો લેદ ન થવા સુધી ખદ્યકણા પ્રથમ ચક મૂલાધારમાં અર્થાત્ ચતુર્દિલ પદ્મમાં પ્રવેશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી આવતું. કમળમાં પ્રવેશ કરીને તે કમળમાં જે એક બિંદુ ચા તુરીય ભૂમિ છે તેનું દ્યાન કરવાનું હોય છે. તે દ્યાનથી ઉર્દ્વગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે ખદ્યક-સ્વાધિજ્ઞાન ચકની ત્રણ વાર કરીને દશાદિલ મહિપુરમાં ગમન કરવાનું હોય છે. તેસમયે ફરીથી ગ્રંથિ બેદની આવશ્યકતા હોય છે. આ ગ્રંથિનું નામ વિષણુ ગ્રંથિ છે. આ અનાહત ચકથી નીચે

અવસ્થિત છે. અનુભેદન કર્યા વિના અનાહત ચક્કમાં પ્રવેશ થઈ શક્તો નથી. હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમની માફક ચક્સ્થ મદ્ય બિંદુમાં તુરીય દ્યાન આવશ્યક બને છે. આ સૂત્રાત્માનું દ્યાન છે. આ સમયે સવિકલ્પ સમાધિનો ઉદ્ય થાય છે. અનાહતનો અતિક્રમ કરીને વિશુદ્ધ ચક્કમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગમાં સ્તનવત્ત લંબમાનું ર આસપિંડ જોવામાં આવે છે. તે સમયે આજુબાજુ બે પથોનો છોડીને મદ્યપથથી વિશુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવાનો હોચ છે. ત્યાં પ્રાણ નિશ્ચદ્ધ થાય છે. આ પછી તુરીય ચા અંતિમ ગ્રંથિનો લેદ કરીને આજ્ઞાચક્કમાં ઉઠ્યું જોઈએ. આ ગ્રંથિનું નામ રંગગ્રંથિ છે. તે આજ્ઞાચક્કની નીચે અવસ્થિત છે. આજ્ઞામાં પ્રવેશ કર્યા પછી ત્યાંના બીજ ચા તુરીયનું દ્યાન જરૂરી છે. અહીં સુધીનો માર્ગ પાર કરી લીધા પછી યોગી સૂર્ય, ચંદ્ર અને અર્દિન આ ત્રણે તેજો અથવા ત્રણ બિંદુઓને મેળવવામાં સમર્થ થાય છે. તે સમયે આ ત્રણ તેજોમાં પાર્થક્ય (જુદાપણું) રહેતું નથી. ત્રણોના મળવાથી એક મહાતેજનો વિકાસ થાય છે. એના ફળ સ્વરૂપ સહસ્ત્રાર સ્થિત ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતનું આસ્પાદન કરવાનો અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ છે આત્મા - પરમાત્મા માટે સંચિત કરેલ મેવેદ અને તેનો ઉપભોગ તે પરમાત્માની કૃપારૂપ પ્રાપ્ત પ્રસાદ.

ત્યારે યોગી અજર અને અમર પિંડ લાભ કરીને સહસ્ત્રાર શોલી બ્રહ્માંદ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં તૂર્યા તૂર્ય-તૂર્યનું અપરોક્ષ દર્શન થાય છે, જેના પર ત્રણ માત્રાઓ આરોપિત થાય છે, જેના પર ત્રણ માત્રાઓ આરોપિત થાય છે, તેનું નામ તૂર્ય છે. જ્યારે આ અવસ્થાનો અનુભવ થાય છે, તો પોતાની ત્રિમાત્ર રૂપમાં પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ સૂર્ય-તૂર્યમાં (એટલે તૂર્યાતીતમાં) માત્રા લુપ્ત થઈ જાય છે. આ સાક્ષાત્કાર ક્ષણિક થઈને સદાકાલીન થવો આવશ્યક છે.

મન જ તો ચંદ્ર છે - બિંદુ પૂર્ણચંદ્ર અવશ્ય વિશુદ્ધ અને ચિન્ભય. એટલે બિંદુથી જ ચિદ અનુભવ આરંભ થાય છે. સ્વર્ચ દર્પણમાં જેવી રીતે જ્યોતિ પ્રતિક્ષલિત થાય છે તેવી જ રીતે ચિદાલોક પ્રતિક્ષલિત થાય છે.

બીજું પણ એક રહસ્ય છે. બિંદુને આપણે પૂર્ણિમા કહી, પરંતુ તે યોગ્ય પૂર્ણિમા નથી, ઠીક પૂર્ણિમા હોવાથી પૂર્ણતા અભ્યાસ રહેતી. કૃષ્ણપક્ષ નહિ આપ તે. કૃષ્ણ પક્ષ જ કાળગ્રાસ છે. બિંદુમાં ૧૫ કણાઓ છે એક કણા નથી. ચાને અમૃતકળા ચા ખોડશીની કમી છે. આ પ્રકારે ઉન્નમનામાં ૧૫ કણાઓનું અવસાન પરંતુ ગુપ્ત કણા છે. તેમાં ખોડસીનો આલાસ. પંચદશ (૧૫) કણાઓ અહીં અસ્તામિત છે. જો વાસ્તવમાં ખોડશી હોતી તો અમાવાસ્યા બાદ શુકલ પક્ષ નહિ હોત. કાળચક્ષનું આ વર્તન ખોડશીની વ્યક્તિત્વાના પ્રલાભમાં થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ખોડશ કણા પૂર્ણ પુર્ણ છે, પુરશ્વોત્તમ છે. ખોડશકળા પુરશ્વમાં અમૃતકળા એક છે. તે જ વાસ્તવિક અમાકળા છે, બાકી ૧૫ કણાઓ કાળપૃષ્ઠ અને કાળ રાજ્યમાં સંક્ષમણ કરે છે.

એક યોગિક મત એવો છે કે પરમાત્મા ખૂબ જ દ્યાળું છે, કોઈપણ જ્ઞાની-અજ્ઞાની, યોગી-અયોગી, ભક્ત-અભક્ત, સાધક-અસાધક, ગરીબ-તવંગર હોચ, દાની-અદાની હોચ, લોભી-નિલોભી હોચ, પુણ્યાત્મા કે પાપાત્મા હોચ, ખૂબી હોચ ચા પરોપકારી પરમાત્માએ દરેકને કર્માચિતનું અને લોગાચિતન એવું શરીર આપ્યું છે. પ્રત્યેકને જીવવા

પૂર્તી અને કાર્ય કરવાની શક્તિ પણ પરમાત્મા જ આપે છે એની નજરમાં ગુણ-
અવગુણનો કોઈ પદ્ધતિ નથી. ઈ, પુરુષ, બાળક અને વૃદ્ધ પ્રત્યેક પ્રાતઃ કાળે
પરમાત્મા સહસ્ત્રાર કમળમાં જ બુંદ અમૃતના ટપકાયે છે. જે તેને ૨૪ કલાક કામ
કરવાની શક્તિ આપે છે. પરંતુ પરમાત્માએ આપેલી શક્તિ કરતાં તે વધુ પરિશ્રમ કરીને
અથવા ઈસંગ કરીને શક્તિનો વ્યય કરે છે. એટલે શક્તિહીન થાય છે. રોગશ્રસ્ત થાય
છે. આચુષ્ય ટૂંકુ થાય છે. તેમાં દોષ પરમાત્માનો નથી, આપણો જ છે. પરમાત્મા બ્રાહ્મ
મુહૂર્તમાં અમૃત પ્રદાન કરે છે. તે અમૃતયેણ કહેવાય છે.

દોરમું શૂગ્ર

“ નિષ્ઠલત્વં પ્રદક્ષિણમ् । ”

નિશ્ચલતા જ પ્રદક્ષિણા છે, અર્થાત् ‘તેની’ પૂજાના હેતુ ઘૂમવાની પ્રક્રિયા છે.

મૂળપસ્તુ પરમ સામ્યાવસ્થા છે. ઉપનિષટે એનો સ્વરૂપ નિર્દેશ કરતાં શર્વદો વાપર્યા છે. ‘પરમ સાસ્ત્રે’ આ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. આમાં નામરૂપની કલપના નથી ચાલી શકતી, એનું ચિંતન નથી, વર્ણન નથી. તે અવાકુ ભનસનોચર છે. ત્યાં અસ્તિત્વનું પરમ મૌન છે. આમ છતાં સર્વ નામ રૂપ, ચિંતન, ભનન અને વર્ણનનું સંકોપમાં સભગ્ર વિશ્વનું આ જ મૂળ છે. એને તત્ત્વ અને તત્ત્વાતીત બંને જ કહેવામાં આવેલ છે. વિશ્વાત્મક હોવા છતાં વિશ્વાતીત છે. આ ઉપનિષદનું ‘પૂર્ણ’ છે, નિશ્ચલત્વમ્ભું છે. કોઈ એવો ઘ્યાલ નહિ કરે કે આ વિશ્વાત્મક પક્ષ મિથ્યા છે, વિશ્વાતીત જ સત્ય છે. લક્ષ્ય બેદ-વશાત્ જીવ પરમ પદાર્થના જે કોઈપણ અન્ય સ્થિતિ લઈ શકે છે. વસ્તુ જ્યારે અલિન્ન એટલે કે સ્વપ્રકાશ હોય છે, ત્યારે જે કોઈ તરફ સ્થિતિ લેવાથી બંને તરફ સમાન રૂપથી ખુલશે, એમાં સંટેછ કેવો ?

આ જે વિશ્વની દિશા છે, એ જ અપર સામ્ય છે. આ બિંદુ છે, મહાબિંદુ. અહીં શિવ અને શક્તિ, બ્રહ્મ અને ભાગ્ય, પુરુષ અને પ્રકૃતિ સમરસ છે. એકાકાર છે. બધું જ એકાકાર. આ નિત્ય અવસ્થા છે. અહીં અનંત વિચિત્રતા છે.

સૂર્ખિ અને સંહાર અર્થાત્ પ્રસાર અને સંકોચ શક્તિનો સ્વભાવ છે, સ્વર્ધમ્ભ છે, એટલે અનપાચી છે. આ પ્રતિનિયત થઈ જ રહ્યું છે. આ બહિર્ગતિ અને અનતર્ગતિ, અધોગતિ અને ઉદ્ર્ઘાતિ, પ્રવૃત્તિ અને નિપૃત્તિ સમ્ભાવિત રૂપથી વૃત્તરૂપથી કલ્પિત તથા કાળયક્ષના નામથી અભિહિત થાય છે.

જ્યારે આ સામ્યબંગ થાય છે અર્થાત્ સ્તર અનુસાર વિશ્વનો આવિલ્લાવ થાય છે, ત્યારે આ બિંદુ (કેન્દ્ર) જ શક્તિ અંશમાં પરિણામ લાભ કરે છે, અને શિવાંશમાં સાક્ષી રહે છે. સાક્ષી (આત્મા) અપરિણામી અને એક જ, કિંતુ શક્તિ કમશઃ સ્તર-સ્તર પર ફેલાતી રહે છે. સાક્ષી (આત્મા) કેન્દ્રસ્થ છે. મૂળ શક્તિ પણ તે-બંને જ એક ભાવપનન છે. પરંતુ શક્તિમાં પ્રસારણ અને સંકોચ-બે અવસ્થાઓ છે. સાક્ષીમાં તે નથી. સાક્ષી પ્રત્યેક દશાનો નિરપેક્ષ દૃષ્ટા માત્ર છે. અર્થાત્ એ જેવી રીતે કેન્દ્રસ્થ આત્મ-ભાવપનન મૂળમાં સામ્યપથી શક્તિનો દૃષ્ટા છે, તેમ જ પ્રસારણ અને સંકોચ નામ અવસ્થાદ્રશ્યનો પણ દૃષ્ટા છે. સાક્ષી વિશ્વાતીત છે. નિશ્ચલ છે, એટલે નિત્ય કાળયક્ષની ઉપર અવસ્થિત એટલે કે એ કાળયક્ષનું નાલિ સ્વરૂપ છે. શક્તિના પ્રસારને સૂર્ખિ કહે છે, અને સંકોચનને સંહાર, પ્રસાર અને સંકોચન બંનેના જ આદિ અંત સામ્યાવસ્થા છે. વચ્ચમાં છે પૈખમ્ય કાળયક્ષનું આવર્તન. પણ પૈખમ્યના પણ અંતસ્તલમાં સામ્યવસ્થા નિહિત છે.

દીપકથી જેવી રીતે જ્યોતિ નીકળે છે, જળશાયમાં નાનું એવું છેદું (પત્થર) ફેંકવાથી ત્યાંથી જે ચારે બાજુ કુંડાળા સ્થાય છે, બિંદુ પણ તેમ જ ફેલાય છે. તે ક્રમ

વદ્ધમાન હોય છે, પરંતુ વધવાની સીમા હોય છે. કારણ કે સૂચિની પ્રસૂતિ અનંત નથી હોઈ શકતી. તે પ્રેરણાની તીવ્રતા સાપેક્ષ છે. પ્રસાર શક્તિ જેટલી પણ ક્ષીણ હોય છે, સંકોચ શક્તિ તેટલી જ પુષ્ટ થતી રહે છે. ઠીક આ રીતે સંકોચ શક્તિની ક્ષિણાતાથી પ્રસારની પુષ્ટિ સમજવી જોઈએ. સંકોચ અને પ્રસાર શક્તિ કબથી એક પછી બીજી પ્રગટ થાય છે. આ કાળચકનું આવર્તન છે. ઉદ્ઘર્તમ સ્તરથી સર્વથી નિમનભૂમિ સુધી સમગ્ર વિશ્વ આ અકમાં આવર્તિત થાય છે. આ અકનું આવર્તન બિંદુને કેન્દ્ર બનાવીને થાય છે. આ રીતે સમગ્ર વ્યક્ત જગત વચ્ચમાંના કેન્દ્ર લિંગુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. બિંદુ અપરિવર્તનશીલ, ઉદાસીન, નિશ્ચલ સાક્ષીઓ છે. આ પરિધિ તરફથી કેન્દ્ર તરફ જવાનો નિશ્ચલ પ્રયત્ન તે પ્રદક્ષિણા છે. એવું ઉક્ત સૂત્રનું રહ્યા છે.

સાંખ્ય દર્શનમાં અને પરિણામ (સદૃશ અને વિસદૃશ, અનુલોમ અને વિલોમ) કહે છે. ઐદિક સાહિત્યમાં એનું નામ સંવત્સરચક અથવા ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન ગતિ કહે છે. ઉત્તરાયણ યા ઉદ્ઘર્તગતિને ટેવયાન અને દક્ષિણાયન યા અધોગતિને પિતુયાન કહે છે. જેમણો ચંત્રની ખોડશનિત્યાની આલોચના કરી હશે, તેઓ જાણો છે કે સૂચિ-સંહારજ શુકલ અને કૃષ્ણપક્ષના રૂપમાં માસચક છે. ચંત્રની ખોડશીકળા અમૃત સ્વપ્નપ અને બિંદુ સ્વપ્નપ છે.

સ્થૂળ સ્તર પર જઈને પ્રસાર શક્તિ પ્રતિહત થાય છે. સ્થૂળ જગત જ બાહ્ય જગત છે. બાહ્ય જગતમાં સ્થૂળ દેછમાં કાળચક આવર્તિત થતું રહે છે. આવર્તન-માર્ગનો એક વામ અંશ ઈડા (ચંદ્ર) અને બીજો દક્ષિણા (જમણો) અંશ પિંગળા (સૂર્ય) છે. આ બંને માર્ગોમાં પ્રત્યેક અસંખ્ય શાખા-પ્રશાખાવાળા છે અને માછલીની જાળની આફક સમસ્ત દેછમાં વ્યાપી રહેલ છે. પ્રસાર શક્તિ સ્થૂળમાં આવીને પ્રતિહત થાય છે, એ કહેવામાં આવેલ છે. તેવી જ રીતે જીવ પણ સ્થૂળ કોષમાં આ બદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રથમ સ્મૃતિને ભૂલી જાય છે, ઐષણાવી માચાથી વિમોહિત થઈને ઈડા-પિંગળા માર્ગથી શાસ-પ્રશાસ રૂપમાં સંચરણ કરતો રહે છે. આ સંસારને સંસાર ગતિ અથવા કાળચકમાં પરિલમણ કહે છે. આ જીવની સોથી મોટી પરિક્રમા (પ્રદક્ષિણા) છે. જે શક્તિ પ્રવાહ પ્રથમ જ્યોતિરૂપમાં અને પછી નાદરૂપમાં પ્રકટિત થયો હતો, તે સ્થૂળ રૂપમાં પ્રાણરૂપમાં (કહેવાનું નહિ હોય, જ્યાં સુધી સંભવ છે, અમે પારિભાષિક શબ્દોને છોડવાની ચેષ્ટા કરી છે.) પ્રકાશિત થાય છે. પ્રાણ શબ્દ નાદ અને જ્યોતિના પર્યાય રૂપમાં પણ વ્યવહૃત થાય છે. સ્પર્શન ચા કંપન જ પ્રાણાત્ત્વ છે. જ્યોતિ, નાદ અને તથા કથિત પ્રાણ એક જ શક્તિનો કભિક વિકાસ છે. એને સ્વરણમાં રાખવું જોઈએ.

જાનેન્દ્રિય, કર્મન્દ્રિય, પ્રાણાદિં, વાચુ, પ્રભૂતિ આ પ્રાણશક્તિના વિકાસ છે, પ્રસાર શક્તિમાં જ્યારે રૂકાવત આવે છે તો સંકોચ શક્તિની કિંચા શરૂ થાય છે. સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર આ જ વ્યવસ્થા છે. આ સંકોચ શક્તિના પ્રભાવથી બ્રહ્માંડ કમશા: ઐખ્ય ત્યાગીને સામ્યવસ્થાથી તરફ આગળ વધે છે. અલગથી કોશિશ નહિ કરવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ બ્રહ્માંડની મુક્તિની સાથે મહાપ્રલયના સમયે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે. પરંતુ પુરુષાકાર પ્રચોગ કરવાથી બ્રહ્માંડની મુક્તિના સમયની અપેક્ષા નથી કરવી પડતી.

સ્થૂળ આવરણમાં વેદ્ધિત થઈને જુવ સૂક્ષ્મ સુખુમ્યા માર્ગમાં પ્રવેશ નથી કરી શકતો. પૂર્વ સંસ્કાર યા વાસના, અલિમાન યા કર્તૃત્વ-બોધ, ફળની આકાંક્ષા યા ભોગાભિલાખ (જેને કામના કહે છે) આ ગ્રાણ આ વરણોથી જીવનું સ્થૂળત્વ થયું છે. વિષય, ઈજિન્ઝિય આદિ રૂપમાં આ સ્થૂળ આવરણ જીવને પોતાના ધામમાં પ્રત્યાવૃત્ત (ફીથી આવવા) નથી દેતા.

જુવ માત્ર જ જ્ઞાન ચાહે છે, આનંદ ઈરુછે છે, અમૃત ઈરુછે છે એક શબ્દમાં ભ્રાહી સ્થિતિ ચાહે છે અને તેની આશામાં વિષયના રાજ્યમાં ધૂષે છે. વાસ્તવમાં વિષય આદિ તેના પ્રાર્થનીય નથી. આનંદ જ પ્રાર્થનીય છે. આનંદના સાધન રૂપમાં ગોણલાવથી તે વિષય આદિની કામના કરે છે. પરંતુ, ચુગ-ચુગાન્તર, અહીં સુધી કે કલ્પ-કલ્પાન્તર, લોક-લોકાન્તરમાં સંચરણ કરીને પણ તેની આકાંક્ષા તૃપ્ત નથી થતી. એનું એક માત્ર કારણ એ છે કે તે સમર્સ્ત વાસના અને કર્તૃત્વ આદિથી પરિખમણ કરે છે. જ્યાં સુધી વાસનાનો ઉચ્છેદ કમ સે કમ એક નિમેષ માટે પણ નથી થતો, ત્યાં સુધી સુખુમ્યાનો પ્રવેશપથ નથી મળતો. કારણ કે સ્થૂળ વસ્તુ સૂક્ષ્મ માર્ગમાં પ્રવેશ નથી કરી શકતી. ભૂત શુદ્ધિ, ચિત્ત શુદ્ધિ આદિનો હેતુ આસ્થૂળતા વિસર્જનના સિવાય બીજો કોઈ નથી. પંચભૂત જ્યારે શુદ્ધ થાય છે તો પંચીકરણ નથી રહેતું, અહીં સુધી પંચબિંદુ પણ એક બિંદુમાં પરિણત થઈ જાય છે. તેની પાછી ચીતની શુદ્ધિ થવાથી તે એક બિંદુ નિર્ભળ થાંને જ્ઞાનચ્છુ ખોલે અથવા ત્રીજા નેત્રને ખોલે છે. આ વિશુદ્ધ જીવાવસ્થા છે. આ પછી ઈશ્વર તત્ત્વના સમુખીન બની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામલું જ ઉપાસના છે. ઉપાસનામાં આજ્ઞાયક્ષણ બિંદુ અને સહસ્રારસ્થ મહાબિંદુમાં લેદ રહે છે, અલેદ પણ રહે છે. કુંડલિની ચીતન્યની સાથોસાથ ઈડા-પિંગલામાં પ્રવહણમાણ સ્ત્રોત સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરીને સુખુમ્યાના પથથી પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રકારે, જુવ શક્તિ વજ અને ચિત્રણી નાડીને બેદીને અંતમાં બ્રહ્મનાડી યા આનંદમય કોષમાં જાય છે, આ જ ઐશ્વર્ય અવસ્થા છે, જ્યારે આનંદમય કોષ પર પણ લક્ષ્ય રહી જતું નથી ત્યારે ગુણાતીત પરમ સામ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ધરિ ધરિ આ બેદાલેદની વચ્ચેથી બેદાંશ વિગલિત થવાથી અલેદની પ્રતિજ્ઞા થાય છે, બ્રહ્મજ્ઞાન લાભ થાય છે. અહીં અનંત બ્રહ્માંડની પ્રદક્ષિણા, જન્મ-જન્માંતરની પ્રદક્ષિણા, લોક-લોકાંતરની પ્રદક્ષિણા, પિંડની પ્રદક્ષિણા સમાપ્ત થાય છે. પ્રદક્ષિણા સમાપ્ત કરતો જુવ અંત ખોલે છે :-

યાનિ કાનિ ચ પાપાનિ જન્માન્તર કૃતાનિ ચ ।
તાનિ સર્વાણિ નશયનું પ્રદક્ષિણ પદે પદે ગ

આ પ્રદક્ષિણાની ફળશ્રુતિ સહણતામાં પરિણમે તો જીવને ગુણાતીત પરમ સામ્યાવસ્થા બ્રહ્મત્વનો લાભ થાય છે. આમ 'નિશ્ચલ બ્રહ્મત્વ' ની પ્રાપ્તિ થતાં પરમાત્મ પદની પ્રાપ્તિ માટે પ્રદક્ષિણા (ચક્રવ્યૂહ) કે ભટકાવ સમાપ્ત થાય છે. અંતે સૂત્ર 'નિશ્ચલાલ્બ પ્રદક્ષિણમ्' યાદ કરીએ.

ચૌદિંબું સૂત્ર

“ સોડહં થાવો નમસ્કાર: ૧ ”

હું તે જ છું, આ ભાવ જ નમસ્કાર છે.

સમગ્ર જગત, ઈશ્વર, જીવ અને જીય જડ પદાર્થ વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ રૂપમાં માતૃકાથી ઉદ્ભૂત છે. માતૃકા, મહામાતૃકા, વર્ણમાળા મૂળમાં એ સર્વ એક અદ્વૈત મહા શક્તિની જ લિંગ લિંગ અવસ્થાના અનુરૂપ નામ છે. યાને અહું રૂપમાં જે પ્રકાશ મનાચ છે. તેના મૂળમાં પણ માતૃકા છે. એ અહું પૂર્ણ અહું હોઈ શકે છે, અને અપૂર્ણ પરિચિન્ન અહું હોઈ શકે છે, પણ બંનેમાં જ માતૃકાનો જેલ અવશ્ય છે. પૂર્ણ અહું સંપૂર્ણ માતૃકામય છે. અકારથી હક્કાર પર્યત માતૃકા-વર્ણમાળાનું જે મહાન ચક્ક છે. ‘અ’ થી મતલબ પ્રકાશમાન અને ‘હ’ થી વિમર્શ - આ ‘અ’ કાર અને અંતમાં ‘હ’ કાર આ મહામંડળ માતૃકા-મંડળ છે. આ જ પૂર્ણ અહું સ્વરૂપ છે.

સદ્ગિત્તાનંદ બ્રહ્મ અવ્યક્ત રૂપમાં સત્ત અને પ્રકાશ રૂપમાં આત્મપ્રકાશરૂપી આ અનંત માતુમંડળ છે. પૂર્ણ અહું પરમેશ્વરનું નિત્ય સિદ્ધય અને પરિપૂર્ણ છે. એની બહાર કંઈ જ નથી, રહી પણ નથી શકતું અને એમાં એની સાથે અભિનન્દપૂર્ણમાં અનંત સત્તા છે. તેનાથી પૂર્ણ પરમ પ્રકાશના પૂર્ણત્વમાં વ્યાધાત નથી હોતો, આ પ્રકાશની બહાર પ્રકાશ કલ્પનીય નથી.

પૂર્ણ અહું એક અને અભિનન્દ છે, એમાં લિંગ અવયવ રહેવા છતાં પણ તે :- ‘સ્વર્ગ મણિગંગા ઇવ’ માળામાં મણાકાયો અથવા પુષ્પમાળામાં કૂલ ચાહે જેટલા પણ હીય કૂલો અથવા મણાકાઓનું અંતર્ભેદી સૂત્ર એક જ હોય છે. એટલા માટે માળાને એક કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ અંતર્ભેદી સૂત્ર એક જ છે. જે ‘અ’ કારથી ‘હ’ કાર સુધી પ્રસૂત થાય છે. આ જે અહું છે, તે એક માત્ર અહું જ છે. એમાં કોઈ પદાર્થ નથી, પદાર્થ હોત તો આ અહું પૂર્ણ અહું ન હોઈને ‘અહું-ઈં’ ના સમન્વય રૂપમાં પરિણાત થયો હોત. પૂર્ણ અહું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તેમાં ઈંદિતા નથી. એક માત્ર અહુંતા જ છે. ઈંદિતા સ્વાતંત્ર્ય બળથી સૃષ્ટિ મુખમાં આવિર્ભૂત થાય છે. તે સૃષ્ટિનું નામ મહાસૃષ્ટિ હોય છે. આપણા ખંડકાળના જગતમાં અનંત લોક-લોકાંતર જે કંઈ છે, હતું ચા હશે. સર્વ નિત્ય વર્તમાન રૂપમાં તે મહાસૃષ્ટિમાં હ્યાત છે. ત્યાં કાળ નથી, પણ છે, જે કાળ પરિણામનો સાધક છે, જે કાળને આપણે ધર્મ પરિણામ રૂપમાં જોઈએ છીએ. જે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન રૂપમાં આપણી નિકટ પ્રકાશિત થાય છે, તે ભૂભિમાં તે કાળનું અસ્તિત્વ નથી. કિંતુ કાળ નથી, એવી વાત પણ નથી, આ બહુ જ ગુદ્ય વિષય છે. તાંત્રિક ગણ એને મહાકાળ કહે છે. અહુંથી ઈંદ રૂપમાં ભાસમાન થવાથી સૃષ્ટિ રૂપમાં વર્ણિત થવા ચોગ્ય છે. એનો આદિ અંત નથી, એટલા માટે એને મહાસૃષ્ટિ કહે છે. જે કોઈ સમયમાં, જ્યાં કયાંય પણ કંઈક હતું ચા હશે, તે મહાસૃષ્ટિમાં તે વિધમાન છે, પરંતુ આમ છતાં પણ તે અવસ્થા પૂર્ણ અવસ્થા નથી, તે સંકુચિત અવસ્થા છે. કારણ કે તે ઈંદ રૂપમાં ભાસમાન છે, અહું રૂપમાં નહિ. આ મહાસૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ પૂર્ણ અહુંની સત્તાથી જ થાય છે. આ મહાસૃષ્ટિનો સંહાર જ વાસ્તવમાં મહાસંહાર છે.

આ જેને મહાસૂષ્ટિ કહેવામાં આવી, તે ઈંદ્ર રૂપમાં સમગ્ર મહાસૂષ્ટિનું પ્રતિક છે. જે મહાયોગીએ મહાકાળની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે, એ તેઓની દર્શિની સામે નિરંતર કરતો રહે છે. એનું કોઈ વિશેષ રૂપ નથી. એ પરમ સાભારન્ય રૂપ છે. અતીત, અગામા અને વર્તમાન અહીં અવસ્થિત છે, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ કારણ, ચેતન અને અચેતન, જ્ઞાતા-જ્ઞાન અને જ્ઞાય, અંતર અને બાહ્ય સર્વ એની અંતર્ગત છે. આ ઈંદ્ર રૂપમાં નિત્ય સિદ્ધ રૂપમાં વિદ્યમાન રહે છે. અન્યાન્ય દર્શન ચા અન્યાન્ય યોગની પ્રક્રિયાથી આ સ્થાનમાં આવતાં જ એક હિસાબથી ઈશ્વર પદમાં અધિક્રિત થાય છે, પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. આ પણ પૂર્ણત્વની અવસ્થા નથી. કારણ કે આ ઈંદ્ર રૂપમાં પ્રતિલાત થાય છે, અહેં રૂપમાં નહિ. પૂર્ણ વસ્તુ એક માત્ર અહું છે, તેમાં ઈંદ્રનો લેશ પણ નથી રહેતો. ઈંદ્રભાવ સ્થુષ્ટિની અંતર્ગત છે.

પૂર્ણ વસ્તુ અખંડ મહાપ્રકાશ અને પરાશક્તિનું સમ્બિમલિત, સમ્મૂલિષ્ઠિત, અભિજ્ઞ સ્વરૂપ છે, પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અહું છે, પણ તે અપૂર્ણ અહું નથી. મહાસૂષ્ટિમાં અહું છે, માયા પ્રમાતા ચા જીવ રૂપમાં અનંત ચા અસંખ્ય ઈંદ્ર સર્વ પ્રથમ છે મહાશૂળ્ય રૂપમાં, તેના પછી તે તે પ્રમાતાના પ્રમેય રૂપમાં, જે પછીથી સમજુ શકાશે, અને બંગેનું સમજ્યાતમક વિજ્ઞાન છે. અનંત રૂપમાં કલ્પિત હોવા છતાં પણ એ એક અને અભિજ્ઞ છે.

આ જે પૂર્ણ અહું છે તે નિત્ય સિદ્ધ છે. એને કોઈ અહંકાર નહિ સમજુ લે. પૂર્ણ સ્થિતિમાં અહંકાર રહી નથી શકતો, ગ્રાહક ભૂમિમાં અહંકાર રહે છે, તે ચાહે ઈશ્વરીય ભૂમિમાં જ હો, જીવ ભૂમિમાં જ હો. પૂર્ણ સહં ગ્રાહક-પદ-વાચ્ય નથી. ગ્રાહક, ગ્રહણ અને ગ્રાહ્ય આ ત્રિપુટીના અંતર્ગત છે. પૂર્ણ અહંમાં ત્રિપુટી નથી, એક માત્ર અહું છે. પૂર્ણ અહું અને અપૂર્ણ અહંમાં પાર્થક્ય (જુદાપણું) શું છે, એ સંક્ષેપમાં બતાવી દો, પૂર્ણ અહું નિરપેક્ષ છે, સ્વતંત્ર છે, કિંતુ ગ્રાહકરૂપી અહું નિરપેક્ષ પણ નથી, સ્વતંત્ર પણ નથી. ગ્રાહક અહું ગ્રાહ્ય ઈંદ્ર સાપેક્ષ છે, કારણ કે ગ્રાહ્ય ન હોવાથી ગ્રાહક નથી રહી શકતો. પૂર્ણ અહંમાં ગ્રાહ્ય ક્યાં છે, ગ્રહણ જ ક્યાં છે અને ગ્રાહક જ ક્યાં ? સમસ્ત અખંડ રૂપમાં બસ એક અહું છે, ત્યાં બીજા કોઈને સ્થાન નથી. ગ્રાહક રૂપી અહું અને પૂર્ણ અહંમાં ઘણી જ પૃથક્તતા છે. ગ્રાહક રૂપી અહું સૂષ્ટ કોઈપણ ઉપાધિને આશ્રય કરીને હોય છે, સમજુ લેજો કે આ જે સૂષ્ટ આશ્રય છે, ખરું જોતાં તે બે વિભાગમાં વિભાજિત છે. બંને જડ છે, પરંતુ એકમાં પ્રાણાની કિયા થાય છે અને ત્યાં અહું પ્રતિતીનો ઉદ્ય છે અને બીજામાં પ્રાણાની કિયા નથી હોતી અને ઈંદ્ર રૂપમાં પ્રતિત થાય છે, અહું રૂપમાં નહિ. તેને સાધારણ રૂપમાં જડ વસ્તુ કહે છે. એટલે સમજું જોઈએ કે જડ વસ્તુ બે પ્રદારની છે - એકોનો અહું આશ્રય કરે છે અને તે જ અહું ગ્રાહક પદમાં પરિણત થાય છે. બીજાને ગ્રાહ્ય કહેવામાં આવે છે. એની અંદર એક રહસ્ય છે. જેનું વિવરણ પછી બતાવાશે. શાસ્ત્રનું કથન છે કે - 'પ્રાક્ સંવિત્ પ્રાણે પરિણતા' - સર્વિતરૂપ ચૈતન્ય જ્યારે સૃષ્ટિની ધારામાં આવીને અવરોહણ કરે છે, તો સર્વ પ્રથમ તે પ્રાણરૂપમાં પરિણત થાય છે. કારણ કે અહંમાં જે સર્વ પ્રથમ તે પ્રાણરૂપમાં પરિણત થાય છે. કણા - 'અ' કાર છે, એ જ મહાપ્રકાશનો ધોતક છે. અને 'હ' કાર પ્રાણનો ધોતક છે. બંને એક છે આમ છતાં એક નથી. એક શિવરૂપી બીજો શક્તિરૂપી છે. પરંતુ ચિત્તરૂપમાં બંને અભિજ્ઞ છે.

આ 'બંનેના સમિલનમાં અંતવર્તી ભાવથી અસંખ્ય કળા છે. 'અ' કારથી 'હ' કાર સુધી પચાસ કળા પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઉપકળાના રૂપમાં અનંત કળાઓ જેલી રહી છે. 'અ' કાર થી 'હ' કાર સુધી પ્રસર સમાપ્ત થતાં બંનેના આલિંગનથી અંતવર્તી રૂપમાં તમામ કળાઓ અભિનન્દપ્રમાં પ્રકાશમાન થઈને અહંને જગાડી ટે છે. આ 'હ' કાર આ ભૂમિમાં આવતાં જ સંવિત પ્રાણભાં બદલાય જાય છે. આજે 'હ' કાર છે, આ સાંસારિક દર્ઢિથી ગ્રાહક અને ગ્રાહનો સંયોજક છે. જ્યાં સુધી મહાશૂન્યનો આવિર્ભાવ થવાથી પણ 'હ' કારનો આવિર્ભાવ નથી. ત્યાં સુધી દેહાત્મ બોધના ઉદ્દયની સંભાવના નથી રહેતી. આને જરા સમજુને કહીએ તો - પ્રથમ એમ સમજો, 'અ' રૂપી પ્રકાશ પરિચિન્ન થઈને માયા પ્રમાતા નાભથી પરિચિત છે, જે સાધારણતાઃ જીવ કહીએ છીએ. તંત્રમાં જેને પશુ કહે છે. એમાં પૂર્ણ અહંની અર્થાત્ પર્યેશરની સ્વાતંત્ર્ય શક્તિ સંકુચિત થઈ ગઈ છે.

આપણે જાણ્યું કે અહં બે પ્રકારના છે, એક અફુત્રિમ, સ્વભાવસિદ્ધ અહં, એમાં પ્રાણ નથી, આણવભાવ પણ નથી. આ જ પૂર્ણ અહં છે. એની સાંને તટસ્થ રૂપમાં દર્શય પણ નથી. અને એક છે ગ્રાહકરૂપી અહં ગ્રાહકરૂપી અહં દેહાત્મ બોધવાળો છે. તેમાં પ્રાણની કિયા થાય છે અને તેમાં દાષ્ટ રૂપમાં બાળ જગતનું અવભાસન થાય છે. કોઈ કુશળતા, પૂર્વક જો આ ગ્રાહકરૂપી અહંની દર્ઢિ સામેથી આ દર્શયને હઠાવી દઈ શકાય અથવા જે આશ્રય ચા દેહના સહારે તેનો અહંભાવ વિકસિત થયો છે, તેને અલગ કરી દેવામાં આવે, તો તે જ ક્ષણે તે ગ્રાહકરૂપી અહં પૂર્ણ અહંમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ પ્રાણ હંસ છે. પોતાના સ્વભાવથી તે અધઃ ઉદ્દર્ઘ સંચરણ કરે છે :- 'હ' કાર વિર્મશ રૂપમાં હાન (ત્વાગ) કરે છે અને 'સ' કાર વિર્મશ રૂપમાં સમાધાન (ગ્રહણ) કરે છે. ત્વાગ અને ગ્રહણ એનો સ્વભાવ છે. આ નાદાત્મક હંસનો નિત્ય ઉચ્ચાર છે. અનચુક (હ) અભિ વ્યંજક, 'અ' કાર. આ નાદના શિરોરૂપમાં કલિપત થાય છે. આ આકારના જોડાવાથી 'ર...' કાર અધઃ ઉદ્દર્ઘ સંચારક થવાને લીદી ચરણ રૂપમાં કલિપત થાય છે ર - કારનો યોગ થવાથી બિંદુ આદિ પ્રમયેના પ્રગટ થવાનો સૂત્રપાત થાય છે. આ અનુસ્તાર ચા 'મ' કાર માત્રામાં જ હોય છે. આ પ્રકારે અ-ર-મ ચા 'ઝ' પ્રણય રૂપમાં આ ઉચ્ચારણની ઉપલબ્ધિ સંભવિત બને છે.

અજપા મંત્ર 'સોડહ' માં 'સ:' અંશ પ્રાણરૂપમાં અને 'હ' અંશ અપાનવૃત્તિ રૂપમાં પોતાના દેહમાં અનુસ્થૂત છે. 'હ' શબ્દથી અપાનવૃત્તિનો સામ્ય મૂલક સંબંધ છે. એટલે 'હ' કાર અપાનવૃત્તિની સૂચના કરે છે. તેવી રીતે 'સ:' કાર પ્રાણનો બોધ કરાવે છે. 'સ:' અને 'હ' કાર મંત્રનાં આ બંને ભાગ પ્રાણ અને અપાન વૃત્તિરૂપમાં પોતાના દેહમાં સર્ટેવ કિયા કરે છે. નિરંતર આવું સોચવું અજપાજપ છે.

યોગીને કર્તવ્ય છે સહિત (મંત્રયુક્ત) અથવા કેવળ (મંત્રહીન) પ્રાણાચામ દ્વારા અર્થાતુસંધાન કરીને પ્રણાવ અને હંસમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું, પ્રણાવાર્થ જે હંસ રૂપ છે, તેનું સોડહ રૂપમાં અનુસંધાન કરવું. આ એકચ અનુસંધાન જ નમસ્કાર ચોગનું રહસ્ય છે. અજપાનું તાત્પર્ય એમાં નિહિત છે. સૂત્ર કહે છે :- 'સોડહ ભાવો નમસ્કાર: ત' હું તે જ છું,

આ ભાવ જ નમસ્કાર છે. અહીં નમસ્કાર ભાવ વિનિયોગ પૂર્વકનો સ્વીકાર છે. આ મુદ્રાને ચિન્હનું કહે છે. પ્રચલિત ભાષામાં એનું નામ શાંભવી ચા જોચરી મુદ્રા છે. આ મુદ્રાનું તાત્પર્ય છે કે પોતાનાથી લિબન બીજું કોઈ જ નથી. આ લોધામાં સ્થિતિ આત્માના અર્થનાની પ્રશસ્ત (પૂજા) પદ્ધતિ છે. સર્વાં ‘સોડહસ્મિ’ ભાં ભગ્ન રહેલું. આ પ્રત્યક્ષ યોગ પણ છે અને ચાગ પણ છે. આ પછી તો મુદ્રા ધારણ આપમેળે જ થઈ જાય છે.

ભારતીય અદ્યાત્મ ચિંતનમાં એ પ્રથમ સ્થિતિ છે :- ‘હું છું’ ની છે. બીજી ‘હું’ ની છે. હું (અહમ) ઓગળી ગયો, પરંતુ મારું અસ્તિત્વ હજુ છે. જો કે હું ખાલી છું. કંઈ પણ નથી, તો પણ હું છું. એને ‘છું’ કહે છે. પહેલાને તે કહે છે. અહંકાર-ઈંગ્રો, બીજાને તેઓ કહે છે અસ્મિતા - એમનેસ - હુંનું હોવાપણું. જો કોઈ ગહનતામાં અંદર જાય છે - અહંકારમાં, તો તે અસ્મિતાને પામે છે. અને હવે જો કોઈપણ ઉંડાણામાં જાય આ ‘હું’ ના તો તે દિવ્યતાએ પહોંચી જાય છે. ત્યારે તે કહે છે ‘હું જ તે છું’ - ‘અહે બ્રહ્માસિ’ હું જ બ્રહ્મ છું. આ જ કોઈ થવાનો આધાર બની જાય છે. ખોવાઈને, મટી જઈને જ વસ્તુતા: સર્વ કંઈ બની જાય છે. ખોવાઈને, મટી જઈને જ વસ્તુતા: સર્વ કંઈ બની જાય છે. જમીન નાંખેલું બીજ સડીને પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવીને મોટા વૃક્ષ રૂપ બની જાય છે. અંતમાં સૂત્ર :- ‘સોડહસ્મિ’ ભગ્ન રહેલું. ઇ તિ નમસ્કાર યોગ રહસ્યમ् ।

પદરથું સૂત્ર

“ મૌન સ્તુતિ: ૧ ”

મૌન જ સ્તુતિ છે.

સ્તુતિ, પ્રસ્તુતિ, સંસ્તુતિ એ શબ્દોના લેદ સમજવા જેવા છે. સ્તુતિમાં પરમાત્મા, ઈષ્ટદેવ, ગુરુ, પ્રિય પ્રાત્રના ગુણાનુવાદ થાય, ગુણાગાન થાય, સદગુણોનું વર્ણન થાય. પ્રસ્તુતિમાં જે તે સ્વરૂપમાં યથાતથ વસ્તુની કે વિચારધારાની, મંત્રયની, કર્ત્રયની, ગંત્રયની રજુઆત કે જાણ થાય છે અને સંસ્તુતિમાં ચોક્કસ પ્રકારની નિર્લેણ વિચારોવાની વાક્યારા પ્રગટ થાય છે તે સત્ય હકીકતનું વર્ણન કરે છે.

સ્તુતિ - સ્તબનમાં અહોભાવ હોય, યથાર્થ અહિમાગાન હોય, ઈષ્ટ પરત્વેનું ભવ્ય પ્રદર્શન હોય, સ્તુતિ કરતાં ભાવ વિલોટ બનાય. આત્મજ્ઞાન-દેહભાન ભૂલાય.

સ્તુતિમાં લાગણીને સ્થાન છે, માંગણીને સ્થાન નથી. સ્તુતિમાં ફળશ્રુતિ ઉમેરાય, ઈષ્ટાપૂર્તિના પ્રલોભન દર્શાવાય ત્યારે સ્તુતિ પ્રાર્થનારૂપ બની જાય છે. કોઈને સંતાન જોઈએ, પતિન જોઈએ, મકાન જોઈએ, નોકરી જોઈએ, વાહન જોઈએ. ઘન-ધાર્ય, નોકર-ચાકર જોઈએ, કોઈને સ્વતંત્રતા જોઈએ. કોઈને રટણો-પ્રસાધનો, સુખ-સગવડ અને વિલાસ જોઈએ. લોકોની માંગણીઓ એટલી બધી અંતહીન છે જેનો પાર નથી. લોકો ટેવી-ટેવતા કે પરમાત્માની કોઈપણ પૂજા-ઉપાસના કે તેની પાછળ ફળ પ્રાપ્તિની લાલસા અવશ્ય હોય છે, બાધા માનતામાં સોદાબાજુ હોય છે અને પ્રાર્થનામાં માંગણીની લાગણી હોય. સ્તુતિ નિષ્કામ હોઈ શકે. પ્રાર્થના નિષ્કામ હોતી નથી. સ્તુતિ એક કર્ત્રય છે, ફરજ છે, જ્યારે પ્રાર્થનામાં સ્વાર્થ-પરમ માંગણી જ મહદુંશો અગ્રસ્થાને છે.

સ્તુતિમાં શબ્દ, અર્થ, જ્ઞાન મહત્વપૂર્ણ નથી. શબ્દના ઉર્દ્યારણ વગર મૌન અવસ્થામાં સ્તુતિ થઈ શકે છે. ત્યાં ભાવના પ્રધાન છે. પ્રાર્થનામાં શબ્દ, અર્થ, જ્ઞાન, વિચારો ગુંથણી, પદ - ગધ, રાગ - રાગણી બદ્યું આવી શકે. સંગીત વાધોનો સાથ લઈ શકાય. સ્તુતિમાં ભાવ અંતર્મુખી છે. જ્યારે પ્રાર્થનામાં ભાવ બર્ખિખુખી છે. સ્તુતિને એકાંત જોઈએ. પ્રાર્થના સમૂહ અને સભા પણ આવકારે છે. સ્તુતિને એકાંત જોઈએ. પ્રાર્થના બહારની દૂનિયા સંસારમાંથી આવે છે. જ્યારે સ્તુતિ-સ્તબન આત્માના અંતરાલમાંથી મૌનમાં પ્રગટ થાય છે. એમાં પરમ સત્યનું અનુસંધાન હોય છે. એટલે સૂત્ર કહે છે - ‘મૌન સ્તુતિ: ૧’

ભગવદ્ ગીતામાં શ્રી ભગવાન સ્વભૂતે કહે છે કે :- જે પુસ્લષ એક સથિયદાનંદ દાન પરમાત્મામાં જ નિત્ય એકી ભાવથી સ્થિત રહીને આ ત્રિગુણામચી માચાના પ્રપંચરૂપ સંસારથી સર્વથા અતિત થઈ ગયો છે. તે ગુણાતીત પુસ્લષના અભિમાન રહિત અંતકરણમાં ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહાદિ વૃત્તિઓ પ્રગટ થવા અને ન થવા પર કોઈ કાળમાં પણ ઈષ્ટા-દ્રેષ આઈ વિકાર નથી હોતા, આ તેના ગુણોથી અતીત થવાના પ્રધાન લક્ષણા છે. ત્રિગુણામચી માચાથી ઉત્પન્ન થયેલ અંતકરણ સહિત ઈન્દ્રિયોનું પોત-પોતાના વિષયોમાં વિચરણું જ ગુણોનું ગુણમાં વર્તવું છે.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्वकावचनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्य निन्दात्म संस्तुतिः ॥
 (म.गीता अ.४/२४)

जे निरंतर आत्मभावमां स्थित, दुःख-सुखने सभान सभजनारा, भाटी, पत्थर सुपर्णमां सभान भाववाणा, ज्ञानी, प्रिय तथा अप्रियने एकसभान भानवावाणा अने पोतानी निंदा-स्तुतिमां पण सभान भाववाणो छे, थोटले के भोन ज स्तुति छे.

मानापमानयोस्तुलयस्तुलयो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्चते ॥
 (म.गीता अ.१४/२५)

जे मान अने अपमानमां सम छे, भित्र अने येती पक्षमां पण सभान छे अने संपूर्ण आरंभोमां कर्तापिणाना अलिमानथी रहित छे. ते पुरुष शुणातीत कहेवाय छे.

जे पुरुष अव्यालियारी लक्ति द्वारा भने निरंतर भजे छे. जेवा स्तुतिमां कोई मांगणी, अपेक्षा के सोदाबाङ्ग नथी. जे निंदा अने स्तुतिमां सभान छे. साक्षीभावे भोन छे. लागणी अने मांगणीमां भोन रहीने जे वर्ते छे. ते सहज रीते त्रणो गुणोथी पर थर्द सिद्धिदानंद धन ब्रह्मने प्राप्त कर्या योग्य बनी जाय छे.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
 शास्त्रतस्य च धर्मस्य सुखस्येकान्तिकस्य च ॥
 (म.गीता अ.१४/२६)

कारण के ते अविनाशी पर ब्रह्मना अने अभूतना तथा शाश्वत धर्मना अने अजंड एक रस आनंदनो आश्रय हुं छुं.

आम अजंड एक रस ब्रह्मानंदने प्राप्त कर्या पछी कोई मांगणी, लागणी के अपेक्षा टक्ता नथी तो प्रार्थनानुं अस्तित्व क्यांथी होय ? प्रार्थना स्तुतिमां अने स्तुति भोनमां परिणामे छे. 'मान स्तुतिः' आ छे स्तुतिनुं रहस्य.

स्तुति शब्दनो एक आंगणियात शब्द छे 'स्तुत्य'. ज्यारे कोई गुनाखोरने भार पडे के उचित सजा भणे त्यारे लोको तेनो बचाव नथी करता, जे थाय ते सजा थवा दे छे अने भोन रही संभति आपे छे. योरने योरीनी सजा भणे, पापीने पापनी सजा भणे, व्यालियारीने व्यालियारनी भणे, ठगने ठगवानी सजा भणे, जुल्मीने जुल्मनी सजा भणे, खूनीने खूननी सजा भणे के तेनुं पण खून थाय त्यारे आम जनता. तेने उचित सभजे छे. भोन संभति आपे छे के जे थयुं ते बराबर छे. आ सूचक भोन संभति माटेनो शब्द छे. 'स्तुत्य' जे सभयसरनुं, व्यायोचित, नेसर्जिक छे ते बद्युं स्तुत्य छे. ज्यां भोटो विरोधाभास होय, हठात्रह होय, भोटा जनसमुदायने जे वातथी नुकसान थवानुं होय तेवा प्रसंगे सभजु भाणसो निरर्थक विवादमां पडता नथी अने परिस्थितिनो ताग भेजली अलिप्राय माटे चूपकीदी भोन सेवे छे ते स्तुत्य छे. कोरव सभामां भीष्म पितामह, गुरु ब्रोणाचार्य, कुलगुरु कृपाचार्य, अंद्य धूतराष्ट्र, द्रोपदी वस्त्रहरण जेवी युगान्त धटना परत्वे भोन रह्वा तेनां विविध कारणो हतां ओमां असहाय दशा, काण प्रेरित धटना निर्लज्जतापूर्ण अहंकारनो

સામનો કરવાનો અભાવ, ભમત્વ જેવાં અનેક પરિબળો કામ કરતા હતા. ડ્રોપટીના વાગ્બાણ અંધળાના પુત્ર અંધ હોય, અનું દૂર્યોધનને વેર વાળવું હતું, કર્ણની સૂત પુત્ર તરીકે ડ્રોપટીએ કરેલી અવજ્ઞા વગેરે બદલો વાળવાની તક હતી. પાંડવો રાજપાટ અને ડ્રોપટીને ધૂતકીડામાં હારી ચૂક્યા હતા. એટલે પોતાની તાકાત વાપરી નહોતા શકતા. આ ઘટના પાછળ દરેક પોત પોતાની રીતે મૌન સેવી ઘટના માટે અંતથ્ય ધરાવતા હતા અને સ્તુત્ય માનતા હતા. મૌનને ત્યારે બધા ભાન-સાન ચુમાવી બેઠેલા મહારાયિ અને બુદ્ધિ જીવીઓને ખબર નહોતી કે આ ઘટના એવી છે કે ઈતિહાસ પણ જેને ચુગો સુધી માફ નહિ કરી શકે. ઈતિહાસ આ પાત્રોનો જગ્ભ-જગ્ભાંતર સુધી જ્યોયોચિત જવાબ માંગશે. આ ઘટના કુસ્લયંશીય સતી સંજનારી ડ્રોપટીની લાજ લુંટવાનો માત્ર નહિ, ભારતીય નારીના સંભાન અને લાજનો પ્રશ્ન હતો. ઈતિહાસનો જીવંત પ્રશ્ન હતો તે બધું જ મહાભારતના યુદ્ધનું મૂળ છે. આવી આવી ઘટનાઓ બને તે સ્તુત્ય નહિ કહી શકાય પરંતુ ઘટનાઓના પરિણામ સ્વરૂપે જે મહાભારત યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું તે ચોગ્ય હતું, જે તે કાળમાં પ્રેરિત ઘરના પાછળ સૂત્રને સ્વીકારી ફ્રીથી યાદ કરીએ :- મૌન રુતિઃ ૧

જે કરવાનું સર્વ કર્યું છે,
બીજું કરવાની ચાહના નથી.
બીજું જાણવાનું તે સર્વ જાણી લીધું છે,
બીજું જાણવાની ચાહના નથી.
જે પ્રાપ્ત કરવાનું તે પ્રાપ્ત કર્યું છે,
બીજું પ્રાપ્તિની ઈરછા નથી.
થવાનું તો થઈને જ રહેશે,
હવે ગુમાવવા જેવું રહેતું નથી.
જ્યાં હું જ વ્યાપ્ત છું બધે,
આવવાની કે જવાની શું જરૂર ?
બુદ્ધિ છૂટી, મન પણ તૂલ્યું - છૂલ્યું,
વિચારો પણ છૂટી રહ્યા છે 'શરદ' !
શબ્દોના સાથીયા નથી પૂરવા મારે,
અંતરાલમાં મૌન - સ્તુતિ જ ફળશે.
પ્રાણ-પ્રાણોશ્વરને મળશે ત્યારે,
અંતરાલમાં મૌન - સ્તુતિ જ ફળશે.
શરીર છૂટે સો અંત પૂજાનો,
'શરદ' પૂજા શાશ્વત તું છે 'તત્ત્વમસ્તિ'...!
છેવટે મૌન જ સ્તુતિ છે, મૌન જ સ્તુત્ય છે.

શોળગું થૂત્ર

“ સર્વ સન્તોષ વિસર્જનમિતિ સ એવં વેદ ા ॥”

પૂર્ણા સંતોષ વિસર્જન છે, અર્થાત્ પૂજાની કિયાની સમાપ્તિ છે. એવું જાણો છે તે જ જ્ઞાનને ઉપલબ્ધ છે.

સંત તુલસીદાસના કથનને યાદ કરીને તો :-

ગોષન ગોષન વાબીષન મિલે રાજસન્માના ॥

જવ આવે સંતોષ ઘન સબ ઘન બૂલ સમાના ા

ગાયદુપી ધન, હાથી-ધોડાડુપી ધન રાજ્ય તરફથી ખૂબ માન-સંભાન મળો. (પુરાણાર મળો). પરંતુ જીવનમાં સંતોષ ન હોય તો બધું નકામું છે. જ્યારે સંતોષદુપી ધન જીવનમાં આવે ત્યારે બીજું કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું નથી. બધું જ ધન ધૂળ સમાન છે. જીવનના અંતે બધું અહીંનું અહીં છોડીને જવાનું છે. સમજણામાં પણ વિસર્જનનો ભાવ ભરેલો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણા ગીતામાં ૧૨મા અધ્યાયમાં સ્વભુજે કહે છે કે :-

સંતુષ્ટ: સતત યોગી યતાત્મા દૂર નિષ્ઠા: ॥

મય્યર્પિત મનોબુધ્યિયો મદ્દક્ત: સ મે પ્રિય: ા (૧૨/૧૪)

જે યોગી નિરંતર સંતુષ્ટ છે, મન-ઇન્જિન્યો સહિત શરીરને વશમાં કરીને, મારામાં દઢ નિશ્ચયવાળો છે. તે મારામાં અર્પિત મન-બુદ્ધિવાળો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

છલયનિન્દાસુતિમૌનિ સંતુષ્ટો યેન કેનચિત् ॥

અનિકેત: સ્થિરમતિર્મકિમાન્યે પ્રિયો નર: ા (૧૨/૧૯)

જે નિંદા અને સ્તુતિને સમાન સમજવાળો, મનનશીલ (મૌન પાલન કરનારો) સંતુષ્ટ એવો કે કંઈ આપ્ત સંજોગોમાં પ્રાપ્ત થાય છે પૂરતું છે એમ માની જીવન જીવનારો, શરીરના નિર્વાહિમાં ખૂબ જ સંતોષ અને રહેવાના સ્થાનમાં ભમતા અને આસક્તિથી રહિત છે. તે સ્થિર બુદ્ધિ ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે.

આપ્ત સંજોગો અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં સંતોષ માની જે જીવન નિર્વાહિ કરે છે. તેને જ જીવતાં આવડે છે. તે કિંદગીને જીવી જાય છે, જીતી જાય છે. નીતિકાર તો કહે છે કે :- ‘સંતોષેણ વિના પરાભવપદ્ય પ્રાપ્તોતિ સર્વે જના: ॥’ સંતોષ વગરનો મળુષ્ય પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં હાર-પરાજયને જ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે કહેવત પ્રમાણે ‘સંતોષી નર સદા સુખી’. આમ સંતોષથી બધાં દુઃખનું વિસર્જન અને સુખનું સર્જન થાય છે. આમ પૂર્ણ સંતોષમાં જ જીવન જીવનાની કણા છે અને સાચું જ્ઞાન છે. કયાંચ પણ ગયા વિના જ ક્ષાણને જાણાવી છે ત્યારે તમે સંતુષ્ટ છો, તમને સંતોષ પ્રાપ્ત છો. સંતોષની ટેવી કહો કે સંતોષની વૃત્તિ માતા સંતોષીના તમે ફૂપા પાત્ર છો. સંતોષનો અર્થ છે :- જીવનને અહીં અને આજ ક્ષણે ક્ષણ જીવદું. તેનાથી ભાગવાનું નહિ. બસ, ખટાશ અને ખટરાગ વગરનું ભદ્યુર તાજગી પૂર્ણ જીવન. જીવનમાં સર્વત્ર સંતોષ અને સંતોષનું જ દર્શન. એટલે જ સૂત્ર ‘સર્વ સંતોષે વિસર્જનમ्’ અનુસાર પૂર્ણ સંતોષથી બધા જ દુઃખનું વિસર્જન (વિદાય) થાય છે.

વિસર્જન એક વિશેષ પ્રક્રિયા છે. વિસર્જનનો અર્થ ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું એવો એક અનાસકત ભાવ છે. ભારતમાં જ્યારે કોઈ ઈજ દેવતા કે દેવીની પૂજા કરવાની હોય તો તેની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા પૂર્વક સ્થાપના થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી ગણેશોત્સવ પ્રસંગે ગણેશજીની તેમજ દુર્ગાપૂજા કે નવરાત્રિના દિવસોમાં, દુર્ગાની તેમજ અન્ય વિશિષ્ટ અવસર પર ચંદ્રાંદી કાર્યોમાં વિવિધ દેવી-દેવતાઓની પ્રતિક મૂર્તિઓની સ્થાપના અને પૂજા થાય છે. કોઈ વિશેષ દિવસ, કોઈ વિશેષ સમય સુધી તેની વિધિ-વિધાન મુજબ પૂજા થાય છે. જ્યારે પૂજા સમાપ્ત થઈ જાય છે તો દેવતાનું વિસર્જન કરી દેવામાં આવે છે. સમુદ્ર અથવા નાદીમાં મૂર્તિ વિસર્જિત થાય છે.

આ વાત ખૂબ જ અનોખી છે. આવું કેવળ ભારતમાં જ થાય છે, બાકી સંસારમાં ક્યાંએ થતું નથી. બાકી બધી જગ્યાએ સ્થાયી મૂર્તિઓ છે. દેવતાઓની કેવળ ભારતમાં અસ્થાયી મૂર્તિઓ છે. આ ફક્ત અહીં જ થાય છે.

એક મનગમતી મૂર્તિનું નિર્માણ કરો, પૂજા કરો, ભાવ વ્યક્ત કરો, તેની સાથે છસો, નાચો, ગાવ, રડો જે કરવું હોય તે કરો, પરંતુ પૂજા પૂરી થઈ ગઈ, કામ પતી ગયું, હવે બીન ઉપયોગી થઈ ગઈ તેને ફેંકી દો, નિકાલ કરો અથવા વિસર્જિત કરો. આ એક મોટું સાહસ છે. એક મનોયેજાનિક પ્રક્રિયા છે. પ્રિય વસ્તુનો ત્યાગમાં કોઈ વસ્તુ સ્થાયી નથી, કાચમી નથી. કોઈપણ સ્થાયીઝુપે હોઈ જ ન શકે. નામ છે તેનો નાશ અવશ્ય છે જ. એ તો નિયતિ છે.

જેણો તમને જન્મ આપ્યો, અનેક કષ્ટો વેઠી પાળી પોથી મોટા કર્યા, સંસ્કાર આપ્યા, ભાણાવ્યા-ગાણાવ્યા, પરાણાવ્યા. તમારા સુખે એ સુખી થયાં, તમારા માટે દુઃખો વેછ્યાં. તમારા દુઃખે દુઃખી થયાં એવાં જન્મદાતા માતા-પિતા, જીવન ધડનાર જીવનનું સંગોપન કરનાર માતા-પિતાના અનંત ઉપકાર અને ઋગ્યા ચૂકવવાનો હોય છે, તેઓ કોઈ વસુકી ગંયેલ ખોડાં ઢોર નથી જ કે જેણે પાંજરાપોળમાં મોકલી આપો. તેમની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરો, તેઓએ તમારી બધી ઈચ્છાઓ પૂરી કરી છે. તેમની તન-મન-ધનથી સેવા કરો. તેમને માટે તમારી ઈચ્છાઓનું બલિદાન આપો. પરંતુ તેમના વૃદ્ધય શરીરનો મોહ ન રાખો. તેમને વળગી ન રહો. માતા-પિતાનું શરીર એક દિવસ છૂટી જશે. તે ગમે તેટલું પ્રિય હશે પરંતુ માતા અને પિતાના શરીરને પુત્રાએ પોતાના હાથે સ્મરણમાં મુખાંતિન દેવો પડશે.

તેવું જ જીવનભર પગલામાં પગલું મુકનાર પતિનું છે, પ્રિય પાત્રનું પણ છે. કોઈ કોઈનું પ્રિય નથી. જે પ્રિય છે તે આત્મા જ પ્રિય છે, આત્માને માટે પ્રિય છે. ઓવું ઉપનિષદ કહે છે. પ્રાણાત્મા શરીર છોડી જાય પછી, શરીર મૂર્ત છે, પણ મૃત છે, મૃત શરીરને કયાં સુધી વળગીને રક્ષો ? શરીર મૂર્તિઝુપ હતું એની સાથે સમ સામયિક વ્યવહાર કર્યો એ એક પૂજા વિધાન હતું. જીવન સમાપ્ત થયું પૂજા સમાપ્ત થઈ. પ્રાણાત્માએ વિદાય લીધી. એક જાગ્રત સંવેદનાએ કવિતા ઝુપે પ્રગટ થઈ કહ્યું કે :-

વાદળી આકાશમાં આવી, વર્ષનિ ચાલી ગઈ,

ન કોઈ વ્હાલો રહ્યો, ન કોઈ વ્હાલી રહ્યી...!

જિંદગી જીવવા મળી ચાર દિન, રમતે મતવાલી મળી,

મદહોશ, બંધ આંખો ખુલી, ત્યાં જોચું રમત પૂરી થઈ.

વહाली તો ગઈ છોડી સાથ, હાથ ખાટી પ્યાલી હતી,
જેનો હતો-મદ-શરદ તને, ગઈ પ્યારી, પ્યાલી ખાલી ભરી !
કયાં સુધી પકડી રહીશ તું, સંબંધો જે છૂટવાના છે ?
અતીત તો ગયો, હાથથી, વર્તમાન વિસર્જનનો છે.
નથી વિદાચ વિસર્જન, એમાં ભવિષ્યનું નવસર્જન છે,
કોણ જાણો, ક્યારે ધેરશો, ઘનશ્યામ તારાં વાદળ ?
હું છું તવ ચૈતન્ય-ચાતક, તારી સ્વાતિ કૃપાનો તરસ્યો,
જગ્નાંતરની તરસ 'શરદની' ઈચ્છા થાય તો વરસો, નવરસો !

-શરદચંક્ર પુરોહિત (શરદવસિષ્ઠ)

સમજણપૂર્વકનું વિસર્જન અને કાળધર્મ પ્રમાણેનું વિસર્જન એ બેભાં ફેર છે,
સમજણ પૂર્વકના વિસર્જનમાં સંતોષની માત્રા સંપૂર્ણ હોય છે. જ્યારે કાળધર્મ
પામનારની કેટલીક ઈચ્છાઓ અપૂર્ણ હોય છે ને કાણે કરીને અનિયાનો શરીર છૂટી
જાય છે. ત્યારે જે વિસર્જન થાય છે, તેમાં સંતોષનું પૂર્ણત્વ હોતું નથી. અસંતોષનું
આધિક્ય વધુ જોવા મંજે છે. એ વિગત સર્જનનો કરુણ રકાસ છે.

વિસર્જનને જુટી જુટી ભૂમિકામાં વિચારી શકાય. વિસર્જનમાં જે સમાવિષ્ટ
સર્જન શબ્દ છે તે અતિ મૂલ્યવાન છે. સર્જનમાં જે વિશેષતા ધરાવે તેથું વિશેષતા
પૂર્ણ સર્જન એક અર્થ થયો, બીજો અર્થ છે વિસર્જનનો, એમાં 'વિ' નો અર્થ વિગત
ભૂતકાળનો સૂચક છે. જે ભૂતકાળમાં વિશેષતા ધરાવતું હતું. ત્યારે જેની જરૂરત હતી,
ત્યારે તે મૂલ્યવાન હતું, આજે દેશ-કાળ અને પરિસ્થિતિ બદલાતા તેની કિંમત નથી,
તે મૂલ્યવાન રહ્યું નથી. જુવંત નથી, મૃત છે, બિનઉપયોગી છે. ત્યાગ કર્યો જરૂરી છે.
નિકાલ જરૂરી છે. એવું અર્થલભ્ય એક વિસર્જન છે, ત્રીજો અર્થ વિસર્જનનો, 'વિ' નો
અર્થ વિવિધતા સભર સર્જન છે. જે ધણાં અથોમાં વિવિધતા હશવિ છે. જે સર્જન
અનેક પ્રકારના કાર્યો કરી શકે છે. એક માત્ર વિદ્યુત શક્તિ એવું સર્જન છે જેનાથી પંખો
ચાલે, લાઈટો ચાલે, પ્રકાશ મળે, ગરમી મળે, હંડી મળે, બરફ પણ મળે, વાહનો ચાલે,
મોટા મોટા કારખાના ચાલે, ચંત્રો ચાલે. આ બધુ વિવિધતા પૂર્ણ સર્જન પણ વિસર્જન
કરી શકાય છે. જે ઉપયોગ માટે એક વસ્તુનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું તે માટેની તેની
કાર્યશક્તિની મર્યાદા હતી. તેની કાર્યશક્તિની સમાપ્તિની હંડ આવી ગઈ તે લિન
ઉપયોગ ભંગાર અવસ્થામાં આવી ગઈ એટલે તેનો નાશ કર્યો પડે, રસૃપ બનાવવી
પડે પછી તેમાંથી નવો ધાટ સમર્થ છે. સોના-ચાંદીનો દાગિનો કે તાંબા-પિતાળ જેવી
ઘાતુને રસૃપ કરી ઓગાળી મૂળ ઘાતુના રૂપમાં લાવવી પડે પછી તેને નવા રૂપમાં
ઢાળી કે બનાવવી શકાય. આ એક જુના આકારનો નાશ કરી નવા રૂપમાં આકારમાં
સર્જન કરવાની પ્રક્રિયા સાથેની વિદાચમાં રહેલું વિસર્જન એક અર્થમાં નવસર્જનમાં
પરિણામે છે. આમ સૂત્રમાં જણાવ્યા અનુસારનું વિસર્જન પૂર્ણ સંતોષ ચુક્ત હોવું
જોઈએ. સમજણપૂર્વકનું હોવું જોઈએ.

એટલે નકલી ચહેરો, જૂઠી આકૃતિઓ નહિ બનાવો. અને તો વિસર્જન કહેવાય છે.
પ્રથમ આકૃતિનું સર્જન કરો, પછી તેનું વિસર્જન કરો. તે નાચ નથી કરી શકતી.
વિસર્જનનો એક અર્થ છે :- સર્જનને જેમાંથી કાઢી નાંખો. પ્રથમ સર્જન કરો, પછી તેનું

વિસર્જન કરો, ફરીથી સર્જનમાં વપરાયેલ બધાં તત્ત્વોને મૂળ તત્ત્વમાં ચાલી જવા દો.

હિંદુઓનું ચિંતન છે કે મૃત્યુ વિસર્જન છે તેનું કે જે તમે પોતાના જન્મમાં સર્જિત કર્યું હતું. તમે એક માટીની મૂરત, પૂતળું છો. મૃત્યુ થતાં ફરીથી બધાં તત્ત્વો પોતાના મૂળ સ્તોત્રમાં પહોંચી જાય છે. પૂજા માટે નિર્મિત મૂર્તિમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. ત્યારે તે પૂજા યોગ્ય બને છે. જે દેવી-દેવતાની મૂર્તિમાં તેના પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરી તે મૂર્તિ જીવંત છે એવી ભાવના સાથે તેનું પૂજન-અનુષ્ઠાન થાય છે. પૂજા અનુષ્ઠાન પૂર્ણ થતાં એક જાતનો જીવનમાં કાર્ય સફળતાનો સંતોષ આવે છે. જે સંતોષ મૂર્તિનું વિસર્જન કરવા તરફ સાધકને દોરી જાય છે. આ ક્ષણ મૂર્તિની વિદાયની છે. મૂર્તિની ચેતનામાંથી તે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા પામી હતી. તે મૂર્તિની દિવ્ય - દેવતારૂપ ચેતના પૂજારૂપી કાર્ય માટે છૈત્ર સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી હતી. એટલે મૂર્તિનું વિસર્જન-વિદાય પહેલાં સાધક પ્રાર્થના કરે છે કે :-

ગઢ ગઢ સુરશ્રેષ્ઠ, સ્વસ્થાને પરમેશ્વર: ૧
યાનું દેવગણા સર્વે, પૂજા માદાય મામકી ગ
શુષે કાર્યે પુનરાગમનાય ચ ૨

હે સુરશ્રેષ્ઠ ! હે પરમેશ્વર, હે દેવતાગણ મારી પૂજાનો સ્વિકાર કરો અને પોત-પોતાના ધામમાં જઈ નિવાસ કરો. ફરીથી જ્યારે આવાં શુભ કાર્યોમાં બોલાવીએ ત્યારે જરૂરથી પદારશો એવી વિનંતી.

પૂજાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું. દેવતાઓએ પ્રાર્થના મુજબ સ્વધામમાં જઈ નિવાસ કર્યો એટલે કે દેવી ચેતના જે આત્મારૂપ તમારામાંથી છૂટી પડી હતી તે ફરીથી તમારા મૂળ સ્વરૂપમાં સમાઈ ગઈ. હવે સ્થૂળ મૂળ મૂર્તિનું વિસર્જન કરી પૂર્ણ સંતોષને ઉપલબ્ધ થાવ. અહીં માત્ર મૂર્તિનું વિસર્જન નથી થતું, અહંકારનું પણ વિસર્જન થાય છે, તો વિસર્જન સાચું.

તમે વિસર્જિત થયા અને તે જે તમારા જન્મમાં પેદા થયું ન હતું, કે જે તમારા જન્મના પહેલા પણ હતું, તે તમારા મૃત્યુ પછી પણ બચશે, પરંતુ તમારી આઙૃતિ તો વિસર્જિત થશે. માનવે ઈશ્વર સાથે પણ આજ કરવાનું છે. માનવ નિર્મિત ઈશ્વર તમને નિર્મિત કરો અને ફરી વિસર્જન કરો.

સૂત્ર કહે છે :- વિસર્જન જ સંતોષ છે. તમારી પૂજાનું વિસર્જન શા માટે ? કેવી રીતે કહેવાય વિસર્જનને સંતોષ ? આ ખૂબ ઉંડાણમાં સંબંધ છે. સૃજન (સર્જન) નો અર્થ થાય છે ઈચ્છા, કામના તમે સર્જન નથી કરી શકતા. જો તમે ઈચ્છાથી બેરેલા નથી. હિંદુ ધરણાં તર્કપૂર્ણ છે. એક પ્રકારથી તેઓ કહે છે કે પરમાત્મા એ આ જગતનું સર્જન કર્યું કારણ કે તેને સૃજન કરવાની ઈચ્છા થઈ. પરમાત્મા પણ વિના ઈચ્છાથી આ જગત નથી બનાવી શકતા. તે કામનાથી પૂર્ણ થાય. સૃજનનો અર્થ છે ઈચ્છા. તમે ઈચ્છા વગર સર્જન નહિ કરી શકો. ઈચ્છાથી તમારામાં ગંતિ (કિંચા) પેદા થાય છે. તંત્રે પ્રથતન કરો છો અને સર્જન થાય છે. ત્યારે એનું વિસર્જન કેવી રીતે થાય ? જો ઈચ્છા હોય તો વિસર્જન નથી કરી શકતા. કોઈ કામ નહિ હોય, ઈચ્છા શૂભ્યતા, સંતોષ હોય તો, તુપ્તિ હોય તો વિસર્જન થશે. સૂત્ર મુજબ જો મનુષ્ય સંપૂર્ણ તૃપ્ત છે, ત્યારે કંઈ વિસર્જન થશે.

સત્તારથું થૂત્ર

સર્વ નિરામય પરિપૂર્ણોદહમસ્તીતિ સુમુક્ષણાં મોક્ષૈક સિવિર્યવતિ ।
ગ ઇતિ ઉપનિષદ् ॥

‘હું’ જ તે નિરામય પરિપૂર્ણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છું - એવું જ્ઞાન જ મોક્ષની ઉપલદિય છે.

આદિકાળથી જ મનુષ્યના મનમાં એવા વિચાર ઉઠતા રહે છે કે હું કોણ છું, આ જન્મના પૂર્વે મારું શું અસ્તિત્વ હતું, આ જન્મમાં મારું કર્તવ્ય શું છે તથા આ જન્મના કર્તવ્ય-કૃત્ય મૃત્યુ પછીના સમયને શું પ્રભાવિત કરે છે, આ સંસાર સ્વતઃ (આપમેળે) સંચાલિત છે યા એને ચલાવનારા કોઈ જગત નિયંતા ઈશ્વર અર્થાત् ઈશ્વર પણ છે.

પ્રાચીન કાળમાં કોઈ સમયે પૃથ્વી ઉપર વિકસીત ઉત્ત્ય કોટિની માનવ સલ્યતાએ આ જાણી લેવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી કે વિશ્વ બ્રહ્માંડ સ્વંતઃ યા અનાયાસ ચલાયમાન નથી. એ બધાની પાછળ એક જ્ઞાનવાન ચેતનસત્તા કાર્ય કરી રહી છે, જે વિશ્વ બ્રહ્માંડ તથા તેના પ્રત્યેક અણુ-પરમાણુને નિયમિત-નિયંત્રિત અને સંચાલિત કરી રહેલ છે. આ ચેતન સત્તાને જ ભારતીય અધિ ઈશ્વર અથવા બ્રહ્મ યા પ્રત્યક્ષ રૂપથી જાણી લેવાને જ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર, બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર અથવા આત્મ સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવેલ છે. આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવું જ મનુષ્ય જન્મનું ચરમ લક્ષ્ય છે. અર્થાત् બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરી લેવું જ મનુષ્યનો ધર્મ છે. પ્રાચીન કાળના અધિઓને ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર યા બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારને માટે જે વિજ્ઞાન સંભત વિધિની જાણકારી થઈ તેને બ્રહ્મવિદ્યા યા યોગવિદ્યા કહે છે. આ વિધાથી ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર ભર્યા પડેલ છે. તે પૈકી કંઈક મુખ્ય આ પ્રકાર આ પ્રકારે છે :- ગીતા, ઉપનિષદ્, યોગશાસ્ત્ર, પતંજલિ, યોગવાસિષ્ઠ, શિવસંહિતા, જ્ઞાનસંકલિની તથા હઠયોગ-પ્રદીપિકા આદિ. ગીતાના પ્રત્યેક અધ્યાયના અંતમાં લખેલી પંક્તિ “ॐ તત્ત્વદિતિ શ્રીમદ્ ભગવદ् ગીતા સૂપનિષવત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયા યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુન સંવાદે ... અધ્યાય: ૧” આને પ્રમાણિત કરે છે.

આ બ્રહ્મ વિદ્યા યા યોગવિદ્યા વિજ્ઞાન સંભત છે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું સ્વયં કથન છે :-

જ્ઞાન તેહ સવિજ્ઞાનમિં વક્ષામ્યશેષતः ।

ય જ્ઞાત્વા નેહ મૂયોડન્યજ્ઞાતત્વમવશિષ્યતે ગ ગીતા ૭/૨

હું તમારે માટે આ જ્ઞાનને જે વિજ્ઞાન સહિત છે, પૂર્ણિપથી કહીશ. જેને જાણીને સંસારમાં કંઈપણ જાણવા યોગ્ય શેખ રહી જતું નથી.

આ વિજ્ઞાન સંભત યોગવિદ્યાની સાધના કરીને ધરતી પર જન્મેલા કોઈ મનુષ્ય (સ્ત્રી-પુરુષ) ક્ષારા બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરી લેવા સંભવ છે. અને આવશ્યકતા હોય છે મનુષ્યનું પોતાનું સ્વસ્થ શરીર અને તેનું પ્રબળ જિજ્ઞાસુ હોવું. આ વિજ્ઞાન સંભત બ્રહ્મવિદ્યાને સમજવા માટે નીચે જણાવેલ બે તથ્યોને સમજવાની આવશ્યકતા છે. (૧) ઈશ્વર બ્રહ્મ તથા આત્મા એક જ છે. (૨) મનુષ્ય મનની પાંચ અવસ્થા શું છે તથા નિરોધ અવસ્થાનું તાત્પર્ય શું છે ?

(૧) ઈશ્વર, બ્રહ્મ તથા આત્મા એક જ છે :-

મનુષ્ય શરીર જે અભોતિક સત્તા યા ચેતન શક્તિથી ચલાયમાન રહે છે, તેને કેટલાક નામોથી ભારતીય આધ્યાત્મમાં સંબોધિત કરવામાં આવેલ છે, તેના માટે ત્રણ નામ વિશેષ રૂપથી લેવામાં આવ્યાં છે. તે અભોતિક સત્તા યા ચેતન શક્તિને જ ઈશ્વર, બ્રહ્મ યા આત્મા કહેવામાં આવેલ છે.

ઈશ્વર :- ઈશ્વર: સર્વભૂતાના હૃદેશેડજુન તિષ્ઠતિ ।

પ્રામયન્સર્વ ભૂતાનિ યંત્રાસ્થાનિ માયયા ગ (ગીતા-૧૮/૬૧)

હે અર્જુન, ઈશ્વર (પરમાત્મા) બધા પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત છે, આ શરીરદ્વારા ચંત્ર પર આરૂપ થઈ બધા જીવોને પોતાની ભાયામાં ધૂમાવી રહ્યો છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જે ચેતન શક્તિથી અર્થાત् જીવાત્માથી શરીર ચલાયમાન છે તેને ઈશ્વર યા પરમાત્મા કહેવામાં આવેલ છે.

આને એક જગ્યાએ સ્પષ્ટ કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ કહું છે કે :-

મમૈવાશો જીવાલોકે જીવભૂત: સનાતન: ।

મન: ચંદ્રાનીન્દ્રિયાળિ પ્રકૃતિ સ્થાનિ કર્ષિતિ ગ (ગીતા ૧૫/૭)

આ જગતના બધા ચલાયમાન જીવોમાં મારો જ અંશ વિદ્યમાલ છે. તે આ પ્રકૃતિમાં સ્થિત છે ને મન તથા પાંચ ઈન્જિન્યોને ચલાયમાન હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ચેતનશાલીથી અર્થાત् જીવાત્માથી આ શરીર ચલાયમાન છે તે ઈશ્વર યા ભગવાનનો અંશ છે.

ઈશ્વર દ્વારા મનુષ્ય શરીરની રૂચના એવા પ્રકારે કરવામાં આવી છે કે ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર માટે તેને કોઈ બહારની વસ્તુની સહાયતાની આવશ્યકતા નથી પડતી. મનુષ્ય શરીરમાં તેઓ બધી આવશ્યક સામગ્રી તથા અને પરિસ્થિતિઓ ઉપલબ્ધ છે. જેનાથી ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર કરી શકાય. એટલા માટે ભારતીય જીવિતોએ વિશ્વ બ્રહ્માંડના સમસ્ત જીવધ્યાતીર્થોમાં મનુષ્ય યોગિને સર્વશ્રેષ્ઠ જન્મ તથા અમૃતપુત્ર કહેલ છે, જેમ કે “તૃપ્તિનું કિંબે અમૃતસ્વ પુત્રા” “તમે બધા અમૃત પુત્ર છો, મારી વાત સાંભળો”. મનુષ્ય શરીરથી જ બ્રહ્મજ્ઞાન સંભય છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોમાં એને સ્પષ્ટ રૂપથી કહેવામાં આવ્યું છે. એના ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

ઇહેવ સન્તોષ વિદ્મસ્તદ્વય ન ચેદવેદિનીહતી વિનષ્ટ ।

યે તદ્વિદુર મૃગાસ્તે ચવન્યાયેત્રે દુઃખમેવા પિયન્ત્રા ગ

(બૃહદીરણ્યકોપનિષદ-૪/૧૪)

આ ટેલમાં સ્થિત રહીને આપણે તે બ્રહ્મને જાણી શકીએ છીએ, જો બ્રહ્મ નથી જાણી શકતુ, મહાન વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને જો જાણી લીધું હોય તો અમરત્વને પ્રોત્સાહ કરે છે. આવી લિઙ્ગ વ્યક્તિઓને દુઃખ ઉઠાપવા પડે છે.

અથ યદિદસિન્દું બ્રહ્મસુરે પુઢીકવેશ્ય દસ્તોભાસિમ નન્તરાકાશસ્તસિમ

ન યદનન્તરસદદન્યેષ્ટસ્ય તસ્તાવ વિજિશાસિતબ્યમિતિ ।

આ માનવ શરીર બ્રહ્મપુર છે. એની અંદર એક ક્ષૂદ્ર કભળ કુસુમાકર ગૃહ છે. તેની અંદર એક નાનું એવું આકાશ છે, તેની અંદર નિગૂઢ રહ્યું છે. તેને જાણવું જોઈશે. તેનું અન્યેષણ કરવું પડશે. આ અનુસંધાન ઉપનિષદમાં સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એને સત્ત્વાનુસંધાન, તત્ત્વાનુસંધાન, બ્રહ્માનુસંધાન યા આત્માનુસંધાન કહે છે.

બ્રહ્મ :- અર્જુનના આ પ્રશ્ન કરવાથી આ શરીરની અંદર બ્રહ્મ કર્યું છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના બતાવે છે :-

અક્ષર બ્રહ્મ પર સ્વમારો ઘ્યાત્મમુચ્યતે ।

મૂત્રમારોષ્ટવકરો વિસર્ગ: કર્મસંસ્કિત: ગ (ગીતા - ૮/૩)

આ શરીરની અંદર જે અક્ષર છે અર્થાત् જેનો નાશ નથી થતો (ક્ષતરનો અર્થ છે નાશવાન તથા અક્ષરનો અર્થ છે જેનો નાશ નથી હોતો અર્થાત્ જીવાત્મા) તે પરમ બહુ જ છે. તેના પ્રતિ પોતાનો સ્વભાવ જ અધ્યાત્મ છે. ભૂતોના ભાવને ઉત્પન્ન કરેનાર સ્વભાવના સંસ્કારને બનાવનાર પ્રેરક બળ (ચંદ્ર) ધાર્મિક કૃત્ય યોગ કિયા જ કર્મ કહેવાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જે ચેતન શક્તિથી અર્થાત્ જીવાત્માથી આ શરીર ચલાયમાન છે, તે ઈશ્વર (પર બ્રહ્મ) નો જ અંશ છે તેને બ્રહ્મ કહેવાય છે. કેનોપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે :-

શ્રૌત્રસ્ય શ્રૌત્રે મનસો મનોમદ્વાચો હ વાચ સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણ: ।

ચક્ષુષ્મચક્ષુરતિમુચ્ય બીજા: પ્રેત્યાસ્યાલ્લોકાદમૃતા મવન્તિ ગ (૧-૨)

મન, પ્રાણ, વાણી, ક્ષોત્રેન્દ્રિય તથા ચક્ષુ જેના કારણે કાર્યરત છે, તેઓ પરમાત્મા છે, જેને જાણીને જ્ઞાની અભર થઈ જાય છે, મૃત્યુ પછી તેઓને ફ્રીથી આવવું નથી પડતું. મુંડકોપનિષદ (તૃતીય) ના કથન અનુસાર :-

ન ચક્ષુષા ગૃહાતે નાપિ વાચા, નાત્યૈર્દેવૈસ્તપસા કર્મણા વા ।

જ્ઞાન પ્રસાદેન વિશુષ્ણ સત્ત્વ, સ્તતસ્તુ તં પશ્યતે નિષ્કલં ઘ્યાનમાન: ગ (૧૮)

ન તો નેત્રોથી ન વાણીથી ન બીજુ ઈન્દ્રિયોથી જ જાણી શકાય છે, તથા નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા અને કર્મો દ્વારા પણ તેને જાણી શકાતા નથી. તે અનુભવ રહિત પરમાત્માને તો શુદ્ધ હૃદયથી ધ્યાન કરતા રહેવાથી સાધક જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી જ જોઈ શકે છે. કઠોપનિષદમાં ઋષિ જણાવે છે કે :-

ન સંદૂષે તિષ્ઠતિ રૂપસ્ય ન ચક્ષુષા પશ્યતિ કષ્ણનેમ્ ।

હૃતા મનીષા મનસાભિકલુપ્તો, ય એતદ વિદુર મૃતાસ્તે મવન્તિ ગ

(અ.૨, વલ્લી-૩)

આ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ બૌતિક રૂપમાં ચર્મ ચક્ષુઓ દ્વારા કોઈપણ નથી જોઈ શકતો. નિર્ભણ હૃદય શુદ્ધ મનથી ધ્યાન કરવા થકી સાધક જ્ઞાન નેત્રથી સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ રીતે જે ઓને જાણી લે છે તેઓ અભર થઈ જાય છે. આ જ કઠોપનિષદ આગળ જણાવે છે કે :-

अशब्दमस्यर्शम रूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्ध तच्चयत् ।

अनादनन्तं महतः परं शूर्वं निचाप्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ग (१-३२५)

જे शब्द, स्पर्श, इप, रस अने गंधथी रहित हे, तथा नित्य अनादि तथा अनंत हे. महान् श्रेष्ठ सत्य हे, ओवा परमेश्वरने जाणीने मनुष्य सदाने भाटे जन्म भरणाथी मुक्त थई जाय हे.

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमा गतिम् ग (गीता ८-१३)

अविनाशी ऊँकार ब्रह्मानुं ध्यान करता रही जे आ शरीरनो त्याग करे हे. ते परम गतिने प्राप्त करे हे. अर्थात् भोक्षने प्राप्त थाय हे, थेताख्तरोपनिषद्भां ऋषिनुं मंतव्य हे के :-

यदा चर्मवदाकाशं वैष्टायिष्यन्ति मानवाः ।

तथा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो जविष्यन्ति ग (६-२०)

जे रीते आकाशने चाभकाली भाइक लपेटवानुं मनुष्यने आटे असंबव हे, तभाग मनुष्यो भजीने पण आ फार्यने नथी करी शक्ता तेवी रीते परमात्माने जाण्या यिवा कोइपण जुय आ दुःखउपी संभुव्यी मुक्त (भोक्षने प्राप्त) थई शक्तो नथी.

आत्मा-आत्मा ईश्वरनुं स्पृष्ट हे. आ तथ्यने स्पष्ट इपथी लगवान् श्रीकृष्णाने आ प्रकारे कहुं हे के :-

अहमात्मा गुडाकेश सर्वप्रूताशय स्थितः ।

अहमादित्यं मर्यं च भूतानामन्त एव च ग (गीता २०/२०)

हे अर्जुन ! तभाग जुपोनी अंदर स्थित आ आत्मा ज हुं छुं. तभाग जुपोन आदि, मध्य तथा अंतमां पण हुं ज रहुं छुं.

तात्पर्य ऐ हे के जे थेताव्य शक्तिथी अर्थात् जुपात्माथी आ शरीर चलयामान हे, ते लगवानुं ज स्पृष्ट हे.

थेताख्तरोपनिषद् वर्णये हे के :-

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्गत्वा, सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मन्त्रीषो मनसाभिकलृप्तो, य एतद् मृतास्ते भवन्ति ग (३/१३)

अंगुष्ठ मात्र अंतर्यामी परम पुरुष परमेश्वर सेटेय मनुष्योना हृदयमां सङ्यक् प्रकारथी स्थित हे. मनने पश करीने निर्भय हृदय अने शुद्ध भनयी ध्यान करवाथी प्रत्यक्ष थाय हे. जे आ पर-ब्रह्म परमेश्वरने जाणी ले हे, तेओ अभर थई जाय हे. ध्यानथी ज ब्रह्म साक्षात्कार, ब्रह्मज्ञान अने भोक्ष थाय हे. आ ज उपनिषद्भां जणाव्युं हे के :-

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पि, राप स्वोतः स्वरणीषु चाग्निः ।

एव मात्साडल्लानि गृहाते असौ सत्येनैनं तपसा योडनुपश्यति ग (१/१५)

જે રીતે તત્ત્વાં તેલ, દર્શિંભાં ધી, ઉપરથી સુકી જાણાતી નદીના ભીતરી ઓઠો જળ તથા અરણીઓભાં અનિન છૂપાયેલ રહે છે તેવી રીતે આત્મા (પરમાત્મા) પોતાના છુદ્ધયાં છૂપાયેલ છે. સત્ય (માનવતા તથા નૈતિકતા) તથા સંયાસ રૂપ તપસ્યાનું સાધન કરતો રહી સાધક તેમનું નિરંતર ધ્યાન કરે છે, તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

પ્રશ્નોપનિષદ્ધનું કથન છે કે :-

વિજ્ઞાનાત્મા સહદેવૈશ્વ સર્વૈઃ પ્રાણ મૂતાનિ સમ્પ્રતિષ્ઠન્તિ યત્ત્ર ।

તદક્ષરં વેદયતે યસ્તુ સોમ્ય સ સર્વજ્ઞઃ સર્વમેવા વિવેશિત ગ (૪/૩૦)

જે પરમેશ્વરાં સમસ્ત પ્રાણ, પાંચભૂત, સર્વ ઈન્ડ્રિયો તથા વિજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા આશ્રય લે છે. તેવા અવિનાશી પરમાત્માને જાણી લે છે તે સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે. તથા પૂર્ણ રૂપથી પરમાત્માભાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ આત્માનો પરમાત્માભાં લય થઈ જાય છે.

દ્ધયોગપ્રદીપિકાનો ભત છે કે :-

સોડમેવાસ્તુ મોક્ષાર્થ્યો માસ્તુ વાપિ મતાન્તરે ।

મન: પ્રાણાલયે કશ્ચિદાનન્દ: સમ્પ્રવત્તિ ગ (૪/૩૦)

તે (પ્રાણ અને મનનો લય) ભત-મતાન્તરભાં મોક્ષનામ જ કહેવાતી વસ્તુ હોય ચાન હોય, પરંતુ સત્ય છે કે મન અને પ્રાણનો લય થવાથી કોઈ અનિર્ધયનીય અનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

શૈતાખતરોપનિષદ્ધ જાણાવે છે કે :-

એતજ્ઞ જ્ઞય નિત્યમેવાત્મ સંસ્થ નાત: પર વેદિતવ્ય હિ કિંચિત् ।

ભોક્તા ભોગ્ય પ્રેરિતારં ચ મત્ત્વા સર્વ પોકર્ત્વ ત્રિવિષ્ટ બ્રહ્મમેતત ગ (૧/૧૨)

મનુષ્ય એ પોતાની જ અંદર સ્થિત બ્રહ્મને જાણવું જોઈએ એનાથી વધીને કોઈ જાણવા ચોગ્ય તરત્ય બીજું નથી. બોક્તા (જીવાત્મા) ભોગ્ય જડ તરત્ય તથા એના પ્રેરક પરમાત્મા આ ત્રણોય બ્રહ્મ જ છે. એવું જાણી લેવાથી મુનષ્ય સર્વ કંઈ જાણી લે છે. અર્થાત્ તે સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે.

ક્રોપનિષદ્ધનું કહેવું છે કે :-

એતષ્વયેવાક્ષારં બ્રહ્મ એતષ્વયેવાક્ષરં પરમ ।

એતષ્વયેવાક્ષરં જ્ઞાત્વા યો યદિ ઇચ્છતિ તસ્ય તત્ ગ (૧/૨/૧૬)

આ અક્ષર અર્થાત્ અવિનાશી આત્મા જ બ્રહ્મ છે તથા એ જ પરમ બ્રહ્મ છે, અને જાણીને સાધક જે ઈચ્છા કરે છે તે થઈ જાય છે, અર્થાત્ સાધક સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે.

બાદા સ્પર્શેષ્વ-સક્તાત્મા વિન્દત્વાત્મનિ યત્સુખમ् ।

સ બ્રહ્મયોગ યુક્તાત્મા સુખમક્ષય મશ્નુતે ગ (ગીતા-૫-૨૯)

બાધ્ય વિષયો અર્થાત્ સાંસ્કારિક ભોગોભાં અનાસક્ત, પોતાના આત્માભાં જ સુખી રહેવાવાળો પુરુષ બ્રહ્મની સાથે મનને જોડીને અક્ષર આનંદ (અનંત આનંદ) નો અનુભવ કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરે છે. બ્રહ્મની સાથે મનને ચુક્તા કરવાથી

પરમાનંદની અનુભૂતિ થાય છે. જેને બ્રહ્માનંદ કહેવામાં આવ્યો છે. - બ્રહ્માનંદ પરમ્ય સુખવં - આ છે ફળશ્વરી.

ઉપર્યુક્ત બધા જ્લોકોના અવલોકનથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે મનને બ્રહ્માં લગાવવાથી યા જોડવાથી જ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થાય છે. એને બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર યા ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર યા આત્મ સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવેલ છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી બ્રહ્મને જાણી લેવું જ્ઞાન કહેવાય છે. એને આત્મ જ્ઞાન યા બ્રહ્મ જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે.

સંત કબીરજી કહે છે કે :-

યહ લિખા લિખી કી બાત નહીં, દેરવા દેરવી કી બાત ।
દુલ્હા દુલહિન મિલ ગયે, ફીકી પડી બારાત ગ

આ લખી-વાંચીને અર્થાત્ અદ્યયન-અદ્યાપનની વિધા નથી. મનને સ્થિર કરવાની સાધના છે. જે પ્રત્યક્ષ જોઈને, સાંભળીને અનુભવથી પ્રાપ્ત થાય છે. 'દુલ્હા-દુલહિન મિલ ગયે' અર્થાત્ આત્માનું પરમાત્મા સાથે મિલન થઈ જવાથી એવા યોગીને માટે અન્ય ધાર્મિક કૃત્યોને કરવાની આવશ્યકતા સમાપ્ત થાય છે. આગળ કહે છે કે :-

એકે સાથે સબ સઘૈ, સબ સાથે સબ જાય ।
જો તું સીચો મૂલકો, ફૂલે ફલે અધાર ગ

સત્ય, અહિસા, દચા, ઉપકાર, દાન તથા યમ-નિયમ આદિ એ બધાને જો સાધાવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો યે સાધી શકવાના નથી. પરંતુ કેવળ આ મનને સાધી લીધું હોય અર્થાત્ બ્રહ્મની સાથે સ્થિર કરી ટેવામાં આવે તો બધું જ સધાઈ જશે. મૂળને સીચો અર્થાત્ આ મનને મૂળ (બ્રહ્મ) માં જોડી રાખો. તાત્પર્ય છે બ્રહ્મની સાથે મનને સ્થિર કરી દો તો જે પણ ઈચ્છા કરો સર્વ પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ બની જશે.

દુઠ્યોગ-પ્રદીપિકામાં આ તથયને નીચે મુજબ કહેવામાં આવેલ છે :-

યાવનૈવ પ્રવિશતિ ચરન્ મારૂતો મઘમાર્ગે
યાવદ્ધિનું પ્રવતિ દૃઢઃ પ્રાણવાત પ્રવન્ધાત ।
યાવદ્ધ્યાને સહજ સદૃશ જાયતે નૈવ તત્ત્વમ्
તાવજ્જાન વદતિ તદિં દમ્ય મિદ્યા પ્રલાપઃ ગ
(ચતુર્થ ઉપદેશ - ૧૧૪)

જ્યાં સુધી મધ્ય માર્ગ અર્થાત્ સુખુમણામાં (ઈંગ-પિંગલા નાડીની મધ્ય સુખુમણા નાડી હોય છે) પ્રાણ વાયુ પ્રવિષ્ટ નથી થતો તથા પ્રાણવાયુના નિયંત્રણથી મન બિંદુ (બ્રહ્મનો એક અણુ) ની સાથે સ્થિર નથી થતો અને પરમ તત્ત્વ અર્થાત્ બ્રહ્મનું દ્યાન કરવાથી સાક્ષાત્કાર નથી થઈ જતો ત્વાં સુધી જ્ઞાનની વાત કરવી દંબ અને મિથ્યા પ્રલાપ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મના એક એક અણુઓ (બ્રહ્માણુ) થી વિશ્વ બ્રહ્માંડની સ્થયના છે પરંતુ આ એક બ્રહ્માણુમાં પૂરા વિશ્વ બ્રહ્માંડનું રહસ્ય છૂપાયેલ છે. એ કોઈ વિરલા જ

જાણી શકે છે. આ બ્રહ્મના એક અણુની સાથે જેનું અન યુક્ત થઈ જાય છે યા અનથી બ્રહ્માણુને ધારણ કરી લે છે તે જ આ રહસ્યને જાણી શકે છે, કબીરજીના શબ્દોમાં :-

સિન્ધુ મેં બિન્દુ સમાયા યહ સબ જગ જાનત હોય ।
બિન્દુમે સિન્ધુ સમાયા યહ રહસ્ય વિરલા જાને કોય ગ

એક બૂંદ પાણીથી સમુક્ષ બન્યો છે. એ સંસારના બધા લોકો જાણો છે. પરંતુ એક બુંદમાં સંપૂર્ણ સમુક્ષ છૂપાયેલો છે આ રહસ્યને વિરલા (પૂરા માનવ સમુદાયમાંથી કોઈ એક) કોઈ જાણી શકે છે.

આ અવસ્થા સૂત્ર અનુસાર 'હું તે નિરામય પરિપૂર્ણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છું.' એવા જ્ઞાનથી મોશ અનુભૂતિ કરાવનારી છે. આ અવસ્થાને જે શબ્દોથી સંબોધિત કરવામાં આવી છે તે આ પ્રકારે છે :- રાજ્યોગ, સમાધિ, બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર, બ્રહ્માનુભૂતિ, બ્રહ્મજ્ઞાન, બ્રહ્મમાં લય, મનોભની, પરમ શાંતિ, પરમ ગતિ, શાશ્વત પદ, અમરત્વ, બ્રહ્માનંદ તથા દિવ્ય દાસ્તિ પ્રાપ્ત, અંતર્યામી, સર્વજ્ઞ વગેરે. સર્વ એક જ પૂર્ણ અવસ્થાના સૂચયક છે.

કરી તો લીધું બદ્યું, હવે કરવાનું શું બાકી છે ?
જાણી તો લીધું બદ્યું, હવે જાણવાનું શું બાકી છે ?
પ્રાપ્ત થયું છે બદ્યું, હવે પ્રાપ્તિ શું બાકી છે ?
લાય્યો હતો તું શું ? જે લઈ જવાનું બાકી છે ?
જરૂરત અર્હાની છે બધી, બદ્યું અર્હી જ રહેવાનું,
શબ્દોને વિચારી અર્હાના મારે શું કરેવાનું ?
મારે કહેવું નથી 'શરદ' તું શું લૂંટાઈ ગયો ?
આજે તો છું કાલે, હું હતો તે નહોતો થયો !

-શરદચંદ્ર પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ)

શાન્દિક જ્ઞાન વાસ્તવમાં જ્ઞાનોપદેશ નથી. આત્મ શક્તિ દ્વારા જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ શિષ્યમાં સ્વયં ઉદ્દિત થાય છે તે જ સ્વયં જ્ઞાનોપદેશ છે.

॥ ઈતિ ઉપનિષદ ॥

॥ ઊં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

આત્મઅંત્ર
(અજ્પાજ્પ સાધન)

શિશુ જ્યારે માતાના ગર્ભથી બહાર આવે છે અને જ્યારે તેનો નાડીરછેદ થાય છે, તે સમયથી તેના શરીરમાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસની કિયા જોવામાં આવે છે. માતાના ગર્ભમાં રહેતી વખતે ગર્ભધારિણી જનનીથી અલગ શિશુનો શ્વાસ-પ્રશ્વાસ નથી રહેતો. ગર્ભસ્થ શિશુ માના શ્વાસ પ્રશ્વાસથી જ તેના દેહનો વિકાસ કરે છે અને માતા ક્રાંતા લેવામાં આવેલ ખોરાકથી જ પુષ્ટિ લાભ કરે છે. પરંતુ પ્રસવની સાથોસાથ યેષણાવી માયા તેને આકાંત કરે છે તથા વાસ્તવમાં તે સમયથી તે કાળજીયમાં વાસ કરવાનું શરૂ કરે છે. શિશુનો જે પ્રથમ શ્વાસ લેવો તેનું નામ જન્મ છે, અને તે શ્વાસનો અંતિમ ત્વાગ જ મરણાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જન્મથી મૃત્યુની વરચ્યેની અવસ્થા તેનું જીવન છે. એટલા માટે મનુષ્યનું સમગ્ર જીવન જ શ્વાસ-પ્રશ્વાસને આધીન રહે છે. અને કાળની પ્રેરણાથી નિરંતર ઈડા અને પિંગળા નામક ડાબા અને જમણા (નાસિકા) માર્ગથી સંચરણ કરતો રહે છે. મૂળમાં અવિધાના આવરણજ્પ પરદો નહિ રહેવાથી વિક્ષેપજ્પ શ્વાસ-પ્રશ્વાસની કિયા નથી રહેતી. વાસ્તવમાં તો શ્વાસ-પ્રશ્વાસ કાળનો જ ખેલ છે. આપણો જેને જીવન કહીએ છીએ, તે કાળ યા મૃત્યુના જ પોતાના પ્રકાશની એક અહિમા છે.

યોગીઓ કહે છે :- યોગના પથમાં નવ મુખ્ય અંતરાય છે, એ બધા ચિત્તના વિક્ષેપની સાથો સાથ એ વિધમાન રહે છે. આ મુખ્ય નવ અંતરાયોના નામ છે :- વ્યાધિ, સ્ત્ર્યાન યા ચિત્તની અકર્માયતા, સંશય, પ્રમાણ યા સમાધિ સાધનનો અનુષ્ઠાનનો અભાવ, બાન્તિ જ્ઞાન યા ભિદ્યાભિમાન, સમાધિની ભૂમિકા પ્રાપ્ત ન થવી, અને ભૂમિ પ્રાપ્ત કરીને પણ તેમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું શક્ય ન બનવું, દુઃખ, ઈચ્છાની અપૂર્ણતાને લીધે ચિત્તનો ક્ષોભ, દેહના કંપન અને શ્વાસ પ્રવાસ એ બધા પૂર્વ વર્ણિત મુખ્ય અંતરાયના આબુસંગિક સહાયકો છે:

આ વિવરણાથી સમજમાં આવશે કે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ મૂળ રોગ નથી, યોગના ઉપસર્ગ માત્ર છે. મૂળ રોગના જીવની સાથે-સાથે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ પણ આયત થાય છે, શ્વાસ-પ્રશ્વાસનું મૂળ ચિત્તનો વિક્ષેપ છે અને વિક્ષેપનું મૂળ પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યની અનુપલદ્ધિ યાને સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાનનો અભાવ છે. જે ઉપાયથી પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેના પ્રભાવથી શ્વાસ-પ્રશ્વાસ જ્પ કાળનો ખેલ પણ શાંત થઈ જાય છે. પ્રણાવ જ્પ અને પ્રણાવ વાચ્ય ઈચ્છાની ભાવનાને યોગીઓએ આત્મ જ્ઞાન લાભનો મુખ્ય હેતુ માનીને સ્ટીકાર કર્યો છે. પ્રણાવ જીવના રહસ્યને જાણવાથી સમજમાં આવે છે કે અજ્પા-જ્પ જ શ્રેષ્ઠ જ્પ છે તથા બીજા તમામ જ્પ ચરમ સ્થિતિમાં અજ્પા-જ્પમાં જ પર્યવસ્તિથ થાય છે. આ મનુષ્યના સ્વાભાવિક જ્પ છે.

એક અહોરાત્રમાં મનુષ્યના શ્વાસ-પ્રશ્વાસની સંખ્યા ૨૧,૫૦૦ માનવામાં આવી છે. આ અવસ્થામાં કંઈ ફેરફાર થાય પરંતુ આ જ સાધારણ નિયમ છે. શ્વાસ 'હું' ધ્વનિ કરતો કરતો બહાર વિકળે છે એનું નામ પ્રશ્વાસ છે, અને આ પાછો અંદર પ્રવેશે છે 'સ' ધ્વનિ એનું નામ વિઃશ્વાસ છે.

યોગીજનો કહે છે, જીવ શાસ - પ્રશ્નાસને બહાને નિરંતર આ હંસભંગનો અથવા આ અજપા ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરે છે. એ કહેવું ખોટું છે પરંતુ ઈતિર જીવ અને મનુષ્યભાં અંતર એ છે કે મનુષ્ય પોતાના પુરુષાકાર દ્વારા એવું સામર્થ્ય અજીત કરી શકે છે, જેના કારણે શાસ-પ્રશ્નાસની આ સ્વાલિપકમાં વિપર્યય સંભવ બને છે. અર્થાત્ સાધન બળથી 'હંસ' ગતિને 'સોડહ' ગતિમાં બદલી શકે છે. આમ કરવાથી આત્મજ્ઞાનનો રસ્તો ખુલ્લી જાય છે, તથા ઈડા-પિંગલામાં પ્રવાહશીલ વાચુની વકગતિ મધ્યથાા સુધુમણામાં સરળ ગતિથી બદલાય જાય છે. સુધુમણા, બ્રહ્માર્ગ છે. ઈડા-પિંગલા માર્ગથી આકૃષ્ણ થઈને વાચુ (પ્રાણા) જે પરિમાણમાં સુધુમણામાં પ્રવેશ કરે છે, તે પરિમાણમાં વિકલ્પનો ઉપશાખ થાય છે અને નિર્વિકલ્પ આત્મ જ્ઞાનના બંધ દ્વારા દીર્ઘ દીર્ઘ ખુલવા શરૂ થઈ જાય છે. સુધુમણામાં પ્રવેશ કર્યા વિના વાચુ (પ્રાણા) તથા મનની ઉદ્દર્ઘગતિ સંભવ થતી નથી. તથા ઉદ્દર્ઘના વિના વિકાર ત્યાગીને ચિત્ત સામ્યભાવમાં સ્થિતિ લાભ નથી કરી શકતો. યોગીઓ જેને કુંભક કહે છે, તે કમશાઃ આ ઉદ્દર્ઘગતિના ઇન સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. કુંભકમાં વાસ્તવમાં ગતિ નથી હોતી, એવી વાત નથી. કિંતુ વક ગતિ છૂટીને અંતરૂપી સરળ ગતિની સૂચના હોય છે. આ ગતિઓથી અંતમાં ગતિહીન અવસ્થાનો આલાસ મળે છે. જાગતિક ભાષામાં આપણે જેને પ્રાણા-અપાનનો વ્યાપાર કરીએ છીએ તેને જ યોગીની ભાષામાં હંસ-મંત્રનું ઉચ્ચારણ સમજજું પડશે.

અજપા આત્મભંગ છે. જાગ્રત, સ્વર્ણ, સુધુપિત આ ગ્રણ અવસ્થાઓભાં જીવાત્મા વાસ્તવમાં પરમાત્માથી અલિઙ્ગ છે. આ મહાત્મત્વ જ આ મંત્રનું પ્રતિપાદ છે. આ મંત્રના ઋષિ છે :- બ્રહ્મા, છંદ : ગાયત્રી, ટેવતા આત્મા, શક્તિ 'સ' અને બીજ 'હ' આ મંત્રના બે ભાગ છે, એક શક્તિ, બીજો બીજ. એટલે શિવ-શક્તિ ઘટિત છે. વિદ્યા ચા સંવિતહૃપણી શક્તિ જ મંત્રાત્મા 'સ' કારનો વાચ્યાર્થ છે. તેવી રીતે ઉક્ત શક્તિના પ્રતિપાદ નિષ્કલ પરશિવ જ 'હ' કારના પ્રતિપાદ છે. શબ્દાત્મક શક્તિ અને બીજ અર્થાત્ 'સ' અને 'હ' આ સ-કલ અને નિષ્કલ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. સત્ય જ્ઞાન આદિ લક્ષણ નિર્પાદિક સ્વપ્રતિકૃત અંતરાત્મકી ચેતન્ય જ પરશિવ છે. 'અહ' શબ્દ અંતરાત્મા ચા પ્રત્યગાત્માનો બોધ કરાવે છે, એટલા માટે તેના દ્વારા પરશિવનો પ્રકાશ થાય છે. એ શિવ-સ્વરૂપ પોતાની માયા દ્વારા જ્યારે પોતે જ પોતાના પ્રતિયોગી ચા પ્રતિદ્રોષીનું ઉદ્ભાવન કરે છે. તો તે પ્રતિયોગી તેમનો દ્રોષીય થાય છે. અને તેને શક્તિ કહે છે. અજપા મંત્રમાં જે 'સ' કાર છે, તે આ શક્તિનો બોધ કરાવે છે. આ મંત્ર એટલે જ શિવ અને શક્તિ ઉભયાત્મક છે. કારણ કે 'હ' પુરુષનો અને 'સ' પ્રકૃતિનો વાચક છે. 'પ્રાંયસાર' માં ભગવાનું શંકરે કહ્યું છે કે :-

હકાર: પુરુષ: પ્રોક્ત: સ ઇતિ પ્રકૃતિર્મતા ।
સુ-પ્રકૃત્યાત્મકો હંસ: તદાત્મક મિર્દ જગત् ॥

શિવ શક્તિયાત્મક અર્દીનારીશ્વર અર્થાત્ શક્તિયુક્ત પરમેશ્વર નિરંતર આ પરશિવસ્વરૂપનું દ્વારા કરે છે અને તે મંત્ર જપે છે.

સ્વાભાવિક શાસ - પ્રશ્નાસના રૂપમાં જીવ જે મંત્રનો જાપ કરે છે, તેને જ હંસ મંત્ર અથવા અજપા-આત્મભંગ કહેવાય છે. તેવી ઉપાસના તે સોડહ ઉપાસના છે. જેને

પરોપાસના પણ કહેવામાં આવે છે. સાંસારિક બંધનો અને મોહમાં અંધ બનેલ અજ્ઞાની જીવ જ્યાં સુધી આ પરાવિધાને નહિ જાણો ત્યાં સુધી તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ અસંભવ છે. જ્યારે સદ્ગુરુની હૃપાથી આ પરાવિધાને જાણી લે છે અને તે અનુસાર સાધના કરે છે, ત્યારે જ તેને સાંસારિક બંધનમાંથી મુક્તિ મળે છે. આ અજ્પાજ્પ મોક્ષદાયક છે.

હંસો ગણેશો વિઘિરેવ હંસો હંસો હરિહસમયંચ શાસ્મુ: ॥
 હંસો હિ જીવો ગુરુરેવ હંસો હંસો મમાત્મા પરમાત્મા હંસ: ॥
 દેહો દેવાલય: પ્રોક્તો જીવો નામ સદાશિવ: ॥
 ત્યાજેદજ્ઞાન નિમલ્યં સોઙ્ગહંમાવેન પૂજયેત् ॥
 અહું દેવો ન ચાન્યોડસ્મિ બ્રહ્મૈવાહં ન શોકમાક् ॥
 સચ્ચદાનંદ રૂપો હમાત્માનમિતિ ભાવયેત् ॥
 હકારેણ બહિયોતિ સકારેણ વિશેત् પુન: ॥
 હંસાત્મિકાં મગવતીં જીવો જવતિ સર્વદા ॥

આ મંત્રના પ્રતિપાદ્ય દેવતા આધારાદિ ચક્રો અનુસાર ક્રમશ: ગણેશ, બ્રહ્મા, વિષણુ, શંકર, જીવ, ગુરું અને આત્મા તથા પરમાત્મા છે. આ સર્વ રૂપનો વિકાસ હંસ મંત્રથી થાય છે. એટલે આ સર્વનું કારણ છે, તથા આ બધા રૂપોનો સમન્વય આ મંત્રમાં છે. શરીરશ્રી મંદિરમાં સદાશિવ જ જીવરૂપમાં નિવાસ કરે છે. આ મંત્રના દ્વારા અજ્ઞાનરૂપી નિર્માચ્ય (જે ચંડાધિકાર હોવાથી ત્યાજ્ય છે) છોડવાથી હંસ: સોઙ્ગહં રૂપમાં પરિણાત થઈ જાય છે. આ મુજબ ભાવના આ પ્રકારે છે કે 'હું જ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છું. હું બધા શોકોથી મુક્ત છું. તથા સાચિયાનંદ સ્વરૂપ છું.' આ રીતે સ્વયંને બ્રહ્મરૂપ માનવું જોઈએ. શ્વાસના બહિર્ગ મનમાં હ કારણું ઉત્થારણ થાય છે, તથા અંતર્ગમનમાં સકારણું. આ રીતે જીવ હંસ સ્વરૂપણી ભગવતી અજ્પા ગાયત્રીનો જ્પ કરતો રહે છે.

બ્રહ્માંદ્યમાં બિંદુના રૂપમાં કારણ તત્ત્વની સ્થિતિ છે. ઉદર્વમાં શક્તિ રૂપ વિસર્ગ અને અધોભાગમાં શિવબિંદુની સ્થિતિ છે. તેને જ 'હંસ' શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. એને પરમાત્મમ મંત્ર કે આત્મમંત્ર પણ કહે છે.

શ્વાસ-પ્રશ્વાસ જ આત્મમંત્ર છે. નિઃશ્વાસ 'સ:' કાર યા 'ત્વ' પદાર્થ અને ઉત્થશ્વાસ બિંદુ સહિત આકાશબીજ 'હ' કાર છે. એ 'તત્' પદાર્થ છે. ફરી ફરી આ બંનેનો ચોગ (મિલન) હું છું. આનું નામ છે 'તત્વમસિ' આ અજ્પાના સ્વરૂપનું રહસ્ય છે.

હંસ: પદ પરેશાનિ પ્રત્યહું જપતે નર: ॥
 મોહાન્યો યો ન જાનાતિ મોક્ષતસ્ય ન વિદ્યતે ગા
 શ્રી ગુરો: કૃપયા દેવિ જ્ઞાયતે જવ્યતે તત: ॥
 તસ્માચ્છ્વાસેષ્વ નિઃશ્વાસેસ્તદા બન્ધક્ષયો મચેત् ॥
 અજ્પા નામ ગાયત્રી યોગીના મોક્ષદાયિની ॥
 તસ્યા વિજ્ઞાનમાત્રેણ નર: પાપૈ: પ્રમુચ્યતે ગા
 અનયા સદૃશી વિદ્યા ચાનયા સદૃશો જપ: ॥
 અનયા સદૃશી પુણ્ય ન પૂર્ત ન મચ્યતિ ગા

(શારદાતિલક)

हे भागवति । आ ते ज 'हंस' पट छे, जेवो भगुध्य प्रतिटिन जप करे छे. भोहभां पडीने जे भगुध्य आ भंत्रने नथी जाणातो, तें भोक्ष प्राप्त थई शक्तो नथी. ज्यारे श्री गुरुदेवनी कृपाथी श्रुत अने जाणी ले छे अने जप करे छे, त्यारे आ शासनी साधारण किया, जे अनायास संपन्न थती रहे छे, तेना द्वारा ते संसार बंधनथी छूटी जाय छे. न तो आ विधा समान कोई विधा छे अने न आना जेवो जप पण. आ विधाना समान पवित्र साधना आज सुधी नथी तो थई अने थाशे पण नहि. आ सर्वश्रेष्ठ उपासना छे.

दक्षिणाभूति संहितामां लघ्युं छे के :-

अथः वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।
 मोहन्वा यो न जानाति मोक्षस्तंस्य न विद्यते गा
 श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।
 उच्छ्वास - निःश्वास तया तदा वन्धक्षयो भवेत् ।
 उच्छ्वासरेव निःश्वासैहंस ईत्यक्षरद्वयम् ।
 तस्मात्वाणांरुद्य हंसारुद्य आत्माकारण संस्थितः ।
 नाथेरुच्छवास - निःश्वासाद् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।
 षष्ठिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणाः नाडिका भता गा
 षष्ठिनाद्यया अहोरात्रं जपसंरुद्याक्रमो भतः ।
 एक विशति साहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि गा
 जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम् ।
 उत्परिस्तु जयारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनम् ।
 पिता जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।
 अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृतनी ।

स्पालाविक श्वास-प्रश्वासना ३५भां श्रुत जे भंत्रनो जप करे छे, तेने ज हंस अथवा 'अजप-भंत्र' कहेवामां आयेल छे. सांसारिक भोहथी अंध बनेल अजानी श्रुत ज्यां सुधी अपराविधाने नथी जाणातो त्यां सुधी तेने भोक्षनी प्राप्ति असंबलप छे. ज्यारे गुरुदेवनी कृपाथी आ विधाने जाणी ले छे अने तद्भगुसार साधना करे छे त्यारे तेने सांसारिक बंधनोथी मुक्ति प्राप्त थाय छे. श्वासनी स्पालाविक बहिर्गमन अने अंतर्गमननी कियामां 'हंस' आ बे अक्षरोना जप चालता रहे छे. एटले प्राणाने 'हंस' कहे छे अने ते आत्मस्यजप छे. श्वासकिया नाभिथी प्रारंभ थाय छे ते मुजब हृदय-यक्ष (अनाहत) भां प्राणानी स्थिति छे. ५० श्वास-किया थतां तेनी संज्ञा 'प्राण' थाय छे. ५ (५) प्राणोनी एक नाई अने ५० नाईनो एक दिवस रानि. आ प्रकारे $50 \times 5 \times 50 = 25,000$ (ओक्टीस हजार छसो) श्वासनी आ भंत्रनी जपसंख्या छे. आ रीते प्रत्येक प्राणी प्रतिटिन परगानंद स्पृष्टिथी परा विधाना जप करता रहे छे. श्वास प्रश्वासना ३५भां आ जपनो प्रारंभ जन्मथी ज थई जाय छे तथा मृत्यु समय ते जप नियोगित थाय छे. आ रीते जन्म लध्ने मृत्यु पर्यन्त एक अंडं साधना छे. आ उपासनाभां जप कर्त्ता विना भंत्री साधकना जप चालता रहे छे. एटले संसार बंधनने नष्ट करनारा आ 'अजपाजप' ना नाभिथी विज्ञात छे.

એક રીતે વિચારીએ તો આ એક અત્યંત સરળ સાધના છે. એમાં કોઈ સેટેચ નથી. જરૂર પૂછો તો કોઈપણ સાધના આથી સરળ નથી હોઈ શકતી. મનુષ્યના ટેછ ધારણા બાદથી જ અર્થાત્ માતાના ગર્ભથી ભૂમિક થવાના સમયથી પ્રયાણકાળ સુધી સમગ્ર જીવનમાં જે સ્વાભાવિક શ્વાસ-પ્રશ્વાસની કિયા ચાલે છે, તેને અનુલક્ષીને અજ્પા-સાધના અનુભૂતિ થાય છે. એને માટે કોઈ ખાસ ઉપકરણ, જ્પમાળા-ગોમુખી, કોઈ કૃત્રિમ પ્રક્રિયા, કોઈ વિશેષ આવશ્યક બનતું નથી. જાણતા-અજાણતા, હર સમગ્ર શ્વાસ-પ્રશ્વાસથી સંભિલાઈ અજ્પા-કિયા પણ તેવી રીતે, જગત, સ્વર્ણ અને સુષુપ્તિ બધો સમગ્ર સમાનરૂપથી ચાલતો રહે છે. આ કિયા આરબ્ધ થયા પછી એ અનોયોગ ચાચેણી અપેક્ષા કર્યા વિના આપમેણે અવિરત ચાલતી રહે છે. એટલા માટે આ રીતે આ જે બહુ જ સરળ સાધન છે, એ સમજવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. પરંતુ સરળ હોવા છ્ટાં પણ આ સાધના ખૂબ જ નિગૂઢ છે, એનું વિજ્ઞાન એક ગંભીર રહસ્ય છે. એનું ફણ બીજુ કૃત્રિમ સાધના જેવું નથી. નિક્ષિય પરમ સત્તાના હૃદયનો આશ્રય કરીને જે કિયા વિશ્વમાં નિરંતર ચાલે છે, મનુષ્ય દેહમાં અજ્પા તેની પ્રતિચ્છાચા માત્ર છે. આ સ્વભાવની, સ્વનિર્ભર, સ્વરની, સ્વયંભૂ સાધના છે, આ સાધનાના આદિગુરુ શ્રી ભગવાન સ્વયં છે. આ સંબંધમાં સેટેચની સહેજ પણ ગુંજાઈશ નથી. પ્રકૃતિમાં વ્યાઘ્ર ભૂમિ અને સમભિંદુમાં સમાન રૂપથી એનો પ્રભાવ જોવામાં આવે છે. અજ્પા વિજ્ઞાનને બારાબર સમજુ શકવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્ણ ઉદ્ય અવશ્યકભાવસ છે. આ સાધના જેવી સ્વાભાવિક છે, એનું ફણ પણ તેવું જ સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ સ્વભાવમાં સ્થિતિ લાભ.

આ સાધના અનાદિકાળથી જ પ્રચાલિત છે. સદાશિવ, બ્રહ્મા, નારદ, વસિષ્ઠ, ધૂપ, પ્રહ્લાદ, આદિએ પણ સાધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પ્રાચિન કાળમાં ગોરક્ષનાથ તથા બીજા નાથ યોગીઓ અજ્પા સાધનનો મહિમા જાણતા હતા. આ સાધનામાં સિદ્ધિ લાભ કરી તેમણે મુક્ત કંઠી એના મહિમાને ઉદ્ઘોષિત કર્યો છે. નાથ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં ધારી જગ્યાએ અજ્પા સાધનાના મહાત્મ્યના ભારોભાર પ્રમાણ મૌજૂદ છે. કહેવાચ છે કે મહાયોગી ગુરુજ્ઞાનક સાહેબે રાજ શિવનાથને પોતાના અધિકારને અનુષ્પદ કેટલાચે ઉપદેશો કર્યા હતા. આ ઉપદેશ પરંપરામાં પ્રથમ રામ નામ, ત્યાર બાદ પ્રાણપ અને સર્વના અંતમાં હંસરૂપ અજ્પામંત્રનો ઉલ્લેખ મળે છે.

મહાપ્રલુ ચૈતન્ય, રામાનંદ, સ્વરૂપ દામોદર, શિખિ માઈતી, સંત જ્ઞાનેશ્વર, સંત કલીર, મીરાબાઈ, સહનોબાઈ, મહાત્મા તુલસીદાસ આદિ મહાપુરુષોની સિદ્ધિના મૂળમાં આ સાધનાના અનુષ્ઠાન વિધમાન છે. સાધક સંપ્રદાયમાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રવર્તમાન ચુગમાં પણ યોગી ગંભીરનાથ, મહાત્મા વિજય ફૃષ્ટાગોસ્વામી, મહાત્મા રામછાકુર, સ્વામી બ્રહ્માનંદ, સ્વામી રામદાસ, મહાયોગી લોકનાથ વગેરેએ આ સાધનાનો મહિમા સ્થાપિત કર્યો છે.

ભગવાન શિવે કહેલા ‘સ્વરોદયજ્ઞાન’, ભગવાન બુધ્યે કહેલો ‘આનાપાનસત્તિયોગ’ અને વિપશ્યના સાધનાના મૂળમાં આ જ વાત છે. કેનાચાર્યો અને તિર્થકરોએ પણ આ સાધનાને અનુમોદન આપેલ છે. અજ્પાગાયત્રી, હંસવિદ્યા, આત્મમંત્ર, પ્રાણમંત્ર, પ્રાણચક્ષણ આદિ વિવિધ નામોથી યેદિક, પોરાહિક અને તાંત્રિક સાહિત્યમાં આ સાધના નિર્દિષ્ટ છે. બદામના આચાર-વિચાર અને આંદંબરોને બાદ કરીએ તો બધા મનુષ્યો

માટે આત્માથી પરમાત્મા સુધી પહોંચવાનું આનાથી વધીને અન્ય કોઈ સાધન નથી. અમાં જ સર્વધર્મ સમજ્વય છે. આ વાતનો કોઈ અસ્વિકાર કરી શકે તેમ નથી. જેમ ગાયો જુદા રંગની કદની હોઈ શકે પરંતુ દરેક ગાયનું દૂધ થેત જ હોવાનું તેવી રીતે હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ, ઈસાઈ, પારસી, ચીની, જાપાની, ચહુટી બધાને માટે આ ઉપાસના સર્વ માન્ય છે. અનો કોઈ ઈન્કાર કરી શકે તેમ નથી.

અજપા કુંડલિનીથી ઉદ્ભૂત પ્રાણાદારણી પ્રાણવિદ્યા રૂપમાં યોગી સમાજમાં પ્રચલિત છે. હંસ કહેવાથી પ્રત્યક્ષ આત્મા અથવા ત્વાદિટ તુરીય સમજવું જોઈએ અને પરમહંસ શબ્દથી પરમાત્મા અથવા સમજિત તુરીયનો બોધ થાય છે. વ્યાદિટ તુરીય અને સમજિત તુરીયના પરસ્પર મળી જવાથી હંસયોગ નિષ્પત્તન થાય છે. આ જ અજપાનું તત્ત્વ છે.

જેની પ્રજા શક્તિ (જ્ઞાનશક્તિ) ઉજ્જવળ નથી, જે અત્યંત સૂક્ષ્મ તરફ બ્રહ્મણ નથી કરી શકતો, તેનું નામ મંદ્રપ્રજા છે. આ પ્રકારે સાધક 'હ'કારના દ્વારા પુરુષ અને 'સ'ના દ્વારા પ્રકૃતિ આ બંનેની ધારણા કરે છે. એટલા માટે તેની દાઢિથી હંસ યોગ કહેવાથી પુરુષ અને પ્રકૃતિના યોગ સમજવામાં આવે છે. પરંતુ જેની પ્રજા તેનાથી તીક્ષ્ણા છે, યાને જે મદ્યપ્રજા છે, તેની દાઢિ અનુસાર 'હ'કાર અપાનનો અને 'સ'કાર પ્રાણાના સંચારનો બોધ કરાયે છે. મુખ્ય પ્રાણ જ્યારે પરાછુંખ ભાવથી આવર્ત્તિત થાય છે, તો તેને પ્રાણને બદલે અપાન કહેવામાં આવે છે, એટલે જ તો હંસ વિદ્યાનું રહસ્ય મદ્યમ સાધકની દાઢિથી પ્રાણ અને અપાનના સંયોગ સ્વિવાય બીજું કંઈ જ નથી. પરંતુ જે સાધક ઉત્તાભ પ્રજા સંપત્તન છે, તેની દાઢિ વધુ સૂક્ષ્મ છે. તે પ્રકૃતિ-પુરુષના સંબંધ યા પ્રાણ અને અપાનના સંબંધને છોડીને આત્મસ્વરૂપની તરફ લક્ષ્ય કરે છે. આ સાધક અજપા મંત્રના પૂર્વ ભાગ 'અહ'ને જીવાત્મા અને ઉત્તર ભાગ 'સ:'ને શક્તિ વાચક કહીને ધારણા કરે છે.

જે કે અધિકાર બિન્ન છે, એટલા માટે અજપા-મંત્રના વિદ્યાન પણ બિન્ન છે. નિમન અધિકારી તાળવું, ઓઠ (હોઠ) આટ એટિક ઉચ્ચારણ-ચંત્રના વ્યાપાર દ્વારા અજપામંત્ર કહે છે. આવા સાધકોના ચિત્ત પૂર્ણતાયા શુદ્ધ યા શોધિત નથી. એટલે તેઓ દેહગત કિયાનો આશ્રય કર્યા વિના જપ સાધન નથી કરી શકતા. પરંતુ જે મદ્યમ અધિકારી છે, તેમનું ચિત્ત-સંસ્કાર અધિક છે. એટલા માટે તેમને અજપા-જપ કરવા માટે તાલુ આદિની કોઈ કિયા આવશ્યક નથી હોતી. તેનો અધિકાર ઉચ્ચય છે, એટલે તેમનું વિદ્યાન પણ બિન્ન છે. તેઓ માટે એટિક ઉચ્ચારણનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી પણ બીજા પ્રકારના અનુસંધાનની આવશ્યકતા છે. તેમણે ભાવના કરવાની હોથ છે કે અજપા મંત્રનો 'સ' અંશ-પ્રાણરૂપમાં અને 'હ' અંશ સપાન વૃત્તિના રૂપમાં પોતાના દેહમાં અનુસ્થૂત છે. 'હ' શબ્દથી અપાનવૃત્તિનો સામ્યમૂલક સંબંધ છે. એટલે 'હ' કાર અપાનવૃત્તિની સૂચના કરે છે. તેવી જ રીતે 'સ:' કાર પ્રાણ પ્રાણનો બોધ કરાયે છે. 'સ:' અને 'હ' મંત્રના બે ભાગ પ્રાણ અને અપાનવૃત્તિ રૂપમાં પોતાના દેહમાં સેટેવ કિયા કરે છે. નિરંતર અથું વિચારવું જ અજપા-જપ છે. જે સાધક પ્રાણ-અપાન રૂપમાં વિદ્યમાન આ મંત્રને

ગુરુભુખથી અધિગત કરે છે, તે 'અજપનપિ' અર્થાત् તાલુ-જીબ આદિનો વ્યાપાર નહિ કરે તો પણ તેમાં પ્રાણ-અપાનરૂપ મંત્ર અનુસ્થૂત રહે છે. એટલે તેના સદા જપ થાય છે. એટલે જ તો આ હંસમંત્રને અજપા-વિધા કહે છે. વાયિક જપની અપેક્ષા અનુસંધાનરૂપ આ જપ અધિક પ્રબળ છે અને અધિક ફળપ્રદ છે. આમ છતાં આ જપની સાથે આસ્ટિક્ય ભાવ, ગુરુભક્તિ, શ્રદ્ધા આદિ સદ્ગુણનો સમાવેશ રહેવાથી બળ અધિક હોય છે. આ થઈ મધ્યમ અધિકારીની વાત. પણ, ઉત્તમ અધિકારીને માટે અજપાનું વિધાન બીજા જ પ્રકારનું છે. કહેવાનું નહિ હોય, ઉત્ત્ય અધિકારીનું ચિત્ત શ્રવણ, મનન, આદિના અલ્યાસથી બહુ જ વિશુદ્ધ હોય છે. આ પ્રકારનો સાધક ધારણા કરે છે કે અજપા મંત્રનો પૂર્વ ભાગ 'અહ' પદાર્થ જીવનો વાચક છે. પણ મંત્રના ઉત્તર ભાગમાં જે 'સ.' પદ છે, તે અનેના મનથી શક્તિ વાચક છે. આ શક્તિ વાસ્તવમાં વિશ્વના કારણી પરમેશ્વરનું બીજું નામ છે. એટલે જ તો સંસારી રૂપમાં પ્રતિયમાન 'અહ' જ વાસ્તવમાં 'સ:' અથવા પરમાત્મા છે. આ અજપા-જપનું તાત્પર્ય છે.

આત્મા સ્વબળથી દૃષ્ટા બનીને જો દર્શય કરે તો મન પણ તટસ્થ થઈને પ્રાણાના જેલને જોઈ શકે છે. એટલે મનને શ્વાસની ગતિના નિરીક્ષણ કાર્યમાં લગાવવું જોઈએ. અને સ્વયં મનની પૃષ્ઠ ભૂમિમાં નીરવ બનીને અવસ્થાન કરવું જોઈએ. સાધારણ રીતે મન શ્વાસની પ્રાણાની સાથે સંચારિત થાય છે. આથી શ્વાસ ચાલે છે. પણ મન જ્યારે શ્વાસની સાથે ન ચાલીને તેની ગતિનું નિરીક્ષણ કરતું રહે છે, તો હું પણ ઉદાસીન થાઉં છું અને શ્વાસની ગતિમાં પણ મંદતા આપે છે.

અનેની પણ એક પરાવસ્થા છે. તે અદ્ભૂત રહ્યા છે. જ્યારે શિવ-શક્તિનું મિલન થાય છે, જ્યારે પ્રાણ અને અપાનનો યોગ થાય છે, જ્યારે વાયુ સ્તમ્ભિત થાય છે, મન સ્તમ્ભિત થાય છે, સમત્ર વિશ્વ સ્તમ્ભિત થાય છે, કાળની ગતિનો નિરોધ થાય છે, પરમ શાંતિનો ઉદ્ય થાય છે, ત્વારે તે મહા સ્થિતિમાં પણ અંદરને અંદર એક વ્યાપાર ચાલે છે. આ હંસ અવસ્થાથી પરમહંસ અવસ્થામાં ઉન્નયન છે. અને આત્મ રમણ કહે છે. અહીં સ્વરનો (સ્વનો) સ્થેર વિહાર છે તે પોતાનો પોતાનામાં વિહાર છે. બીજું કંદ્ય તો એ સમયે થતું નથી, શિવ-શક્તિ મિલિત થાય છે. મિલિત થવામાં પણ તેમાં અંતઃક્ષિયા છે. આ શિવ-શક્તિનું પરસ્પર અનુપવિષ્ટ અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ છે. આ બહુ જ ગુપ્ત છે. આગમ કહે છે એ અનુત્તર અશ્વરષ્પી પરમેશ્વર પોતાના અંગલૂત અને નિભિલ-પ્રપંચાત્મક વિર્મશ-શક્તિમાં અનુપવિષ્ટ ચા પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેના પછી તે વિર્મશ-શક્તિ પોતાના અંતઃસ્થિત પ્રકાશમય પ્રતિબિંબના અનુપવિષ્ટ થાય છે. આ આત્મારામ અવસ્થાનો પૂર્વાલાસ છે.

અજપાજપ સાર્વપણ

અજપાજપનું પ્રતિદિન સમર્પણ આ રીતે કરવું જોઈએ, પ્રથમ સાધકે આસન ઉપર બેસી બ્રહ્માંદ્યમાં ભક્તિ ભાવથી યુક્ત થઈ સદગુરુનું ધ્યાન કરી પ્રણામ કરવા. ત્યાર બાદ અનાહત પદ્મમાં બાણાલિંગમાં શિવના મસ્તક પર નિર્વાત-નિષ્કર્ષ, દીપ કલિકા આકારના 'હંસ' બીજ પ્રતિપાદ તેજોમય જીવાત્માનું માનસ બેગથી દર્શન કરી તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે ધ્યાન આ પ્રમાણે છે :-

ગમાગમસ્થ ગમનાદિશૂન્ય ચિદરૂપરૂપ તિમરાન્ત કારકમ् ।

પશ્યામિ ત સર્વંજન પ્રધાન નમામિ હંસ પરમાર્થરૂપમ् ॥

ગમ એટલે જેનું રહસ્ય આગમસ્થ એટલો વેદો સમજાવે છે તે ગમનાદિશૂન્ય એટલે આપાગમનથી રહિત છે અને ચિદ્દ્યવંશપ છે, વળી જે તમાં પ્રકારના અંદકારનો નાશ કરનાર છે. તે પરમાર્થ રૂપ હંસ (જે બ્રહ્મ છે તે) તો સર્વજગોમાં જોઉ છું, અને પ્રણામ કરું છું.

આ રીતે ધ્યાન ધર્યા બાદ અજપાજપના ખંગ વ્યાસાદિ કરવું આ રીતે :-

ॐ હંસા સૂર્યાત્મને તેજોવત્ત્યે શક્તયે હૃદયાય સ્વાહા ।

ॐ હંસી સોમાત્મને પ્રમાશક્તયે શિરસિ સ્વાહા ।

ॐ હંસુ નિર્ઝનાત્મને અવિદ્યા શક્તયે શિખાયે સ્વાહા ।

ॐ હંસે નિરામાસાત્મને મહાશક્તયે કવચાય સ્વાહા ।

ॐ હંસૌ અનન્તાત્મને ઇક્ષણશક્તયે નેત્રત્રયાય સ્વાહા ।

ॐ હંસ: અંતરાત્મને શક્તયે અસ્ત્રાય ફટ ।

ત્રાયાદિ વ્યાસ અને વિનિયોગ ત્યાર પછી આ પ્રમાણે કરવા.

અસ્ય અજપા ગાયત્રી મંત્રસ્થ હંસ ઋષિ: । અવ્યક્ત ગાયત્રી છન્દ: । પરમહંસ દેવતા । હં બીજમ् । સ: શક્તિ: । સોડહં કીલકં પરમાત્મ પ્રીતયે ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસાધ્યા ષદ્દ્શતાધિકેક વિશાતિ સહસ્રાપાજપ સમર્પણેન મોક્ષપ્રાપ્ત્યે વિનિયોગ: ।

ॐ શિરસિ હંસ ઋષયે નમ: । અંત્યુદ્ધુર અવ્યક્ત ગાયત્રી છન્દસે નમ: । અંત્યુદ્ધુર પાદયો: સ: શક્તયે નમ: । અંત્યુદ્ધુર સવારિ સોડહં કિલકાય નમ: ।

આટલું કરીને પછી સહસ્રાત્માં ગુરુનું ધ્યાન, હૃદયમાં હંસનું ધ્યાન, એ જ પ્રમાણે મૂલાધારામાં કુંડલિનીનું ધ્યાન કરવું. આ ઉપરાંત તેનું તેજોમય મૂર્તિરૂપે ધ્યાન તથા ચિંતન કરવું. પછી આ ત્રણે તેવી મનથી એકતા કરીને, તે તેજના પ્રભાવથી પોતાને પણ તેજોમય અને અભિજ્ઞન કલ્પીને અનાહત પદ્મમાં જીવાત્મા તરફ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત રૂપી એકસો આઠ અથવા તેથી વધુ થથા-સાધ્ય 'ॐ હી હંસ સ્વાહા' એ પ્રમાણે આત્મા અષ્ટાક્ષરમંત્રના જપ કરવા. અંત્યુદ્ધુર હંસાય વિદમહે । સોડહં હંસાય ધીમહિ । તન્નો હંસ: પ્રચોદયાત - (હંસ ગાયત્રી) જપ કરી શકાય.

આ પછી સ્થાન-સ્થાન પર અજપા મંત્ર જપનું સમર્પણ વીચે મુજબ પ્રતિદિન કરવું જોઈએ :-

अस्याजपा गायत्री मंत्रस्य शिरसि हंस त्रृष्णये नमः, मुखे अव्यक्त छन्दसे नमः हृदि परमहंस देवतायै नमः, लिंगे हं बीजाय नमः, आधारे सः शक्त्ये नमः, परमात्म प्रीतये उच्छ्वास निष्वासाद्यां षट्-शताधिकैक-विंशति- सहस्र जपेन पूर्व-भूतेष्यो निवेदयामि ।

मूलाधार मण्डय स्वर्णवर्ण-चतुर्दलपद्मे हृत-सौवर्णवर्ण-वादिसान्त चतुवर्णान्विते गायत्री सहिताय रक्तवर्णाय गणनाथाय षट्-शत संख्या जपाजपमहं समर्पयामि नमः ।

मूलाधार चक्रमां सुवर्णा समान वर्णवाणा चतुर्दल पद्ममां व, श, ष अने स-अे यार वर्णार्थी युक्त गायत्री सहित रक्तवर्णा गणेशाज्ञने ४०० अजपाजप हुं समर्पणा करी प्रणाम करुं छुं.

स्वधिष्ठान मण्डपे विद्युतपुंज-प्रभावं 'बालिदान्त' षट्वर्णान्विते षट्दलपद्मे सावित्री सहिताय ब्रह्मणे अजपामंत्र षट्-सहस्रमहं समर्पयामि नमः ।

स्वाधिष्ठान चक्रमां विद्युतपुंज प्रभाववाणा ब, ब, अ, य, र, ल वगेरे वर्णार्थी युक्त षट्दल पद्ममां सावित्री सहित ब्रह्माज्ञने ४ हजार (५,०००) अजपाजप मंत्र समर्पणा करीने हुं नमन करुं छुं.

मणिपुर मण्डपे सुनील प्रम-महानिलप्रभ 'डादिकान्त' दशवर्ण विमुखिते दशदलपद्मे लक्ष्मी सहिताय विष्णवे षट्-सहस्रमजपाजपमहं समर्पयामि नमः ।

मणिपुर चक्रमां सुनील प्रभने भृहानीलप्रभावाणा ८, ८, ए, त, थ, ८, ध, न, ५, ६ वगेरे दशवर्णार्थी युक्त दशदल पद्ममां लक्ष्मी सहित श्री विष्णु भगावनने ४ हजार (५,०००) अजपाजप समर्पणा करीने नमन करुं छुं.

अनाहत मण्डपे तरूण रथिनिमे महावह्नि कणिकाम 'कादिलान्त' द्वादशदल पद्मे गौरी सहिताय शिवाय षट्-सहस्रनामजपाजपमहं समर्पयामि नमः ।

अनाहत चक्रमां तत्त्वा सूर्यसभी प्रभाववाणा भृहान अग्निनी कहिका समान ८, ख, ग, ध, ८, थ, ४, ज, झ, अ, ८ अने ८ ओ बार वर्णार्थी युक्त द्वादश (बार) दण्डवाणा कमण्डमां गोरी सहित शंकर भगवानने हुं ४ हजार (५,०००) अजपाजप समर्पणा करीने नमस्कार करुं छुं.

विशुष्टि मण्डपे धूम्रवर्ण रक्तवर्ण-‘अकारदि-अःकारान्त’ षोडश स्वरान्विते षोडशदलपद्मे प्राणशक्ति सहिताय जीवात्मने एक सहस्र संरथामजपाजपमहं समर्पयामि नमः ।

विशुष्टि चक्रमां धूम-रक्त वर्णवाणा, अ, आ, ई, ई, ६, ३, अ३, अ४, लृ, लृ, अ०, अ०, अ०, अ०, अ० अं तथा अः आदि सोण स्वरथी युक्त सोणदण (पांडी) वाणा कमण्डमां प्राण शक्ति सहित लुवात्माने एक हजार (१,०००) अजपाजप समर्पणा करीने हुं नमस्कार करुं छुं.

आज्ञामण्डपे विद्युत्पुंज निमे शुप्र 'ह क्ष' वर्णान्विते द्विदलपमै माया सहित परमात्मने एक सहस्रमजपाजपं अहं समर्पयामि नमः ।

આજા ચક્રમાં વિદ્યુત પુંજ સમાન શુભ હ અને ક્ષ વર્ણથી ચુક્તા દ્વિદળ (બે પાંદડીવાળા) કમળમાં ભાચા સહિત પરમાત્માને એક હજાર (૧,૦૦૦) અજપાજપ સમર્પણ કરીને હું પ્રદામ કરું છું.

બ્રહ્મરંધ્રમંણદે કર્પૂરામે નાના વર્ણોજ્જવલ દલ વિષુષિતે નાના વર્ણ સમુદ્યોડડજ્વાલદલ સહસ્ત્રારે નાદબિન્દુ પરિસ્થિતં બ્રહ્મરૂપ સશક્તિક ગુરવે એક સહસ્રસંસ્થ્યામ જપાજપમહ સમર્પયામિ નમ: ૧

બ્રહ્મરંધ્રમાં કપૂર સમાન ઉજ્જવળ, વિવિધ વર્ણથી શોભતા વિવિધ વર્ણના સમુદ્યાયથી ચુક્તા, પ્રકાશવાન સહસ્ત્રાર ચક્રમાં શોભતા વિવિધ વર્ણના સમુદ્યાયથી ચુક્તા, પ્રકાશમાન સહસ્ત્રાર ચક્રમાં નાદ બિંદુ પરિસ્થિત બ્રહ્મરૂપ શક્તિશાળી ગુરુને એક હજાર (૧,૦૦૦) અજપાજપ સમર્પણ કરીને હું નમસ્કાર કરું છું.

આ પછી “પદ્શતાધિકૈ ક વિશતિ સહસ્ર અજપાજપેન પરદેવતારૂપ: શ્રી પરમેશ્વર પ્રીયતામ् ન મમ ॥” આ મંત્ર બોલી માનસિક સંકલ્પ કરવો અને આગામા દિવસ માટે ફીથી હંસનું માનસિક ધ્યાન કરવું જોઈએ. ધ્યાન આ પ્રકારે છે :-

આરાધ્યામિ મળિ-સન્નિપાત્ય લિંગ્રં માયાપુરી હૃદય-પદ્મા-સન્નિવિષ્ટમ् ॥
શ્રદ્ધા- નરી -વિમલ-વિત્ત-જલાવગાહ નિત્ય સમાધિ-કુસુમૈરેપુનર્ભવાયા ગ

વ્યક્તા અને ગુપ્તા એવા બે પ્રકારની અજપા ગાયત્રી છે. ઉપર્યુક્ત પ્રકારના જપ એ વ્યક્તા છે, તથા બામરી કુંભક દ્વારા નિશ્ચાસ રોક્તા રહી અંતમાં જે જપ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ ગુપ્તા છે. તે અતિગુપ્ત હોવાથી તેને ગુપ્ત જ રાખવું ઠીક છે. આ પ્રમાણે લિખિત ઉપયોગું સ્વાવલંબન લઈને પ્રતિદિન શ્રદ્ધા ભક્તિ સહિત આ કિયા અનુષ્ઠાન સાધકને શિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન લાભ થાય છે, એટલું જ નહિ, તે અપાર્થિવ પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરીને ફૂત-ફૂતાર્થ બને છે. ન્યાસાદિ કર્યા વિના પણ સાધક રાત-દિવસ સાંસારિક કાર્યો કરતાં પણ હંસના ધ્યાન અને ‘સોડહ’ જ્ઞાનમાં નિમગ્ન થઈ શકે છે.

મૂલાધાર ચક્રથી આરંભી સહસ્ત્રાર્થક સુધી આરોહ કમભાં ‘હસ:’ નો જપ થાય છે તથા બીજા અવરોહ કમભાં ‘સોડહ’ મંત્રનો જપ કરાય છે.

શ્રી જાબાલ દર્શનોપનિષદ્દ નાડી પરિથય, આત્મતીર્થ અને આત્મજ્ઞાન

‘જાબાલ દર્શનોપનિષદ્દ’ માં ભગવાન દાતાત્રેય પોતાના શિષ્ય મુનિવર્ય સાંકૃતિગે આષટ્ઠંગ યોગનો ઉપદેશ કરતાં જણાયે છે કે :-

‘હે સાંકૃતે ! મનુષ્યનું શરીર પોતાના હાથના માપથી દક આંગળનું હોય છે. આ શરીરનો મધ્ય ભાગ જે છે તેમાં તેમાં અનિનું સ્થાન છે. તેનો રંગ તપાવેલા સોના જેવો માનવામાં આવેલ છે. તે આકૃતિ ત્રિકોણ છે. આ મેં તને સત્ય વાત બતાવી છે. ગુદાથી બે આંગળ ઉપર અને લિંગથી બે આંગળ નીચેનું જે સ્થાન છે, તેને જ શરીરનો મધ્ય ભાગ સમજો. તે જ મૂલાધાર છે. મુનિશ્રેષ્ઠ ! ત્યાંથી નવ આંગળ ઉપર કંદસ્થાન છે તેની લંબાઈ-પહોળાઈ ચાર ચાર આંગળની છે, અને આકૃતિ મરદીના દ્રિંગ સમાન છે. તે ઉપરથી ચામડી આદિ દ્વારા વિભૂષિત છે, અથું ચોગવેતા મહાત્માઓએ કહું છે. કન્દના મધ્ય ભાગમાં જે નાડી છે, તેનું સુખુમ્યા નાભથી વર્ણન થયું છે તેની ચારે બાજુ ૭૨,૦૦૦ નાડીઓ છે. તેમાં ચોદ પ્રધાન છે. જેનાં નામ આ પ્રમાણે છે :- સુખુમ્યા, પિંગલા, દ્રિંગ, સરસ્વતી, પૂષા, વસ્ત્રા, હર્ષિત, જિહ્વા, ચશસ્ત્રિયની, અલંબુસા, કુહુ, વિશ્વેદરા, પચસ્ત્રિયની, શંખિની અને ગાંધારી. એ જ ચોદ નાડીઓ પ્રધાન માનવામાં આવી છે. એ ચોદમાં પણ પ્રથમ ત્રણ જ સર્વથી મુખ્ય છે. અને એમાં પણ એક નાડી-સુખુમ્યા સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વેદાંતશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓ વિદ્ધાનોએ અને બ્રહ્મનાડી કહી છે. પીઠના મધ્ય ભાગમાં વીણાદંડ (મેડંડ) નાભથી પ્રસિદ્ધ હાડકાંગા મણકાઓનો સમુદ્દરાય છે, તેમાં થઈને સુખુમ્યાનાડી મસ્તક સુધી પહોંચેલી છે. નાભિકંદથી બે આંગળ નીચે કુંડલિનીનું સ્થાન છે. તે અષ્ટ પ્રકૃતિશ્રપા માનવામાં આવી છે. તે વાચુની ચથાવતું ચેષ્ટા અને જળ તથા અન્ન આદિને રોકીને જ સદા નાભિકંદના બંને પાખોને ધેરીને સ્થિત રહે છે તથા બ્રહ્મરંધના મુખને પોતાના મુખથી સદા અયેષ્ટિત કરીને રહે છે. સુખુમ્યાના વામભાગમાં દ્રિંગ અને દક્ષિણા ભાગમાં પિંગલા સ્થિત છે સરસ્વતી અને કુહુ એ બંને સુખુમ્યાના ઉભય પાખોમાં સ્થિત છે. ગાંધારી અને હર્ષિત જિહ્વાની વચમાં વિશ્વેદરા નાડી છે. ચશસ્ત્રિયની અને કુહૂની મધ્યમાં વસ્ત્રાનાડી પ્રતિક્રિત છે. પૂષા અને સરસ્વતી પચસ્ત્રિયની નાડીની સ્થિતિ બતાવવામાં આવી છે. ગાંધારી અને સરસ્વતીની વચમાં શંખિનું સ્થાન છે.’

અલંબુસા નાભિકંદના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળી ગુદા સુધી ફેલાયેલી છે, સુખુમ્યાનું બીજું નામ રાકા છે. તેના પૂર્વ ભાગમાં કુહુ નામની નાડી છે. આ નાડી ઉપર અને નીચે સ્થિત છે. એની સ્થિતિ દક્ષિણા નાસિકા (જમણા નાક) સુધી માનવામાં આવી છે. દ્રિંગ નામની નાડી વામ નાસિકા (ડાબા નાક) સુધી સ્થિત છે. ચશસ્ત્રિયની નાડી જમણા પગના અંગુઠા સુધી ફેલાયેલી છે. પૂષા પિંગલા નાડીના પૃષ્ઠ ભાગમાં થઈ જમણી આંખ સુધી ફેલાયેલી છે અને પચસ્ત્રિયની નાડી વિદ્ધાનો દ્વારા જમણા કાન સુધી ફેલાયેલી માનવામાં આવી છે. સરસ્વતી નાડી ઉપરની તરફ જીબ સુધી ફેલાયેલી છે. હર્ષિત જિહ્વા નાડી ડાબા પગના અંગુઠા સુધી સ્થિત છે. શંખિની નામની જે નાડી બતાવવામાં આવી છે તે ડાબા કાન સુધી ફેલાયેલી છે. ગાંધારી નાડી વેદાંતજ્ઞો દ્વારા ડાબી આંખ સુધી બતાવવામાં આવી છે. વિશ્વેદરા નાડી નાભિકંદની મધ્યમાં સ્થિત છે.

હે સુનિ ! સુખુમણા નાડીના દેવતા શિવ અને ઈડાના દેવતા વિષણુ ભગવાન છે. પિંગળા નાડીના બ્રહ્મણ અને સરસ્વતી નાડીના વિસાદ દેવતા છે. પૂષા નાડીના દેવતા પૂષા નામક આદિત્ય છે. વલણા નાડીના દેવતા વાયુ છે. હરિસ જિંહા નામક નાડીના દેવતા વલણા છે. યશસ્વિની નાડીના દેવતા ભગવાન ભાસ્કર છે. જળ સ્વરૂપ વલણા જ અલંબુસા નાડીના દેવતા માનવામાં આવેલ છે. કુહૂલી અધિજ્ઞાતી દેવી કૃદ્ધા છે. ગાંધારીના ચંદ્રમા દેવતા છે. આ રીતે શંખિનીના દેવતા પણ ચંદ્રમા જ છે. પચસ્તિનીના દેવતા પ્રજાપતિ છે. વિશ્વોદરા નાડીના અધિદેવતા ભગવાન અરિનદેવ છે.

વેદયેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનીશ્વર ! ઈડા નામની નાડીમાં નિત્ય જ ચંદ્રમાં સંચાર કરે છે અને પિંગળા નાડીમાં સૂર્યદીવ સંચરણ કરે છે. પિંગળા નાડીથી ઈડા નાડીમાં જે સંપત્તસરાત્મક પ્રાણાભય સૂર્યનું સંકમણ થાય છે, તેને વેદાંત તત્ત્વના જ્ઞાતા મહર્ષિઓએ ઉત્તરાચણ કહેલ છે. આ રીતે ઈડાથી પિંગળામાં જે પ્રાણાત્મક સૂર્યનું સંકમણ થાય છે, તે દક્ષિણાચણ કહેવામાં આવેલ છે. જ્યારે પ્રાણ ઈડા અને પિંગળાની સંદ્યિમાં આવે છે તે સમય હે પુલ્લષ શ્રેષ્ઠ ! આ શરીરની અંદર અમાવાસ્યા કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રાણ મૂલાધારમાં પ્રવેશ કરે છે, તે સમય હે તાપસોમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્ધુક્કર ! તપસ્વીઓએ આધ વિષુવ નામક યોગનો ઉદ્ય કહ્યો છે, તે સમય તત્ત્વનો વિચાર કરનારા મહર્ષિઓએ આધ વિષુવ નામનો યોગનો ઉદ્ય કહ્યો છે. મુનિશ્રેષ્ઠ ! જ્યારે પ્રાણવાયુ મૂદ્ધર્યા (સહસ્ત્રાર) માં પ્રવેશ કરે છે, તે સમય તત્ત્વનો વિચાર કરનારા મહર્ષિઓએ અંતિમ અંતિમ વિષુવ યોગની સ્થિતિ બતાવી છે. સમસ્ત ઉરછવાસ અને નિઃશાસ માસ સંકાતિ માનવા આવેલ છે. ઈડા નાડી દ્વારા જ્યારે પ્રાણ કુંડલિનીના સ્થાન પર આવે છે, ત્યારે હે તત્ત્વ શિરોમણિ ! ચંદ્ર ગ્રહણકાળ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જ્યારે પ્રાણ પિંગળા ગાડીના દ્વારા કુંડલિનીના સ્થાન પર આવે છે ત્યારે હે મુનીશ્વર ! સૂર્યચ્રહણાની વેળા થાય છે.

પોતાના શરીરમાં મસ્તકના સ્થાન પર શ્રીશેલ નામક તીર્થ છે. લલાઠમાં કેદારતીર્થ છે. હે મહાપ્રાજા ! નાસિકા અને બંને ભમરની વચ્ચે કાશીપુરી છે. બંને સ્તનોની જગ્યા પર કુલ્લશેત્ર છે. હૃદયકભળમાં તીર્થરાજ પ્રચાગ છે. હૃદયના મદ્ય ભાગમાં ચિદભલ તીર્થ છે. મૂલાધાર સ્થાનમાં કભળાલય તીર્થ છે. જે આ આત્મતીર્થ (પોતાની અંદર રહેનારાં) નો પરિત્યાગ કરીને બહારના તીર્થોમાં ભટકતો રહે છે, તે હાથ રહેલા બહુમૂલ્ય રત્નનો ત્યાગ કરી કાચ શોધતો ફરે છે. ભાવનાભય તીર્થ જ સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થ છે. ભાવ જ સંપૂર્ણ કર્મોમાં પ્રમાણભૂત છે. પતની અને પુત્રી બંનેનું આલિંગન કરવામાં આવે છે, કિંતુ બંનેમાં ભાવનું મોટું અંતર હોય છે. પતનનું આલિંગન જે ભાવથી કરવામાં આવે છે તે ભાવ પુત્રીના આલિંગનમાં નથી બંનેના ભાવ જુદા છે. યોગી પુલ્લષ પોતાના આત્મતીર્થમાં અધિક શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રહેતો હોવાથી જળથી ભરેલા તીર્થ અને કાષ્ટ આદિથી નિર્મિત દેવ પ્રતિમાઓનું શરણ નથી લેતા. મહામુને ? બાધ્યતીર્થથી અધિક શ્રેષ્ઠ અંતરિક તીર્થ જ છે. આત્મતીર્થ જ મહાતીર્થ છે, તેની સામે બીજા તીર્થ નિર્દ્યક છે.

શરીરની અંદર રહેવાવાળા દૂષિત ચિત્ત બહારના તીર્થોમાં દૂલકી મારવા માત્રથી શુદ્ધ નથી થતાં, જેમ મટીરા (દાર) થી ભરેલો ધડો ઉપર્થી સેંકડોવાર જળ વડે ધોવા છતાં પણ અપવિત્ર જ રહે છે.

પોતાની અંદર થનારા જે વિષુવયોગ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન કાળ અને સૂર્ય-ચંદ્રમાના ગ્રહણ છે, તેમાં નાસિકા અને ભવાંઓની મદ્યામાં સ્થિત વારાણસી આદિ તીર્થોમાં ભાવના દ્વારા સ્નાન કરીને મનુષ્ય શુદ્ધ થઈ શકે છે. મુનિશ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાનયોગમાં તત્પર રહેવાવાળા મહાત્માઓના ચરણોદક અજ્ઞાની મનુષ્યોના અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવા માટે ઉત્તમ તીર્થ છે.

શિવ સ્વરૂપ પરમાત્મા આ શરીરમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે, એને ન જાણનારા મૂઢ મનુષ્ય તીર્થ, દાન, જપ, ચંદ્ર, લાકડા અને પત્થરમાં જ સર્વદા શિવને શોદ્યા કરે છે. સાફ્કૃતે ? જે પોતાની અંદર નિત્ય-ગિરંતર સ્થિત રહેવાવાળા હું (પરમાત્મા) ની ઉપેક્ષા કરીને ડેવળ બણારની સ્થૂળ પ્રતિમાનું સેવન કરે છે, તે હાથમાં રાખેલા અન્નના ગ્રાસ (કોળીઆ) ને ફેંકી દઈ ડેવળ પોતાની કોણી ચાટે છે. યોગી પુરુષ પોતાના આત્મામાં જ શિવના દર્શન કરે છે, પ્રતિમાઓમાં નહિ. અજ્ઞાની મનુષ્યોના હૃદયોમાં ભગવાન પરત્યે ભાવના જાગ્રત કરવા માટે જ માત્ર પ્રતિમાઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે.

જેનાથી ભિન્ન ન કોઈ પૂર્વ છે નથી પર (ન કારણ છે ન કાર્ય) જે સત્ય, અદ્રિતીય અને પ્રજ્ઞાન ધન સ્વરૂપ છે, તે આનંદમય બ્રહ્મને જે પોતાના આત્માના રૂપમાં જુઓ છે, તે યથાર્થ જુઓ છે. મહામુને ! આ મનુષ્યનું શરીર નાડીઓનો સમુદ્દ્ર માત્ર છે, જે સદા સારહીન છે. એના પરત્યે આત્મભાવનો પરિત્યાગ કરીને બુદ્ધિના દ્વારા આનિશ્ચય કરો કે ‘હું’ જ પરમાત્મા છું. જે આ શરીરમાં રહીને પણ એનાથી સદા ભિન્ન છે, મહાન છે, વ્યાપક છે અને સર્વનો ઈશ્વર છે, તે આનંદધન સ્વરૂપ અવિનાશી પરમાત્માને જાણીને ધીર પુરુષ કયારેય શોક કરતો નથી.

‘મુને ! જ્ઞાનના બળથી લેદજનક અજ્ઞાનની નાશ થઈ ગયા પછી કોણ આત્મા અને બ્રહ્મમાં મિથ્યા ભેદનો આરોપ કરશે.’

॥ ૩૦ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

॥ ૩૦ ॥

॥ ॐ श्री परमात्मने नमः ॥

नाम : श्री शारदचंद्र ईश्वरलाल पुरोहित (शरद वसिष्ठ)

मु. पो. : कुम्हस, જી. : સુરત, જન્મ સ્થળ : કુમસ

જન્મ દિનાંક : આસો સુદ ૧૩, ગુરુવાર, વિ. સં. ૧૯૮૪
તા. ૭-૧૦-૧૯૮૪

પिता : श्री ईश्वरलाल भाईशंकर पुरोहित

મाता : अ.सो. कमलागोरी ईश्वरलाल पुरोहित

परिन : अ.सो. सरलाटेवी शरदचंद्र पुरोहित

જ्ञाति : મોઢ ચતुર्वેદી બ્રાહ્મણ, ગોત્ર : વસિષ્ઠ,

વેદ શાખા : શુક્લ ચતુર્વેદ, અધ્રીપરાબ્રિહત માધ્યાદિનીશાખા

હાલ નિવાસ સ્થાન : - બ્લોક નં. પ૪/૪૨૦, ગુજરાત હાઉસેન્સ બોર્ડ, પાલનપુર પાટીયા,
રાંટર રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૫. મો. : ૦૭૯૦૪૮ ૭૩૦૭૨

વ્યવસાય :

(૧) ગુજરાત સરકારના સહકારી ખાતામાં સહકારી અધિકારી પદ પરથી નિવૃત્ત તા. ૩૧-૮-૮૭

(૨) હાલમાં સાહિત્ય સંશોધન, લેખન અને ઐડિક, પુરાણોકત, તાંત્રોકત કર્મકાંડ તેમજ ઉપાસના-ચો

પ્રકાશિત ગુજરાતી પુસ્તકો :-

(૧) 'તત્ત્વોપચાર' (ગોગિક ચિકિત્સા), (૨) શ્રી સત્યનારાયણ ગ્રત કથા તત્ત્વ (બીજુ આવૃત્તિ),
(૩) 'આ બધું શા માટે ?' (કપ વિષયોનું પેજાનિક અને તાત્પ્રક વિષેચન), (૪) 'ગુરુ તત્ત્વ પ્રકાશ' તેમજ
ગુરુ સાધના અને સિદ્ધિ, (૫) 'શિવ સ્પરોદય રણાકર' (પેજાનિક તત્ત્વજ્ઞાન સ્પરોદય) બૃહૃદયંથ (ત્રીજુ
આવૃત્તિ), (૬) કર્મની ગતિ, (૭) નવગ્રહ પ્રભાવ અને કષ્ટ નિવારણ, (૮) 'શ્રી સત્ય વિનાયક' પ્રતકથા
તત્ત્વ, (૯) 'કામ જીજાસા' (તૃતીય પુરુષાર્થ કામ), ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક ચિંતન પ્રધાન બૃહૃદ ગ્રંથ
કાચાની સરગમ પર પ્રગટાતી મધ્યર સુરાપતીની મોન પરિભાષા સાથે મદનના પ્રગટ વિરામ ચિહ્નોનું કિચાત્મક
પેજાનિક વિષેચન નિવારક મુદ્રા મહાવિજ્ઞાન, (૧૨) 'શ્રી માતાંગી મહાવિદ્યા' (સાધના અને સિદ્ધિ), (૧૩) છિંજ મસ્તા
મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ), (૧૪) ભપતારણી તારા મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ),
(૧૫) શ્રી લુપનેશ્વરી મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ), (૧૬) ઘૂમાવતી મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ).

શીધ પ્રકાશિત થનારા ગ્રંથો :-

(૧૭) જન્મ કુણ્ડલીકે સમસ્ત કુયોગો કા નિવારણ (હિન્દી) T (૧૮) જગતારિણી તારા
મહાવિદ્યા T (૧૯) 'આકાશ પ્રવાહ' (આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત પ્રવચનો) (૨૦) ઊંફાર
ચિંતામણી, (૨૧) 'અક્ષર-શક્તિ' (મંત્ર-માતૃકા) બૃહૃદ ગ્રંથ, (૨૨) બ્રાહ્મણાની અસ્તિત્વા,
(૨૩) જન્મ દિપસ કરારે અને કેવી રીતે ઉજવશો ? (૨૪) શાધ્ય વિદ્યા-વિધાન વિજ્ઞાન,
(૨૫) આત્મપૂજા ઉપનિષદ (આત્મજ્ઞાન, આત્મતિર્થ, આત્મપૂજા), (૨૬) ટીપ્પક તંત્ર,
(૨૭) સ્વસ્તિક તંત્ર, (૨૮) ભર્મ તંત્ર, (૨૯) તત્ત્વ જ્યોતિષ, (૩૦) કિયાચોગ, (૩૧) જ્ઞાનવાન
ભવ, (૩૨) આશ્ર્ય તંત્ર, (૩૩) રહસ્યમયી સિદ્ધીવિદ્યા બુગલ્મસુખી.

શ્રીમાન પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ) અનેક વિષયોના મર્મજ્ઞ વિદ્ધાન, સંશોધક સાહિત્યકાર તરીકે
જાહીતા છે. કોઈપણ ગૂઢ વિષય પસંદ કરી મહાવિદ્યાર્થી તરીકે તેના મર્મ સુધી પહોંચી વિષયને
ન્યાય આપવો તેમને માટે સ્વભાવગત છે. તેમના પ્રત્યેક પુસ્તકો અન્ય પ્રકાશનો કરતાં અલગ
દૃષ્ટિકોણથી લખાયેલ ચિંતનસભર છતાં સ્વાન્ત સુખાય અને સર્વજન ઉપયોગી છે. જેણે વિદ્ધાનો,
સાધુ-સંતો પણ આવકારે છે.

સામાન્યતા : લેખકની તત્ત્વ શોધક વૃત્તિ, જ્ઞાન પ્રગલ્લભતા, ચોગાનું ભૂતિ અને ઉપાસના
પદ્ધતિ સાથે કર્મઠતા તેમજ શાસ્ત્રીય અભિગમ તેમના ગ્રંથોના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે.